

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАЎСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ
«БАНК ВА ЖАМЎАРМА ИШИ» кафедраси

СамИСИ ўқув услубий

кенгашида муҳокама этилган

ЎУК раиси _____ Қ.Мирзаев

Баённома № _____ 2017 йил

«ПУЛ ВА БАНКЛАР»

фанидан

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Билим соҳаси:	100 000 - Гуманитар соҳаси 200 000 - Ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқуқ
Таълим соҳаси:	230 000 - Иқтисод
Таълим йўналишлари:	5 230 700 - Банк иши

САМАРҚАНД-2017

Фаннинг ишчи ўқув дастури Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги 2016 йил 22 январдаги 26-сонли буйруғи билан (буйруқнинг 2 -иловаси) тасдиқланган “Пул, кредит ва банклар” фани дастури асосида тайёрланган.

Тузувчилар:

С.С.Тоғаев – “Банк ва жамғарма иши” кафедраси ассистенти
А.А.Бекмуродов – “Банк ва жамғарма иши” кафедраси ассистенти
Р.И.Азимова – “Банк ва жамғарма иши” кафедраси ассистенти
Ғ.Ж. Эсанбоев – “Банк ва жамғарма иши” кафедраси ассистенти
К.Ғ.Муҳаммадиев – “Банк ва жамғарма иши” кафедраси ассистенти
Х.Ж.Казақов – “Банк ва жамғарма иши” кафедраси ассистенти

Такризчилар:

Ниёзов З.Д “Банк ва жамғарма иши” кафедраси мудири, и.ф.н.;

З.Ш. Ҳайдаров «Банк ва жамғарма иши» кафедраси катта ўқитувчиси, и.ф.н.

Ўқув-услубий мажмуа Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти Ўқув-услубий Кенгашида муҳокама этилган ва ўқув жараёнига тадбиқ этиш ҳамда нашр учун тавсия қилинган. 2017 йил ____ сон мажлис баённомаси.

Мундарижа

Ўқув материаллар

- Маъруза машғулотлар бўйича материаллар
- Амалий машғулотлар бўйича материаллар

Мустақил таълим машғулотлари

Глоссарий

Иловалар

- Фан дастури
- Фан ишчи дастури
- Тестлар
- Тарқатма материаллар

Маъруза машғулотлар бўйича материаллар

1-МОДУЛ. “ПУЛ ВА БАНКЛАР” ФАНИГА КИРИШ

1.1.Фаннинг предмети ва вазифалари.

1.2.Фаннинг бошқа иқтисодий фанлар билан ўзаро алоқадорлиги.

1.3.Пулнинг бошқа иқтисодий категориялардан ажралиб турувчи ўзига хос хусусиятлари.

1.1.Фаннинг предмети ва вазифалари.

Пул махсулот, товарларни ишлаб чиқариш ва харидорларга керакли вақт, миқдор ва сифатда маълум шартларда айирбошлашни ташкил этиш ва бошқариш мақсадида вужудга келди ва хизмат қилмоқда.

Фаннинг предмети, пулнинг пайдо бўлиш сабаблари, пул шакллари ва турларининг эволюцияси, унинг моҳияти ва унинг намоён бўлиш шакллари, функциялари, Қиймат шакллари эволюцияси. Қийматнинг шакллари, бошқа иқтисодий категориялардан ажралиб турувчи ўзига хос хусусиятлари ҳамда кредит пуллари ва уларнинг турларини чуқурроқ ўргатади.

Шунингдек, пул тўғрисидаги назариялар, унинг шакллари, унинг юзага келиш шарт-шароитлари, назарияларни яратган олимларни фикр ва ғоялари, камчиликлари ҳақида ўрганади.

Пул айланмаси ва унинг таркиби, нақд ва нақдсиз пуллар, уларни айланиш тамойиллари, шакллари ҳақида гап боради. Шунинг билан бирга, пул муомаласини ташкил қилиш ва пул массаси, пул муомаласи қонунлари, пул агрегатлари, муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқлаш услублари, пул муомаласи қонунларининг бузилиши ҳамда унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари ёритилган.

Пул тизими: тушунчаси, шакллари ва элементлари, Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг ривожланиш босқичларини ўрганади. Пул ислохотларини амалга оширишнинг зарурлиги, уларни амалга ошириш шарт-шароитлари, пул ислохотларини амалга ошириш усуллари кенг ёритилган.

Инфляция ва унинг турлари, юзага келиш сабаблари, ижтимоий ва иқтисодий оқибатлари, инфляция тўғрисида назариялар ҳамда пулнинг барқарорлигини таъминлаш йўллари ёритилган.

Шунинг билан бирга, кредитнинг зарурлиги, моҳияти ва функциялари, тамойиллари, характерли белгилари, хусусиятли томонлари ёритилган. Кредитнинг иқтисодий барқарорликдаги ўрни очиқ берилган.

Кредит муносабатларининг ривожланиш босқичларининг юзага келиш сабаблари. Кредит муносабатларининг ривожланиш босқичлари, шакллари ва туркумланиши, кредитнинг баҳоси ва унга таъсир қилувчи омиллар ёритиб берилган.

Шунинг билан бирга, банкларнинг келиб чиқиши ва банк тизими, Марказий банк ва унинг функциялари, уларнинг актив ва пассив операциялари, уларни мустақиллиги кенг ёритиб берилган.

Тижорат банклари ва уларнинг бажарадиган функциялари, уларни ташкил этиш ва иқтисодий ривождаги ўрни ёритилган. Шунинг билан бирга нобанк кредит ташкилотлари, зарурлиги ва уларнинг турлари, вазифалар уларни тартибга солиш масалалари ҳамда кредит тизими, элементлари ва унинг барқарорлигига таъсир қилувчи омиллар очиб берилган.

Шунингдек, ҳалқаро валюта муносабатлари, асослари, миллий валюта тизими ва турлари, вазифалари ва уларни тартибга солиш масалалари ёритилган. Шунинг билан бирга, ҳалқаро молия институтлари ва уларнинг турлари мақсади ва вазифалари бажарадиган операцияларини ўз ичига олган кенг қамровли фаннинг предметларини ўз ичига олган.

Узоқ қадимдан ишлаб чиқаришнинг ва товар муносабатларини ривожланиши натижасида пул юзага чиқа бошлаган. Бизнинг фикримизча пулнинг юзага чиқишига бевосита қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган:

1. Жамиятда меҳнат тақсимотини ҳамда маҳсулотлар алмашувини юзага чиқиши.
2. Натурал хўжаликдан аста —секин товарларни ишлаб чиқариш ва уларни айирбошлашга ўта бошлаши;
3. Товар маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи ва мол —мулк жиҳатидан мустақил мулкдорларнинг шаклланиб бориши;
4. Айирбошлаш жараёнида эквивалентлиги (мослик) юзага чиқиши ва унга риоя этила боришлиги.

Инсоният ривожланишининг илк давларида инсонлар жамоа бўлиб яшаганлар ва улар ўзларининг натурал хўжалигини юритганлар. Натурал хўжалик шароитида пул бўлмаган, чунки унга ҳеч қандай талаб ва эҳтиёж бўлмаган. Натурал хўжаликда маҳсулот ишлаб чиқарилган, товар эмас. Чунки ушбу хўжаликда маҳсулотлар ўз эҳтиёжларини қондиришга сарфланган. Фақатгина эҳтиёждан ортиб қолган маҳсулот тасодифий тарзда бошқа натурал хўжаликдаги ортиқча маҳсулотга айирбошланган ҳолос.

Дехқончилик, чорвачилик ва хунармандчиликнинг ажраб чиқиши туфайли уларда энди маҳсулот билан бир вақтда товар ишлаб чиқариш пайдо бўлди. Ушбу ишлаб чиқарувчилар ўртасида ўзларидаги етиштирилган ортиқча маҳсулотларни ўзларининг эҳтиёжини қондириш мақсадида бошқа маҳсулотларга доимий равишда айирбошлашга кучли эҳтиёж юзага чиқди. Ишлаб чиқарувчилар томонидан ўз эҳтиёжини қондириш учун эмас, балки уни айирбошлаш мақсадида етиштирган маҳсулоти товарга айланди.

Умумий эквивалентна ўтишнинг зарурияти шундан иборатки, жамиятда ишлаб чиқариш тараккиётининг маълум босқичида бозорда товарлар айирбошлаши мунтазам ходисага, иқтисодий ҳаётнинг муҳим омилига айланган. Жамият аъзолари товарлар айирбошлашсиз яшай олмай қолган ва ҳар бир ишлаб чиқарувчи меҳнати маҳсулига умумий ўлчов бирлиги зарур бўлиб қолган, Фақатгина умумий эквивалент ролини бажарувчи товаргина барча маҳсулотлар учун ўлчов воситасига айланган. Бундан маълум бир товар эгаси, ўзининг шахсий истеъмоли учун зарур бўлган бошқа бир товарни олиш

мақсадида у дастлаб ўзи етиштирган товарни бозорда умумий эквивалент ролини бажарувчи товарга айирбошлаган.

Ишлаб чиқаришнинг кенгайиб бориши, товар муносабатларини ривожланиши натижасида бозор пул ролини уйновчи металлларга қуйидаги талабларни қўяди:

- металнинг табиатда камёблиги
- металнинг бир таркиблилиги;
- керакли миқдорда олишнинг қийинлиги;
- қийматни йўқотмасдан, ёки жуда кам миқдорда йўқотиш асосида бўлиниши (майдаланиши);
- ихчамлиги ва енгиллиги;
- узоқ муддат давомида зангламасдан сақланиши.

Биз юқорида таъкидлаб ўтган талабларга айнан кумуш ҳамда ундан кўп миқдорда олтин тўла жавоб берган. Ушбу талабларга жавоб берган кумуш ҳам уни кўп миқдорда ҳамда кам ҳаражат билан қазиб олиниши ва қайта ишланиши сабабли у олтинга бас кела олмаган.

Шундай қилиб пулнинг ривожланиш босқичида бутун дунё бўйича умумий эквивалент ролини ўйновчи пул сифатида олтин тан олинган ва бозорда у якка ҳукмронга айланган. Шу асосда бутун дунё бўйича халқаро ҳисоб — китобларда ягона тўлов воситаси бўлиб олтин ҳисобланган.

1.2. Фаннинг бошқа иқтисодий фанлар билан ўзаро алоқадорлиги.

“Пул-кредит ва банклар” фани фундаментал, назарий фанлардан бири бўлиб, бошқа иқтисодий ва мутахассислик фанларини чуқур ўрганишда асос бўлиб хизмат қилади.

Шунингдек, мазкур фан “Банк иши” таълим йўналиши учун 2- курс бакалавр талабалари учун 3- 4 ва 5 семестрларда, “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” (солиқ йўналиши бўйича) 4-5-семестрда ва бошқа барча таълим йўналишлари учун 4 – семестрда ўқитилади. Фаннинг ўқитишдан мақсад талабаларни пул-кредит соҳаси қонуниятлари, уни ижтимоий тақрор ишлаб чиқаришдаги тутган ўрни, назарий асосларини, жамият ҳаётидаги аҳамиятини, уларни муомаласини ташкил қилиш ва мувофиқлаштириш ва бошқалардан иборат. Шунинг билан бирга, фан банк, банк тизими, кредит тизими ва унинг жамият тараққиётидаги ўрни, мамлакат пул муомаласини ташкил қилиш, мақсади ва вазифаларини ўргатишдан иборат.

Мазкур фан пулнинг харид қуввати, унинг мамлакат иқтисодиётини барқарорлигига таъсири, инфляция ҳамда мавжуд макроиқтисодий омилларни чуқурроқ ўрганишдан иборат.

Шунинг учун “Пул, кредит ва банклар” фани “Банк иши”, “Солиқлар ва солиққа тортиш”, “Молиявий менежмент”, “Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан операциялари” фани билан ҳамма вақт боғлиқ.

Пул ўзининг эволюцияси жараёнида металл (олтин, кумуш, мис), қоғоз, кредит пуллар шаклида ишлатилиб келган. Қийматни ўзида ифодалашига кўра пуллар икки турга бўлинади:

- ҳақиқий пуллар;
- ҳақиқий пул издошлари - қиймат белгилари.

Ҳақиқий пуллар номинал қийматини ўзида ифодаловчи, реал қийматга эга бўлган металл пуллар бўлиб, улар ҳар хил шаклларда чиқарилган ва кейинчалик амалиётда қулай бўлган айлана (шу шакл-да металл эмирилиши кам бўлади) шаклда чиқарилган.

Кредит пуллар деб кредит муносабатлар асосида юзага келувчи, тўлов воситасини бажарувчи қиймат белгиларига айтилади.

Дехқончилик, чорвачилик ва хунармандчиликнинг ажраб чиқиши туфайли уларда энди маҳсулот билан бир вақтда товар ишлаб чиқариш пайдо бўлди. Ушбу ишлаб чиқарувчилар ўртасида ўзларидаги етиштирилган ортиқча маҳсулотларни ўзларининг эҳтиёжини қондириш мақсадида бошқа маҳсулотларга доимий равишда айирбошлашга кучли эҳтиёж юзага чиқди. Ишлаб чиқарувчилар томонидан ўз эҳтиёжини қондириш учун эмас, балки уни айирбошлаш мақсадида етиштирган маҳсулоти товарга айланди. Демак маҳсулот ишлаб чиқарувчилар томонидан ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотни уларнинг эҳтиёжини қондиришдан ортган қисмини бошқа маҳсулотга айирбошлаш учун йўналтирилиши натижасида маҳсулот товарга айланган.

Ушбу жараёни бир ишлаб чиқарувчидан бошқа ишлаб чиқарувчи ўртасидаги товар айирбошлашни шаклланиши деб ҳисобланади. Бунинг натижасида турли товарларнинг шакли, сифати, эҳтиёжни қондиришлигига асосан уларнинг қийматини аниқлашлик, яъни мослилиқ талаб этила бошлади.

Натурал хўжалик шароитида доимий равишда ортиқча маҳсулот ишлаб чиқариш юзага чиқа бошлади. Бунда қийматнинг оддий ёки тасодифий шакли юзага чиқади. Чунки ишлаб чиқаришни ҳали ривожланмаганлиги сабабли товар айирбошлаш чекланган. Бунда фақат икки ҳолат ҳисобга олинади: ишлаб чиқарувчи ва ҳаридорларни манфаатларини ўзаро мос келиши ва айирбошлаётган товарларнинг қийматини тўғри келиши:

Битта 1қўй = бир қоп буғдой

ёки бўлмаса:

Бир қоп буғдой = битта болта.

Албатта бу ҳолатда энг аввало ишлаб чиқарувчи ва ҳаридорнинг манфаатлари ўзаро мос келиши асосий ўринни эгаллаган. Масалан, қўй эгасига бир қоп буғдой керак. Лекин буғдой эгасига қўй керак эмас, унга битта болта керак. Бу ерда товар айирбошлаш юзага чиқмайди. Қўй эгаси агарда болта эгаси манфаатига мос келса, у ҳолда у ўз қўйини битта болтага айирбошлайди. Шундан сўнг у болтани олиб боради ва бир қоп буғдойга алмаштириш имкониятига эга бўлади. Иқтисодий адабиётда жуда қизиқ ҳолат акс эттирилган. Африка қабиласи аъзоларидан бири ўз эҳтиёжини қондириш мақсадида ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотини 28 та ишлаб чиқарувчига боришга мажбур бўлган.

1.3. Пулнинг бошқа иқтисодий категориялардан ажралиб турувчи ўзига ҳос хусусиятлари.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши натижасида деҳқончилик ва чорвачиликдаги меҳнат тақсимооти, товар турларининг кўпайиши алмашинув жараёнининг яна ривожланишини тақозо қилди. Алмашув жараёнида товар эгалари ўзаъро мулоқатда бўлиб, товарнинг эгаси ўз махсулотини (мулкни) баҳолаган. Шу баҳолаш жараёни бирор ўлчов бирлиги бўлишини тақозо қилган.

К.Марк пулни - бу товарларнинг товари деб ифодалаган ва унинг қуйидаги хусусиятларини изоҳлаб берган. Биринчидан, пулнинг истеъмол қийматида бошқа товарларнинг қиймати ўз ифодасини топади. Иккинчидан, пулда ифодаланадиган аниқ меҳнатнинг асосини абстракт меҳнат ташкил қилади. Учинчидан, пулда ифодаланувчи хусусий меҳнат ижтимоий меҳнат сифатида намоён бўлади.

Шунга асосланган ҳолда пул ҳам товар, лекин бошқа товарлардан фарқ қилувчи хусусиятларга эга бўлган, махсус товардир деган хулосага келиш мумкин. Унинг махсус товар сифатида хусусияти шундаки, у барча товарларнинг қийматини ўзида ифода қилувчи, умумий эквивалент ҳисобланади.

Умумий эквивалент ролини узоқ йиллар давомида олтин бажариб келган бўлсада, товар ҳўжалигининг ва пул муомаласининг ривожланиши қоғоз пуллар, бошқа кредит воситалари, юзага келишига, кредит ва пул маблағларининг банкда бир сўтдан иккинчи сўтга ўтказилиши каби жараёнлар бўлишига олиб келган. Пул қандай шаклда бўлишидан қатъий назар у пул бўлиб қолади. Юқоридаларга асосланган ҳолда пулнинг моҳиятини қуйидагича таърифлашимиз мумкин. Пул - бу махсус товар, умумий эквивалент бўлиб, абстракт меҳнат харажатларини ўзида акс эттиради ва товар ҳўжалигидаги ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини ифодалайди.

Бу таъриф пулнинг барча хусусиятларини ўзида тўлиқ ифодалайди деб айтишимиз мумкин. Булар, биринчидан; пулнинг бошқа товарлардан ажралиб турувчи махсус товарлиги; иккинчидан - пул бу умумий эквивалент - ягона товар бўлиб, қолган товарларнинг қийматини ўзида ифода қилиши, (бошқа хоҳлаган бир товар бу хусусиятга эга бўла олмайди); учинчидан, пулнинг эквивалент сифатида товарни яратишга кетган меҳнат ва бошқа харажатларини ўзида ифода қилиши; тўртинчидан, пулнинг ҳар бир иқтисодий тизимда, товар ишлаб чиқаришда кишилар ўртасида юзага келадиган иқтисодий муносабатларини ифода қилиши ва бошқалардир.

2-МОДУЛ. ПУЛНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ, ЗАРУРЛИГИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

2.1. Пулнинг моҳияти ва унинг намоён бўлиш шакллари.

2.2. Пулнинг функциялари.

2.3. Қиймат шаклларининг эволюцияси.

Таянч иборалар: қиймат, махсулот, товар, эквивалент, муносабат,

хусусиятлар.

2.1. Пулнинг моҳияти ва унинг намоён бўлиш шакллари.

Ҳар бир иқтисодий категорияда амал қилувчи ҳамда мамлакат ривожланишининг асосий дастакларидан бири пул бўлиб, бозор иқтисодиётига ўтиш ва унда иш юритишда пулнинг мавқеи ва аҳамияти янада ошиб боради. Дарҳақиқат, пул - «бозор тили» деб бекорга айтишмаган. Ҳар бир иқтисодий ахборот, товарлар ва хизматлар баҳоси, тўловлар, даромадлар ва харажатлар, молиявий талаблар ва мажбуриятлар, иқтисодий алоқалар макро ва микро даражаларда фақат пулда ифода қилинади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида пулнинг аҳамиятининг ошиши шундаки, жамиятимизда мавжуд юридик ва жисмоний шахслар фаолияти ҳамда уларнинг натижаси даромади пул билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам, пул барча иқтисодий ривожланиш поғоналарида одамларни ўзига жалб қилиб келган.

Австралиялик иқтисодчи олим К. Менгернинг фикрича, Арасту ва Афлотундан бошлаб XX асрнинг бошигача пул тўғрисида жаҳонда беш-олти мингдан ортиқ махсус ишлар чоп қилинган. Агар биз, ҳозирги кунда пул тўғрисида ёзилган ва чоп қилинган адабиётлар сони бир неча марта ошиб кетган, десак муболаға бўлмаса керак. Тадқиқотлар шунчалик кўп бўлишига қарамасдан, пул ва унинг хусусиятлари, ҳар бир тизимда ишлатилиши, роли, иқтисодиётга таъсири, нега алоҳида олинган индивидумлар қўлида пулнинг кўпайиши, улар бойлигининг кўпайишига олиб келадию, жамият миқёсида муомаладаги пул массасининг кўпайиши жамият бойлиги ортиб боришига салбий таъсир кўрсатади, деган саволларга ҳали тўлиқ жавоб берилган эмас.

Пул ва унинг вазифалари тўғрисида мавжуд хорижий мамлакатлар иқтисодчиларининг қўлланмаларини олиб қарайдиган бўлсак, пулнинг келиб чиқиши тўғрисида икки хил ғоя мавжудлигини кўришимиз мумкин. Булар ратсионалистик ва эволютсион ғоялардир.

Ратсионалистик қарашнинг асосчиларидан бири Арасту бўлиб, у пулнинг келиб чиқишининг асосини ўзаро бир-бирига тенг қийматни ҳаракатга келтирувчи бирор бир махсус «курол», кишилар орасида ўзаро келишув натижасида қабул қилинган шартли бирлик эканини айтади. Ўзаро товарларни алмаштиришда пул қатнашмаганда, товарни сотиш жараёни товарни сотиб олиш жараёни сифатида юзага келган. Товарлар ўртасидаги пропорция тасодифан, масалан, сотилиши керак бўлган маҳсулотга талаб қай даражада ва унинг миқдори кам-кўплигига боғлиқ ҳолда ўрнатилган. Кейинчалик, шу товарлар ичидан умумий эквивалент сифатида баъзи товарлар ажралиб чиқди. Жамиятнинг ривожланиши муомалага металларнинг кириб келишига олиб келади.

Ривожланишнинг биринчи босқичларида мис, бронза, темир ишлатилиб, алмашинув Т-П-Т шаклида олиб борилган. XVIII асрларнинг охиригача пул томонлар ўртасидаги шартнома воситаси деб қараб келинган. Ҳозирги вақтда ҳам баъзи чет эл олимлари, масалан, Пол Самуелсон пулни сунъий социал

шартлашиш белгиси¹ деб изоҳлаган. Бошқа америкалик олим Жон Гелбрейт қимматбаҳо металлларнинг пул вазифасини бажариши бу кишилар ўртасидаги келишувнинг маҳсули эканлигини уқтиради.

Узоқ йиллар давомида собиқ СССРда пул ва пул муомаласи соҳасидаги тадқиқотлар К. Маркснинг таълимоти асосида олиб борилган. У пулнинг келиб чиқишини тадқиқ қилишда А. Смит, Д. Рикардоларнинг тадқиқотларига асосланган ҳолда, пулнинг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилган. Шунингдек, у пулнинг ўзи ҳам товар эканлигини, пулнинг келиб чиқиши босқичларини изоҳлаб бера олди. У олтин ва кумуш қазиб олиш ва ишлатиш учун маълум меҳнат сарфланади, шу меҳнат олтин ва кумушда гавдаланган ҳолда, бошқа товарларнинг қийматини ўлчашнинг асоси бўлиб хизмат қилади, деб кўрсатган. Ҳозирги вақтда юқоридагига ўхшаган реал пуллар ўрнига ўз қийматига эга бўлмаган қоғоз ва кредит пуллар муомалада ишлатилмоқда. Шунинг учун қоғоз ва кредит пуллар пул келиб чиқиши тўғрисидаги рационалистик концепциянинг тўғридан-тўғри исботи бўла олмайди. Қоғоз пуллар юзага келгунча, жамият бир неча ривожланиш босқичларини босиб ўтган.

Пулнинг келиб чиқиш тарихи кўпроқ пулнинг эволюцион назарияси билан боғлиқ. Товар муомаласининг эволюцион ривожланиш жараёнида умумий эквивалент шаклини ҳар хил товарлар ўйнаган. Ҳар бир жамоа ўз товарини эквивалент сифатида ўртага қўйган. Лекин жамият тараққиёти шу товарлар ичидан икки гуруҳ товарларнинг ажралиб чиқишига олиб келди. Булар – биринчи эҳтиёж учун зарур бўлган товарлар ва зебу зийнат товарларидир.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши натижасида деҳқончилик ва чорвачиликдаги меҳнат тақсимоти, товар турларининг кўпайиши алмашинув жараёнининг янада ривожланишини тақозо қилди. Алмашинув жараёнида товар эгалари ўзаро мулоқотда бўлиб, товарнинг эгаси ўз маҳсулотини (мулкни) баҳолаган. Шу баҳолаш жараёни бирор ўлчов бирлиги бўлишини тақозо қилган. Ўтган асрдаги иқтисодчилар пул – бу товарларнинг товари, деб ифодалашган ва унинг қуйидаги хусусиятларини изоҳлаб беришган: Биринчидан, пулнинг истеъмол қийматида бошқа товарларнинг қиймати ўз ифодасини топади. Иккинчидан, пулда ифодаланадиган аниқ меҳнат асосини абстракт меҳнат ташкил қилади. Учинчидан, пулда ифодаланувчи хусусий меҳнат ижтимоий меҳнат сифатида намоён бўлади.

Шунга асосланган ҳолда, пул ҳам товар, лекин бошқа товарлардан фарқ қилувчи хусусиятларга эга бўлган махсус товар деган хулосага келиш мумкин. Унинг махсус товар сифатида хусусияти шундаки, у барча товарларнинг қийматини ўзида ифода қилувчи, умумий эквивалент ҳисобланади.

Пул қандай шаклда бўлишидан қатъий назар пул бўлиб қолаверади. Юқоридагиларга асосланган ҳолда, пулнинг моҳиятини қуйидагича таърифлашимиз мумкин. Пул – бу махсус товар, умумий экви-валент бўлиб, абстракт меҳнат харажатларини ўзида акс эттиради ва товар ҳўжалигидаги ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини ифодалайди.

¹ Самуэльсон П. Экономика .- М.:1964, - 64 б.

Пул тўғрисидаги эволюцион назария унинг ўлчов бирлиги ва муомала воситаси эканлигини очиб беради.

Чет эл иқтисодчилари пулнинг иқтисодий категория сифатида моҳияти ва заруруриятига кам эътибор қаратганлар. 1857 йилда таниқли инглиз иқтисодчиси У.Джевонс, иқтисодий фанлар учун пул масаласи бу геометриядаги айлана квадратурасига тенг демакдир, деган экан. Шунинг учун чет эл иқтисодчилари бу бобни четлаб ўтишган. XX асрнинг 50 - йилларидаги дарсликларнинг муаллифлари пулнинг моҳиятидан кўра унинг иқтисодиётга, ишлаб чиқариш ва бандлик, моддий ресурслар ва улардан фойдаланишга таъсирини ўрганиш муҳимроқдир, деб таъкидлашган ва кўп чет эл олимлари шу йўналишда иш олиб боришган. Ҳозирги вақтда пул тўғрисида бизда мавжуд чет эл адабиётларида кўрилган масалалар фикримизнинг исботи бўлиши мумкин. Ҳақиқатан ҳам, бозор иқтисодиётга ўтиш шароитида пулнинг зарурлиги, моҳиятини тадқиқ қилишдан кўра, пулнинг иқтисодиётга, ишлаб чиқаришга, бандликка таъсирини тадқиқ қилиш жамиятимиз учун аҳамиятлироқ деб ўйлаймиз.

Пулнинг турлари. Пул ўзининг эволюцияси жараёнида металл (олтин, кумуш, мис), қоғоз, кредит пуллар шаклида ишлатилиб келган. Қийматни ўзида ифодалашига кўра пуллар икки турга бўлинади:

- ҳақиқий пуллар;
- ҳақиқий пул издошлари - қиймат белгилари.

Ҳақиқий пуллар номинал қийматини ўзида ифодаловчи, реал қийматга эга бўлган металл пуллар бўлиб, улар ҳар хил шаклларда чиқарилган ва кейинчалик амалиётда қулай бўлган айлана (шу шаклда металл эмирилиши кам бўлади) шаклда чиқарилган. Тарихий маълумотларга кўра, биринчи тангалар бундан 26 аср олдин Лидия ва Хитойда, XII асрларда ҳозирги Марказий Осиё давлатларида, IX-X асрларда Киев Русида зарб қилинган. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида тангалар, асосан, олтиндан зарб қилинган, кейинчалик, олтин ва бошқа қимматбаҳо металлларни қазиб чиқариш қийинлашуви, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва тўлов, муомала воситасига бўлган эҳтиёжнинг ошиши натижасида муомалага қиймат белгиларини киритиш зарур бўлиб қолди. Олтин ва кумуш муомаладан йўқола борди.

Қоғоз пуллар. Пулнинг бу тури ҳақиқий пулларнинг вакили бўлиб, пулнинг муомала функцияси ривожланиши натижасида юзага келган.

Қоғоз пуллар юзага келишининг қуйидаги босқичларини келтириш мумкин.

1-босқич – тангаларнинг узоқ вақт муомалада бўлиши, қўлдан-қўлга ўтиши натижасида эмирилиши;

2-босқич – тангадаги металл таркибининг бузилиши. Давлат томонидан онгли равишда давлат хазинасига тушумни ошириш мақсадида тангалар металл (олтин, кумуш) микдорининг камайтирилиши;

Бу босқичда танга таркибининг бузилишига олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металлларни қазиб чиқариш қийинлиги, улар захираларининг камлиги ҳам сабаб бўлган.

3-босқич – давлат томонидан эмиссион даромад олиш мақсадида хазина

билетларининг чиқарилиши.

Биринчи қоғоз пуллар XII асрда Хитойда чиқарилган, деб кўрсатилади. Лекин тарихий маълумотларга қараганда, 700 йилларда кумуш тангалар чиқарилгунга қадар, Бухоро давлатида қоғоз материаллардан пул сифатида фойдаланилган экан.

Қоғоз пуллар Америка ва эвропада XVII- XVIII асрларда, Россияда 1769 йилда чиқарилган.

Қоғоз пуллар деб, ҳукумат томонидан бюджет тақчиллигини қоплаш учун чиқарилган, металл пулларга алмаштирилмайдиган, лекин давлат томонидан маълум курс ўрнатилган пул белгиларига айтилади.

Тўла олтин ва кумушдан бўлмаган тангалар муомалада пул сифатида ишлатилса-да, уларнинг номинал миқдори реал миқдоридан фарқ қилган. Шундай бўлса ҳам, бу тангалар маълум миқдордаги металлни ифодалаган. Қоғоз пуллар бўлса, муомалага чиқарилган вақтда ва кейин ҳам узоқ йиллар давомида маълум бир миқдордаги олтинни ўзида ифода қилган. Аммо бирор давлатнинг пулида металлнинг зарраси ҳам бўлмаган, яъни улар қийматни белгилаб берган, холос.

Қоғоз пулларнинг эмитенти давлат хазинаси ёки эмиссион банк ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида муомалага пул белгиларини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки чиқаради. Қоғоз пулларнинг табиати уларнинг инфляцияга мойиллигини кўрсатади. Қоғоз пулларни муомалага чиқаришда пул муомаласи қонуни талабларини эътиборга олиш керак. Лекин амалиётда ҳар доим ҳам шу талаблар эътиборга олинавермайди. Пул муомалага товар айланмаси эҳтиёжини қоплаш учунгина чиқарилиши керак. Ҳақиқатда пул юқоридагидан ташқари, бюджет тақчиллигини, давлатнинг бошқа харажатларини қоплаш учун ҳам чиқарилади, яъни эмиссия миқдори товар айланмаси билан чекланмасдан давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган талабларига ҳам боғлиқ бўлади. Бу, албатта, муомаладаги пул массасининг ўзгариб туришига, аксарият ҳолларда унинг муомалага керагидан ортиқча чиқиб кетишига олиб келади. Натижада пулнинг барқарорлигига путур этади, унинг кадри тушади, халқнинг давлатга бўлган ишончи пасаяди, тўлов балансининг барқарорлиги йўқолади, (пассив қолдиқ ҳажми ортади) миллий валюта курси тушади ва ҳ. к.

Ишлаб чиқариш ва товар айланмасининг ривожланиши, металл пулларнинг этишмаслиги кредит муносабатларининг ривожланишига олиб келади. Товар ва тўлов айланмасининг эҳтиёжини қоплаш мақсадида муомалага олтин, кумуш тангалар билан бир қаторда кредит воситалари: чек, вексел, банкноталар чиқарилган.

Кредит пуллар деб кредит муносабатлар асосида юзага келувчи, тўлов воситасини бажарувчи қиймат белгиларига айтилади.

Кредит пуллар ўзининг мустақил қийматига эга эмас, чунки уларни яратиш учун абстракт зарурий меҳнат сарфланмайди. Кредит пуллар қоғоз пуллардан фарқ қилиб, улар бир вақтнинг ўзида қийматни ифодалайди ва у кредит ҳужжат бўлиб, кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий

муносабатни акс эттиради. Кредит пулларнинг асосий турларидан бири векселдир.

Вексел – бу қарздорнинг (оддий вексел) ёки кредиторнинг (ўтказма вексел - тратта) кўрсатилган суммани, кўрсатилган вақтда ва жойда тўлаш тўғрисидаги ёзма мажбурияти ҳисобланади.

Банкнота – кредит пулларнинг этакчи вакилларида бўлиб, Марказий банк томонидан, векселларни ҳисобга олиш йўли билан чиқарилади.

Ўтмишда банкнота муддатсиз мажбурият бўлиб, хоҳлаган вақтда уни банкка топшириб, ўрнига унда кўрсатилган суммага олтин ёки кумуш олиш мумкин бўлган.

Ҳозирги замон банкноталари олтинга алмашилмайди. Лекин улар қуйидаги йўллар билан пул муомаласига келиб тушади:

- хўжаликларни банк томонидан кредитлаш орқали берилган кредитларнинг бир қисми муомалага кириб келади;

- давлатни кредитлаш, яъни банкноталар давлатнинг қарз мажбурияти сифатида муомалага чиқади;

- актив тўлов балансига эга бўлган давлатларда расмий валюта захираларининг ўсиши орқали ва бошқалар;

Чек вексел ва банкнотадан кейин пайдо бўлган кредит воситаси ҳисобланиб, тўловчининг ўз банкига унинг счётидан маблағни олувчининг счётига ўтказиб қўйиш тўғрисидаги буйруғидир.

Банклар фаолиятида ЭҲМ лардан фойдаланиш электрон пуллар ёрдамида қарзларни тўлашни тезлаштиради. АҚШда пул маблағларининг электрон ўтказиш тизими – ЭФТС (Елестронисфундс Трансферт Систем) айланманинг самарали бўлишини таъминламоқда.

Ҳозирги замон амалиётида қўлланилаётган кредит карточкалар нақд пуллар ўрнига ҳисоб-китобларни олиб бориш учун чиқарилган бўлиб, улар жуда қулай ва бир қатор афзалликларга эга. Кредит карточка билан барча турдаги чакана савдо ва хизматларга ҳақ тўлаш мумкин. Ҳозирги вақтда кредит карточкалар банк, савдо хизматларини тўлашга мўлжалланган.

2.2. Пулнинг функциялари ва уларга тавсиф.

Иқтисодий адабиётларда пулнинг функциялари хусусида 2 илмий мактаб олимларининг қарашлари мавжуд:

1. Европа мактаби.
2. Америка мактаби.

Европа мактаби пулнинг 5 функцияси хусусида хулосага келган:

1. **Қиймат ўлчови функцияси.** Барча товарлар ва хизматлар қиймати умумий эквивалент бўлган пулда ўлчанади. Ҳозирги даврда олтиннинг алмашилмайдиган қоғоз ва кредит пуллари бу функцияни бажармоқда.

Қоғоз пул Молия вазирлиги томонидан муомалага чиқарилади. Масалан: АҚШда 1 доллардан 10 долларгача бўлган купюралар АҚШ Ҳазначилиги томонидан муомалага чиқарилади. АҚШда Молия вазирлиги йўқ. Бу вазифани АҚШ Ҳазначилиги бажаради.

Англияда тангалар Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқарилади. Кредит пуллар бу банкноталар бўлиб, Марказий банклар томонидан муомалага чиқарилади.

Ўзбекистонда муомаладаги барча пул birlikлари банкноталар ҳисобланади ва улар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки активлари билан таъминланади.

2. Муомала воситаси функцияси. Бунда товар-пул ёки пул-товар операцияси бир вақтнинг ўзида юз беради, яъни товарлар насияга сотилмайди.

3. Тўлов воситаси функцияси. Бунда товарлар тўлов муддати кечиктирилиб сотилади. Шунингдек, кредит ва молия муносабатларидаги тўловлар ҳам пулнинг тўлов воситаси функциясига киради. Масалан: кредит олган мижоз банкка кредитнинг асосий қарз суммаси ва фоизларини қайтаради. Бундан ташқари корхоналар солиқ тўловларини амалга оширади, турли хилдаги жарималар тўловларини тўлайдилар.

4. Жамғариш воситаси функцияси. Бунда нақд ва нақд бўлмаган пуллар жамғарилади. Аҳоли, корхоналар ўзларининг бўш пул маблағларини банкларга муддатли ёки жамғарма депозит ҳисоб рақамларида сақлайдилар. Аҳолининг қўлида турган ҳар қандай пул то ишлатилгунга қадар жамғариш воситаси функциясини бажаради. Корхоналарнинг жорий ҳисоб рақамларидаги пул маблағлари ҳам то ишлатилгунга қадар жамғариш воситаси функциясини бажаради.

5. Жаҳон пули функцияси. Жаҳон пули функцияси жаҳон бозорларида котировка қилинадиган яъни олди-сотди қилинадиган валюталар бажаради. Масалан: ўзбек сўми бу вазифани бажармайди. Халқаро ҳисоб-китоб банки маълумотларига кўра, халқаро валюта бозорларида конверсион операцияларнинг 90% ортиқ қисми 5та валютада амалга оширилмоқда (www.bis.org). Бу валюталар халқаро резерв валютаси мақомига эга. Бу мақомни Халқаро Валюта Фонди беради.

Хулоса қилиб айтганда, пулнинг барча функциялари бирбири билан узвий боғлиқ ва улар бирбирини тўлдиради. Пулнинг функцияларининг айнан шундай узвий боғлиқлиги ва бирбирини тўлдириши пул муомаласининг барқарорлиги ва самарасини таъминлашга шароит яратади.

Назоат учун саволлар

1.Фаннинг предмети ва вазифаларини айтинг? Пулнинг пайдо бўлиш сабабларини ёритиб беринг?

2. Пул шакллари ва турларининг эволюцияси ҳамда пулнинг моҳияти ва унинг намоён бўлиш шакллари тушунтириб беринг?

3.Пулнинг функцияларини ёритиб беринг? “Пул, кредит ва банклар” фанининг предмети ва вазифаларини айтиб беринг?

4.Фаннинг бошқа иқтисодий фанлар билан ўзаро алоқадорлигини ёритинг? Қиймат шакллари эволюцияларини ҳамда унинг оддий ёки тасодиқий шаклини ёритиб беринг?

5.Пулнинг бошқа иқтисодий категориялардан ажралиб турувчи ўзига хос хусусиятларини очиб беринг?.

3-МОДУЛ: ПУЛ НАЗАРИЯЛАРИ.

- 3.1. Пулнинг металлилик назарияси.**
- 3.2. Пулнинг номиналлик назарияси.**
- 3.3. Пулнинг миқдорийлик назарияси.**
- 3.4. Замонавий монетаризм назарияси.**

Таянч иборалар: пул табиати, номинал, металлилик, ишлаб чиқариш, миқдорийлик, монетаризм, металл, давлат пул назарияси.

3.1. Пулнинг металлилик назарияси.

Пулнинг металллик назарияси бу турли давлатларда турли тадқиқотчилар томонидан айтилган илмий қарашларнинг жамланмаси бўлиб, улар пул сифатида фақат олтин ва кумушни кўрдилар ва улар жамият бойлигининг манбаи деб ҳисобладилар.

Пулнинг металлилик назарияси XVI асрда француз олими Николо Орезме томонидан назария сифатида шакллантирилди. Кейинчалик англиялик иқтисодчи олимлар У.Стеффорд, Т.Мен, П.Норс, Чайлд, Францияда А.Монкретен, Германияда У.Юст; Италияда Г.Скаруффи, Ф.Галиани томонидан ривожлантирилди.

Пулнинг металлилик назарияси меркантилизм ғояларига асосланади.

Меркантилизм – дунё тарихидаги биринчи иқтисодий мактаб ҳисобланади.

Меркантилистлар 2 йirik гуруҳга бўлинади:

1. Илк меркантилистлар.
2. Сўнгги меркантилистлар.

Илк меркантилистлар - актив пул баланси деган ғояни илгари сурадилар. Уларнинг фикрига кўра олтин ва кумуш ўз табиатига кўра пул ҳисобланади. Ҳар бир жамиятнинг бойлиги унинг олтин ва кумуш захиралари билан белгиланади.

Актив пул баланси - деганда олтин ва кумушнинг ҳар доим мамлакатга кириб келиш миқдори уларни мамлакатдан чиқиб кетиш миқдоридан катта бўлиши тушинилади.

Илк меркантилистлар давлат протекционизм сиёсатини қўллаш шарт деб ҳисоблайдилар. Улар айтадики, давлат мамлакатдан олтин ва кумуш пулларни чиқиб кетишини тўсқинлик қилиши зарур.

Сўнгги меркантилистлар пулнинг асосий функцияси бу жамғариш функцияси деб ҳисоблайдилар. XVI асрнинг иккинчи яримидан XVII аср охирига қадар Европада сўнгги меркантилистларнинг қарашлари ҳукмрон ғояга айланди.

Сўнгги меркантилистларнинг энг таниқли вакили Томас Мен ҳисобланади. Т.Мен илк меркантилистлардан фарқли равишда пулнинг муҳимлиги жамият бойлигининг манбаи эканлигида эмас балки мамлакат ичидаги товарлар ва пулларнинг ҳаракатига таъсиридадир деган хулосага

келди.

Т.Мен биринчи болиб металилик назариясига янгилик киритди. Ушбу янгилик куйидагилардан иборат:

1. Мамлакат савдо баланси ижобий салдога эга бўлганда товарларни импорт қилиш мумкин.

2. Агар мамлакат учун фойдали бўлса, олтин ва кумушни халқаро савдони ривожлантириш учун ишлатиш мумкин.

Томас Мен айтадики пул савдони яратади, савдо эса пулни кўпайтиради. Томас Мен биринчи бўлиб умумий савдо баланси деган тушунчани киритган.

Сўнгги меркантилистлар умумий савдо баланси ғоясини илгари сурдилар. Бунгача хусусий савдо баланслари мавжуд эди. Улар мамлакатнинг алоҳида олинган битта мамлакат билан савдо муносабатларини акс эттирар эди.

Меркантилистлар олтин ва кумуш тангаларни емирилиб кетишини тан олмаганлар. Лекин амалиёт кўрсатадики олтин ва кумуш тангалар ишқаланиш хусусиятига эга. Ушбу тангалар вақт ўтиши билан ўз вазнининг бир қисмини йўқотади, натижада айирбошлаш муносабатларида нотенглик ҳолати юзага келади. VIII асрга келиб метал тангаларнинг емирилиши исботланди. Шунингдек, биринчи жаҳон уруши таъсирида Европада олтин стандарти бекор бўлди.

Дастлаб меркантилистлар Адам Смит ва Жорж Стюард томонидан қаттиқ танқидга учради. Ушбу олимларнинг фикрига кўра пул жамиятнинг бойлиги эмас, балки шартли ҳисоб бирлигидир. Пуллар баҳо масштаби сифатида айирбошлаш муносабатларини ифода этади. Таниқли иқтисодчи олимлар П.Самуелсон, Ж.Кей метал пуллар муомаласини инкор этганлар.

3.2.Пулнинг номиналлик назарияси.

Пулнинг номиналлик назариясининг асосчилари бўлиб Англиялик руҳоний ва файласуф Ж.Беркли ва Англиялик иқтисодчи Ж.Стюард ҳисобланади. Улар бу назариянинг етакчиси. Бу назарияни ривожлантиришга энг катта ҳисса қўшган олим Г.Кнапп. 1905- йилда Кнаппнинг пулнинг давлат назарияси номли китоби нашрдан чиқди. Пулнинг номиналлик назарияси XVIII асрда пайдо бўлган. Ушбу назария намоёндалари пулнинг товар хусусиятини инкор этдилар. Улар айтадики пул қиймат ва истеъмол қийматига эга эмас. Пулнинг қиймати унга қўйилган номинали билан белгиланади. Улар метал пуллар емирилиш хусусиятига эга эканлигини такидлашди ва қоғоз пуллар тўлов воситаси сифатида мослашувчан ва қулай, айирбошлаш воситаси эканлигини этироф этишди.

Кнапп пулнинг номиналлик назариясини ривожлантирар экан куйидаги хулосага келди.

- Пулни давлат яратади;
- Пулнинг асосий функцияси бу тўлов воситаси функциясидир;
- Давлат пулга харид қобилиятини беради;

- Пулнинг харид қобилияти давлатнинг қонун ҳужжатлари билан белгиланади;

Кейнс пулнинг номиналлик назарияси тарафдори бўлган. Кейнс айтадики қоғоз пулларнинг олтин тангаларни муомаладан сиқиб чиқариши Кнаппнинг буюқ ғалабасидир.

Пулнинг моҳияти 3 шаклда намоён бўлади.

1. Пул барча товарлар қийматини ўзида ифода этувчи умумий эквивалентдир.

2. Пул мустақил алмашинув хусусиятига эга. Пул товарларсиз ҳам эркин ҳаракатлана олади. (талабаларга стипендия, ойлик маошлар, солиқлар, банкдан кредит олиш)

3. Пул буюмлашган меҳнатнинг ташқи ўлчови.

Буюмлашган меҳнатнинг ички ўлчови меҳнат асосида ўлчанади.

Номиналистлар баҳо масштаби деганда миллий пулнинг олтин асосига айтилади.

Номиналистлар олтинга алмашмайдиган қоғоз пуллар муомаласини афзал эканлигини этироф этадилар. Ҳозир дунёда ҳеч бир валюта олтин асосига эга эмас. Ҳозирги даврда муомлага чиқарилаётган нақд пуллар Марказий банкнинг активлари билан таъминланади.

3.3. Пулнинг миқдорийлик назарияси.

Пулнинг миқдорийлик назариясининг моҳияти шундаки муомалада пул миқдорининг ошиши товарлар баҳосининг ва пулнинг қийматини ўзгаришига сабаб бўлувчи асосий омилдир.

XVI асрда Европалик мустамлакачилар ва биринчи навбатда испанлар Америкадаги кўплаб олтин ва кумуш конларини топдилар. Натижада Америкадан Европага жуда катта миқдорда олтин ва кумуш оқиб келди. Бу эса Ғарбий Европада товарлар баҳосининг кескин ошишига сабаб бўлди. Шу боғлиқликни биринчи бўлиб франгуз файласуфи Жан Боден аниқлади.

Ж.Боденга қадар товар баҳосининг ошиши метал тангаларни емирилиши билан изоҳланар эди. Пулнинг миқдорийлик назарияси XVII-XVIII асрларда Англияда Ж.Локк ва Д.Юм; Францияда Монтеске ривожлантирди. Улар бу назарияни қоғоз пулларга нисбатан қўллашнинг мумкинлигини асослаб беришди.

Классик иқтисодчи Д.Рекардо пулнинг миқдорийлик назариясини тарафдори. Рекардо қийматнинг меҳнат назариясини яратган. Ушбу назарияга кўра метал пулларнинг қиймати уларни ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат харажатлари билан белгиланган. Аммо кейинчалик Рекардо ўзининг ушбу қондасига қарши чиқди. У ёзадики айрим давлатларда пулнинг қиймати муомаладаги пул миқдorigа боғлиқ равишда ўзгаради.

Карл Маркс пулнинг миқдорийлик назариясини аёвсиз танқид қилди. Маркснинг фикрига кўра миқдорийлик назариясининг энг ката хатоси

шундаки, улар пулнинг моҳиятини фақатгина пулнинг муомала воситаси билан тушунтирадилар. Улар пулнинг қиймат ўлчов функциясини тан олмайдилар. Карл Маркснинг фикрича пулнинг миқдорийлик назариясининг иккинчи хатоси пуллар ва товарлар муомала жараёнига қадар баҳога ва қийматга эга бўлмайдилар деганларидадир.

Маркснинг фикрига кўра муомалага киришгунга қадар пуллар қийматга товарлар эса баҳога эга бўлади. Пуллар қиймати ва товарларнинг баҳосига боғлиқ равишда товарларнинг баҳоси шаклланади.

Пулнинг миқдорийлик назарияси намоёндалри билан К.Маркс ўртасидаги мунозара қуйидагида намоён бўлади.

Маркс айтадики: товарлар баҳосининг ошиши муомаладаги пул миқдорининг кўпайишига олиб келади. Пулнинг миқдорийлик назариясининг намоёндалари айтадики: муомаладаги пул миқдорининг кўплиги товарлар баҳосининг ошишига олиб келади. XX асрда пулнинг миқдорийлик назарияси ҳукмрон назарияга айланди. XX асрда миқдорийлик назариясининг 2 хил кўриниши пайдо бўлди.

1. Трансаксион (И.Фишер яратди)

2. Кембридж.

1911-йилда Ирвинг Фишернинг машҳур “Пулнинг харид кучи номли” асари нашрдан чиқди. Ушбу асарда Фишернинг алмашув тенгламаси ўз ифодасини топди.

$$MB=PK$$

М-муомаладаги пул массаси

В- пулнинг айланиш тезлиги

П –товарларнинг ўртача баҳоси

К –ишлаб чиқарилган товарлар миқдори

$$P=MB/K$$

Фишернинг хулосасига кўра товарнинг баҳоси муомаладаги пул миқдorigа ва пулнинг айланиш тезлигига тўғри пропорсионал. Бунда К ва В ўзгармасдир. Бу иккала компонент ўзгармас бўлганлиги сабабли шундай хулоса келиб чиқади. Товарлар баҳосининг ўзгариши муомаладаги пулларнинг ўзгаришига боғлиқ.

Кембридж вариантыни Алфред Маршал яратди. Ушбу назарияни Пигу ривожлантирди. Фишердан фарқли ўлароқ Маршал ва Пигу таҳлилни микроиктисодий даражада амалга оширди. Улар асосий этиборини хўжалик субъектларининг касса қолдиқларини ўзгаришига қаратдилар.

$$M = KPI$$

К-пулнинг айланиш тезлиги аммо бу тезлик хўжалик юритувчи субъектларнинг пул шаклидаги номинал даромадига қараб ўрганилади. Фишерда пулнинг айланиши товарлар айланишига қараб белгиланади. Кембридж вариантыдан шундай хулоса чиқади: муомаладаги пул миқдори пулнинг айланиш тезлигига тесқари пропорсионал. Пулнинг айланиш тезлиги реал касса қолдиқларининг миқдори ва уларнинг ҳисобидан қилинган харажатлар нисбатига боғлиқ бўлганлиги сабабли муомаладаги пул миқдорининг ўзгариши пул шаклидаги номинал даромаднинг

ўзгаришига боғлиқ.

Кембридж вариантида касса қолдиқларини шакллантиришнинг икки хил варианты келтирилади:

-пулнинг қулай тўлов воситаси.

-кўзда тутилмаган ҳолатлар муносабати билан номинал даромаднинг бир қисмини пулда сақлаш.

3.4.Замонавий монетаризм назарияси.

АҚШнинг Чикаго Университети профессори Халқаро Нобел мукофоти соҳиби Фридмен XX асрнинг 70-йилларида яратди. II жаҳон урушидан кейин АҚШда Ж.М.Кейнснинг пул кредит концепциясинининг қабул қилиниши АҚШ иқтисодиётини 1960- йилларга қадар инқирозсиз ривожлантириш имконини берди.

60- йилларга келиб Кейнснинг концепцияси АҚШда ишламай қолди. Яъни паст ва барқарор фоиз ставкалари шароитида ишсизлик даражаси ошиб кетди. Инфляциянинг йиллик даражаси 10 % га етди.

Майдонга М.Фридмен чиқди. У айтадики: АҚШдаги ҳозирги инқироз ҳолати пуллар таклифининг кескин кўпайганлиги билан боғлиқ. Шунинг учун пул массасининг ўсиш суръатларини назорат остига олишимиз керак. У таклиф қилди. Пул массасининг ўсиши 3-5 % даражасида бўлиши керак. Агар пул массасининг йиллик ўсиш массаси 3 % дан ортиқ бўлса, бу пул массасининг ўсиш суръатини секинлашишига олиб келди. Агар пул массасининг йиллик ўсиши 5 % дан юқори бўлса мамлакатда инфляция кучаяди. Фридмен ушбу таклифини амалиётда қабул қилиниши АҚШда инфляция йиллик даражасини бир йил ичида 10 % дан 5 % га тушириш имконини берди.

1978 - йилларда АҚШ конгресси АҚШ федерал захира тизимида М2 ёки М3 агрегатларини назорат қилиш вазифасини юклади. Ҳозирги кунда АҚШ марказий банки М3, Ўзбекистон М2 пул агрегатини назорат қилади.

Фридмен Марказий банкнинг пуллар таклифини тартибга солиш имкониятига қаттиқ ишонади. У айтадики, мамлакат банк тизимидаги ортиқча пулларни Марказий банкнинг очиқ бозор сиёсати орқали олиб қўйиш мумкин. Фридмен тижорат банкларининг кредит экспансиясини жиловлаш керак деган ғояни илгари сурган. Унинг фикрича банклар иқтисодиётни ҳаддан ташқари кўп миқдорда кредитлаб юбориши мумкин, шу сабабли Фридмен тижорат банкларининг депозитларига 100 % ли мажбурий захира қўллаш таклифини берган.

Назорат учун саволлар

- 1.Пулнинг металилик назариясини ёритиб беринг?.
2. Пулнинг номиналлик назариясини нимадан иборат?.
3. Пулнинг миқдорийлик назариясини очиқ беринг?.
4. Замонавий монетаризм назарияси нимага асосланади?.

4-МОДУЛ: ПУЛ АЙЛАНМАСИ ВА УНИНГ ТАРКИБИ

4.1. “Пул айланмаси” тушунчасининг мазмуни ва пул айланмасининг таркибий тузилиши.

4.2. Нақд пул айланмаси ва уни ташкил қилиш принциплари. Нақд пулларни муомалага чиқариш ва муомаладан олиш тартиби.

4.3. Нақдсиз пул айланмаси ва уни ташкил қилиш принциплари. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими ва унинг элементлари.

4.4. Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари.

Таянч иборалар: пул айланмаси, тўлов, нақд пул, нақдсиз пул, тизим, элементлар, тамойиллари.

4.1. Пул айланмаси тушунчасининг мазмуни ва пул айланмасининг таркибий тузилиши.

Пул айланмаси – бу пулларнинг нақд ва нақдсиз шакилдаги узлуксиз ҳаракатларнинг йиғиндисидир. **И. Шакер**нинг таъриф беришича пул айланмаси бу пулларнинг нақд ва нақд бўлмаган шакллардаги доиравий айланиш жараёни бўлиб, бунда пуллар муомала воситаси ва тўлов функциясини бажаради. Пулнинг бир қўлдан иккинчи қўлга ўтишини Шакер доиравий айланиш деб атади. Пулларнинг бир субектдан иккинчи субектга отиши. Пулнинг доиравий айланиши такрорланиши пулнинг айланиши дейилади. Пул айланмасидан ташқари тўлов айланмаси деган тушунча мавжуд. Тўлов айланмаси пул айланмасига қараганда кенг тушунча. Тўлов айланмаси-бу пул шаклидаги маблағларнинг ва пул бозори инструментларнинг воситасида амалга оширилган тўловларнинг йиғиндисидир.

Пул бозори инструментларига қуйдагилар киради :

- Облигациялар – ўз эгасига қатъий белгиланган фоиз кўринишида даромад келтирувчи қимматли қоғоз.

- Давлатнинг хазина мажбуриятлари.

- Депозит сертификатлар –бу тижорат банклари томонидан корхоналар ихтиёридаги вақтинчалик бўш пул маблағларни жалб қилиш мақсадида чиқариладиган қимматли қоғоз.

- Жамғарма сертификатлари –бу жисмоний шахслар ихтиёридаги вақтинчалик бўш пул маблағларни банкларга жалб қилиш мақсадида чиқариладиган қимматли қоғоз.

- Тижорат векселлари – тижорат векселлари товарлар кредитга сотилганда ёзилади. Векселни мол етказиб берувчи тўлдиради. Сотиб олувчи эса векселга масъул шахснинг имзоси ва муҳр қўяди. Ана шундан кейин вексел сотиб олувчининг мол етказиб берувчи олдидаги қарз мажбуриятини тасдиқловчи ҳужжатга айланади. Тижорат вексели пулнинг тўлов воситаси функциясини бажаради. Векселни индассамент орқали бошқа шахсларга узатиш мумкин. Индассамент-векселни бошқа шахсга узатиш ҳуқуқини берувчи махсус

ёзув. Векселни бошқа шахсга узатган шахс индоссант дейилади. Векселни қабул қилиб олган шахс индоссат дейилади.

- Чеклар— унда кўрсатилган суммани тўлаш тўғрисидаги топшириқдир. Амалиётда пуллик чеклар ва ҳисоб китоб чеклари қўлланилади. Фредерик Мишкеннинг фикрига кўра чекларнинг жиддий камчилиги уларни чиқариш билан боғлиқ харажатларнинг катта эканлигидир. АҚШ да ҳар йили чекни муомалага чиқариш учун 40 млрд.\$ харажат қилинади.

- Банк акцептлари – акцепт сўзи лотинча сўз бўлиб қабул қилмоқ деган манони англатади. Банк акцепти деганда банк томонидан тижорат вексели ва чек бўйича тўловнинг қафолатланиши тушунилади.

Тўлов айланмасининг мутлақ асосий 75-80% ини пул айланмаси ташкил қилади. Чунки пул энг юқори ликвидли актив ҳисобланади.

Пул айланмаси 2 йирик қисмдан иборат:

1. Нақдсиз пул айланмаси
2. Нақд пул айланмаси

Нақдсиз пул айланмаси – бу пул маблағларининг тўловчининг банкидаги ҳисоб рақамидан олувчининг ҳисоб рақамига кўчириш шаклидаги ҳаракатларининг йиғиндисидир.

Собиқ Иттифоқ ўрнида ташкил топган давлатлар ўзаро талаб ва мажбуриятларини *воз кечии* деб номланувчи нақдсиз пул айланмаси мавжуд.

4.2. Нақд пул айланмаси ва уни ташкил қилиш принциплари. Нақд пулларни муомалага чиқариш ва муомаладан олиш тартиби.

Нақд пул айланмаси бу пулларнинг нақд кўринишидаги ҳаракатларининг йиғиндисидир.

Нақд пул айланмаси – бу нақд пулларнинг доиравий айланишининг доимий равишда такрорланишидир.

Нақд пул айланмаси бу пул маблағларининг нақд кўринишидаги айланмасидир. Тараққий этган мамлакатларда нақдсиз пул айланмаларини юксак даражада ривожланганлиги, нақд пулларга бўлган талабни кескин пасайишига олиб келди. АҚШ ва Японияда пластик карточкаларга асосланган тўловлар ривожланган. Европада пластик карточкалар ва пуллик чекларга асосланган тўловлар ривожланган.

Нақд пуллар айланишининг амал қилишига доир қуйидагича асосий тамойиллар ажратиб кўрсатилади:

- 1) молия муассасалари-эмитентларнинг мавжудлиги;
- 2) бозор қатнашчиларининг маблағларни сарфлаш юзасидан иқтисодий эркинлиги;
- 3) таъсис этилган миллий пул бирлигининг амал қилиши;
- 4) назорат қилувчи органлар олдида тушумлар ва харажатлар ҳажмлари учун ҳисоботчиликни амалга ошириш мумкинлиги;
- 5) пул маблағларига эгалик қилишнинг легитимлиги.

Тўловлар маълум кетма-кетликда амалга оширилади. Халқаро амалиётда пуллик тўловларни амалга оширишнинг 2 хил кетма-кетлиги мавжуд:

1. **Календар** кетмакетлик.

2. **Мақсадли кетмакетлик.**

Календар кетма – кетликда қайси қарздорлик олдин пайдо бўлган бўлса, ўша тўланади. Бу кетма-кетлик тараққий этган мамлакатларда қўлланилади.

Мақсадли кетма-кетликда тўловлар олдиндан белгиланган мақсадларга қараб тўланади. Бу кетма-кетлик ривожланаётган давлатларда, шу жумладан Ўзбекистон Республикасида қўлланилади.

Ҳар қандай пуллик тўловлар пул айланмасида иштирок этувчи субъектларининг жорий ҳисоб рақамларидаги пул маблағлари ҳисобига тўланади. Жорий ҳисоб рақамлар АҚШ банк амалиётида трансакцион депозит ҳисоб рақамлари, Германияда жиро ҳисоб рақамлари, Россияда “депозити до востребование” дейилади. Францияда жорий ҳисоб рақами дейилади, Ўзбекистонда талаб қилиб олинadиган депозит ҳисоб рақамлари дейилади.

Ҳар қандай пуллик тўловлар пул айланмада иштирок этувчи субъектларнинг

Нақд пул айланмаси муомалага 2 канал орқали чиқади:

1) **Марказий Банкнинг захира вакиллик тизими орқали (Тижорат банкларининг буюртмалари асосида).** Тижорат банкларида нақд пулга бўлган қўшимча талаб юзага келганда улар бу талабни қондириш учун марказий банкга нақд пул олиш учун буюртма берадилар. Марказий Банк буюртма қилинган нақд пулни эмиссия қилади ва уни инкассатсия хизмати орқали тижорат банкларига етказди. Эмиссия қилинган суммага Марказий Банк балансининг пассив қисмидаги “Мажбуриятлар моддаси” кўпаяди. Тижорат банкининг Марказий Банкнинг балансида очилган “Востро” вакиллик ҳисоб рақамининг қолдиғи ана шу суммага камаяди.

2) **Давлат бюджети харажатларини молиялаштришда.** Марказий Банкларнинг туман ва шаҳар филиаллари бўлмайди, шу сабабли улар давлат бюджетининг касса ижросини амалга ошириш мақсадида тижорат банкларининг хизматларидан фойдаланишга мажбур бўладилар. Молия вазирлиги бюджет ташкилотлари харажатларини нақд пулсиз шаклда молиялаштриб беради. Молиялаштрилган сумманинг нақд пул таъминоти Марказий банк томонидан амалга оширилинадди. Марказий Банк инкассатсия хизмати орқали нақд пулни тижорат банкларига етказиб беради. Етказиб берилган нақд пулнинг нақд пулсиз эквиваленти тижорат банкининг ҳисоб рақамидан ечиб олади.

Марказий Банклар нақд пулни эмиссия қилишда монопол мавқеига эга. Иккинчи томондан айрим давлатлар ўзининг миллий валютасига эга эмас. Шу сабабали бу давлатларнинг Марказий банклари эмиссия вазифани бажара олмайди. Салвадор, экуадор ва Шарқий Тиморда тўлов воситасини АҚШ доллори бажаради. Андора, Ватикан ва Маракада миллий валюта вазифасини евро бажаради. Шимолий Кипрда эса миллий тўлов воситасини Туркия лираси бажаради.

Пул айланмасининг таркиби қуйидаги қисмлардан ташкил топади:

1. Марказий Банк ва тижорат банклари ўртасидаги нақд пул айланмаси.
2. Тижорат банклари ўртасидаги нақд пул айланмаси

3. Банклар ва уларнинг миқдорлари ўртасидаги нақд пул айланиши. (барча нақд пул қўрилишидаги пуллари тижорат банкларига топширилиши шарт. Тижорат банклари ўз миқдорларига нақд пул пулдаги харажатларини молиялаштириш учун нақд пуллар беради: (Иш ҳақи, мукофот, меҳнат тўғрилиги пуллари ва бошқалар.)

4. Ташкилотлар билан ташкилотлар ўртасидаги нақд пул айланиши

5. Ташкилотлар ва уларнинг ходимлари ўртасидаги нақд пул айланиши

6. Фуқаролар ўртасидаги нақд пул айланиши.

Ҳозирги даврда АҚШ, Германия, Франция, Канада ва Бразилияда муомаладаги нақд пул тенденцияси кузатишда. Лекин бу давлатларда нақд пулларнинг муомаладаги пул массасининг салмоғи юқори эмас.

Канада – 3.6%

Бразилия – 3.8%

АҚШ - 4.9%

Франция – 8.5%

Ривожланаётган мамлакатларда бу кўрсаткичнинг салмоғи анча юқоридир. Масалан Россияда бу кўрсаткич 29% ни ташкил этади. Нақд пул айланиши бир қатор камчиликларга эга:

- Нақд пулларни эмиссия қилиш ташиш ва сақлаш катта харажатни талаб этади. Марказий банклар эмиссия харажати камайтириш учун купюраларнинг номиналини йириклаштиришга мажбур бўладилар.

- Нақд пулларни олиб юриш хавфлидир.

- Нақд пуллар билан ҳисоб китоб қилиш солиқ тўлашдан қочиш имконини беради.

- Нақд пул айланиши терроризмни молиялаштириш билан боғлиқ

- Нақд пуллар ва инфляция ўртасида бевосита алоқадорлик мавжуд.

Нақд пул айланишини ташкил қилиш қуйидаги принциплар асосида амалга оширилади:

1. Нақд пул айланишини ташкил қилиш ва тартибга солишни меъёрий ҳуқуқий асосларининг мавжудлиги. Масалан, Марказий банкнинг касса операцияларини амалга ошириш тўғрисидаги йўриқномаси муҳим меъёрий ҳужжат бўлиб ҳисобланади.

2. Барча корхоналар ва ташкилотлар ўзларининг нақд пулдаги маблағларини тижорат банкларида сақлашлари шарт.

3. Корхоналар ва ташкилотларга кассада кичик миқдорда нақд пул сақлаб туришга рухсат этилади. Бунинг учун уларнинг кассасига тижорат банклари томонидан лимит белгиланади. Бу лимит кўзда тутилмаган харажатлар учун ажратилади.

4. Нақд пуллардан мақсадли фойдаланиш принциплари

Банклардан корхоналар нақд пулларни пул чеклари орқали олади. Пул чекида нима мақсадда нақд пул олинаётганлиги кўрсатилади.

Нақд пулларнинг даражасига баҳо бериш учун халқаро амалиётда иқтисодиётда нақд пулларнинг етарлилиги деган кўрсаткич қўлланилади.

$M0/YIM \cdot 100\%$

$M0$ – Марказий банк томонидан муомалага чиқарилган жами нақд пуллар

2012-йилнинг 1-январ ҳолатига

Германияда – 8.9%

Францияда – 8.5%

Россияда – 10.9%

АҚШ – 6.9%

Канадада – 3.6%

Тараккий этган мамлакатларда бу кўрсаткичнинг даражаси паст. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Улардан асосийлари иккита:

1. Нақд пулсиз ҳисоб китоблар тизими юқори даражада ривожланган. Нақд пул муомаласи билан асосан аҳоли шуғулланади. Пластик карточкаларга асосланган тўлов амалиётининг ривожланганлиги нақд пулларга бўлган талабни қисқартириш имконини берган.

2. Хуфёна иқтисодиётни кичик салмоққа эга эканлиги.

Пластик карточкалар мўлжалланишига кўра иккига бўлинади:

- Шахсий карточкалар – бу карточкалар банклар томонидан жисмоний шахсга берилади.

- Коорпоратив карточкалар - бу юридик шахсларга берилади. Бу карточкадан корхонанинг ходимлари фойдаланиши мумкин.

Пластик карточкалар ишлаш режимига кўра 2 га бўлинади:

1. Оф – лине

2. Он – лине

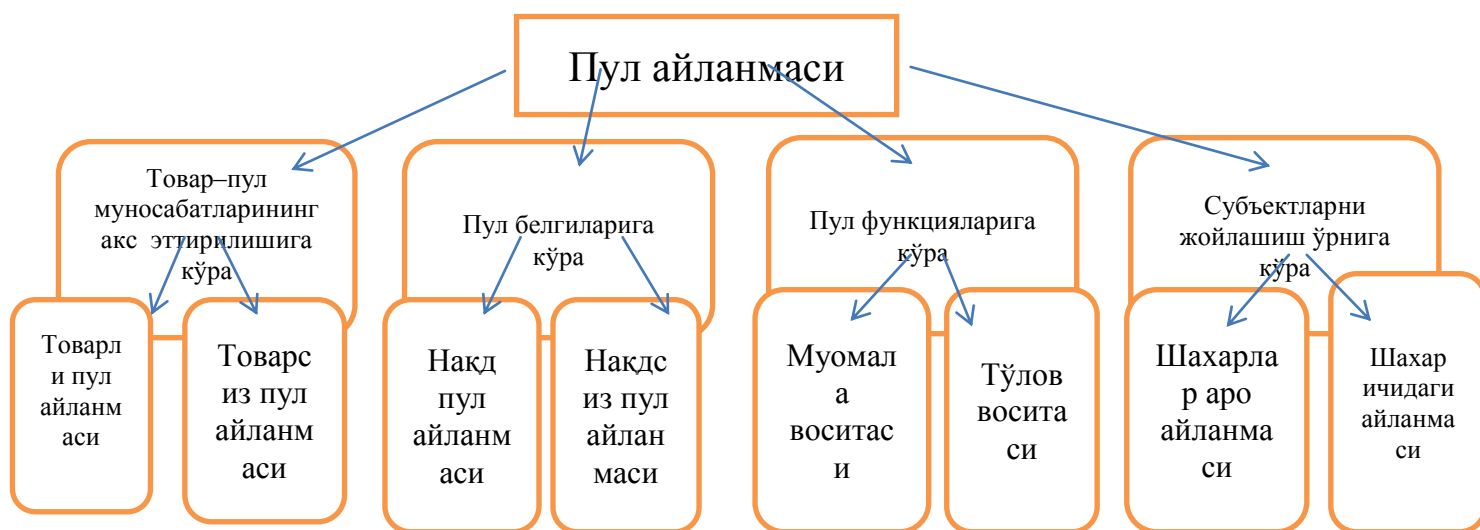
Пластик карточкаларнинг тўловни амалга ошириш хусусиятига кўра:

1. Дебетли карталар-бу карталар фақат пластик карта ҳисоб рақамидаги пул маблағлари доирасида тўловларни амалга ошириш имконини беради.

2. Кредитли карталар-пластик ҳисоб рақамдаги пул тугаганини кейин ҳам тижорат банкининг кредити ҳисобига тўловни амалга ошириш имконини беради.

Япониянинг Ташиба компанияси Суперсмарткардни чиқарди. Бу истаган жойда тўловни амалга ошира олади.

Пул айланмаси таркиби қуйидагича бўлади:

Мамлакат иқтисодиётининг ривожланганлик даражаси пул айланмасининг таркибига бевосита таъсир кўрсатади. Масалан, тараққий этган мамлакатларда иқтисодиётнинг пул маблағлари билан таъминланганлик даражаси юқори бўлганлиги сабабли, товар пул муносабатларида тўловсизлик муаммоси мавжуд эмас.

$$MK = \frac{M2}{YIM}$$

МК = монетазиция коэффиценти

М2 = пул агрегати

Тараққий этган мамлакатларда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг ривожланганлиги нақд пулларга бўлган талабнинг камайишига олиб келди. Бу эса пул айланмаси таркибида нақдсиз юқори ва барқарор даражада сақлаш имконини беради.

$$PM = \frac{TBC-KCT-MKTC}{PAT}$$

ПМ = пул массаси

МКТС = муддати келган тўловлар суммаси

ТБС = товарлар баҳоси суммаси

КСТ = кредитга сотилган таворлар суммаси

ПАТ = Пул айланмаси таркиби

4.3. Нақдсиз пул айланмаси ва уни ташкил қилиш принциплари. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими ва унинг элементлари.

Нақд пулсиз пул айланиши – банкларда пул маблағларини тўловчилар ва олувчиларнинг ҳисобварақлари бўйича ёзувлар ёрдамида ёки ўзаро талабларни ҳисобга олиш йўли билан амалга ошириладиган пул айланишидир.

Нақдсиз пул айланмаси қуйидаги принциплар асосида ташкил этилади:

1. Нақдсиз пул айланмасининг меъёрий ҳуқуқий асосларининг мавжудлиги. Ўзбекистонда нақдсиз пул айланмасининг қонунчилик асослари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

-Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси

-Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисидаги қонуни

-Ўзбекистон Республикасининг банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги қонуни

2. Нақд пулсиз ҳисоб китобларни асосан банкларда очилган ҳисоб рақамлар орқали ўтказилиши.

Мижозлар ҳисоб рақам очишда банкларни эркин танлаш ҳуқуқига эга. Барча нақдсиз тўловлар тўловчининг жорий ҳисоб рақамидаги пул маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Амалиётда бир тижорат банкининг мижози иккинчи бир тижорат банкининг мижози фойдасига нақд пулсиз тўловни амалга оширади. Бир банкдан 2-банкка ўтаётган тўловлар банкларнинг Ностро вакиллик рақамлари орқали ўтади. Банкларнинг 2 турдаги ностро вакиллик ҳисоб рақамлари

мавжуд:

1. Вертикал вакиллик ҳисоб рақами

2. Горизонтал вакиллик ҳисоб рақами

Одатда ҳар бир тижорат банки миллий валютада битта вертикал битта горизонтал вакиллик ҳисоб рақамига эга бўлади.

Вертикал вакиллик ҳисоб рақами Марказий банкнинг балансида очилади.

Горизонтал вакиллик ҳисоб рақами мамлакатнинг бошқа тижорат банкида очилади.

Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари миллий валютада фақат битта ностро вакиллик ҳисоб рақамга эга. Бу ҳисоб рақам Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг балансида очилган. Аниқроғи Марказий банкнинг Тошкент шаҳар бош бошқармасида очилган.

Тўловчининг ва тўловчининг банкни ликвидли бўлиши. Тўловчининг ва тўловчининг банкни ликвидли бўлиши деганда уларни ўз мажбуриятларини пул маблағлари билан ўз вақтида ва тўлиқ тўлай олиш қобилиятига айтилади. Халқаро таъмирлаш ва тараққиёт банки экспертлари корхоналарнинг ликвидлигини баҳолаш учун қуйидаги кўрсаткичларни таклиф қилишган:

Жорий ликвидлик коэффиценти – (Жлк)

ЖА-жорий активлар

ЖП-жорий пасивлар

$$\text{Жлк} = \text{ЖА} / \text{ЖП}$$

Жаҳон банки экспертларининг бу коэффицентининг энг паст норматив даражасини 1.25 қилиб белгиланган.

3.4. Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари.

Иқтисодий контрагентлар ўртасидаги нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширишнинг асосий шакллари қуйидагилардан иборат:

- 1) инкассо операциялари воситасидаги ҳисоб-китоблар;
- 2) аккредитивлар ёрдамидаги ҳисоб-китоблар;
- 3) бўнак тўловлари шаклидаги ҳисоб-китоблар;
- 4) очилган ҳисобварақ бўйича амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар;
- 5) векселлар ва чеклар шаклида амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар.

Тўловни амалга ошириш учун тўловчининг розилиги бўлиши керак. Аммо қонунчиликда айрим ҳолларда тўловчидан сўрамай унинг пулидан олиб қўйишга рухсат этилган. Мисол учун солиқ инспекцияси томонидан қўйилган Инкассо топшириқномалар, судларнинг қарори билан қўйилган ижро варақалари тўловни тўловчининг розилигисиз амалга оширилади.

Тўловларнинг муддатлилиги

Нақдсиз ҳисоб китобларни тўғри амалга оширилганлиги устида ўтказиладиган назоратнинг мавжудлиги

Нақд пулсиз ҳисоб китобларда иштирок этувчи томонларнинг мулкӣ жавобгарлигининг мавжудлиги.

Халқаро банк амалиётида нақд пулсиз ҳисоб китобларнинг 4 шаклидан фойдаланади.

1. Тўлов топшириқномалари
2. Чеклар
3. Хужжатлаштирилган аккредитивлар
4. Инкассо

5-МОДУЛ. ПУЛ МУОМАЛАСИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ВА ПУЛ МАССАСИ

5.1.Пул муомаласини ташкил қилиш асослари

5.2.Пул муомаласи қонунлари ва улардан келиб чиқадиган талаблар.Пул массаси ва уни тавсифловчи кўрсаткичлар.

5.3. Пулларга бўлган талаб ва пуллар таклифи. Пул муомаласи тушунчаси. Пул муомаласи қонунларидан келиб чиқадиган талаблар.

Таянч иборалар: пул муомласи, пул муомласи қонуни, талаб, таклиф, мулмала учун пуллар,, пул миқдори

5.1.Пул муомаласини ташкил қилиш асослари.

Пул муомласини ташкил этишни амалга оширувчи, тартибга солувчи ва назорат қилувчи ягона орган, давлатнинг захира ва эмиссион муассасаси - Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ташкил этилди, халқаро стандартлар талабларига тўлиқ жавоб берадиган Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 21 декабрда «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди.

Шундан сўнг, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 18 мартдаги «Банк тизимини такомиллаштириш, пул- кредит муносабатларини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 146-сонли Қарорининг ижросини таъминлаш мақсадида, Марказий банкнинг олтин-валюта захираларини шакллантириш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган операцияларни амалга ошириш қоидалари тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йилнинг 16 июндаги «Ўзбекистон Республикаси миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида»ги Фармони асосида 1994 йил 1 июлидан бошлаб ўз миллий валютаміз «сўм» муомалага киритилиши Ўзбекистон иқтисодий ривожланишида сифат жиҳатдан янги давр - мустақил пул-кредит сиёсати юритилиш, хусусан; пул маомласини ташкил этиш ва мувофиқлаштириш даврининг бошланиши эди.

Шунингдек, пул муомласини самарали ташкил этиш ва мувофиқлаштиришда ҳозирги кун амалиётида Ўзбекистон Республикаси Президенти ва ҳукумат раҳбарларини диққат эътиборида бўлган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1992 йил 24 июлдаги №346 сонли “Республикада касса муомалаларини тартибга солишнинг кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2002 йил 5 августдаги №280 сонли “Пул маблағларининг банкдан ташқари муомаласини янада қисқартириш чора тадбирлари тўғрисида”ги қарори шулар жумласидандир.

Шунинг билан бирга, товарларни нақд пулсиз тартибда сотиш устидан мониторингни ташкил этишда савдо тармоқлари орқали товарларни сотиш, пул бирлигини харид қувватини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Махкамасининг 2002 йил 26 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган улгуржи ва чакана савдо фаолиятини амалга ошириш тартиби тўғрисидаги низом билан тартибга солина бошланди. Чакана савдо ташкилотлари томонидан товарларни нақд пулсиз ҳисоб-китоблар бўйича сотиш ўтган ойдаги ойлик товар айланмаси умумий ҳажмининг 10 фоизи доирасида амалга оширила бошлаш механизми жорий эилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг 2005 йил 15 апрелдаги №57 сонли “Нақд пул муомаласини такомиллаштириш ва банкдан ташқари айламани қисқартириш борасидаги қўшимча чора тадбирлар тўғрисида”ги қарори талабларидан кўришимиз мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги «Банк тизими-ни янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 56-сонли қарори ҳамда мазкур қарор билан тасдиқланган «2005-2007 йилларда банк тизимиин ислоҳ қилиш ва ривожлантириш Дастури»да асосан пул муомласини ташкил этиш ва мувофиқлаштиришни муҳим ҳуқуқий асосларини яратишда ўз аксини топди.

Шунинг билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг 2005 йил 5 августдаги №147 сонли “Банклардаги депозит ҳисоб варақлардан нақд пул тўловларини узлуксиз таъминлаш кафолатлари тўғрисида”ги қарорлар чиқарилди.

Юқоридаги Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг №147 сонли қарорига асосан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки зиммасига кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар ишлаб чиқиш вазифаси юклатилди ва 2005 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг №18/1 сонли ва адлия Вазирлигини №1518 сон “Ўзбекистон Республикасида банклар томонидан пул муомласига доир ишларни ташкил этиш тўғрисида”ги Низом ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг 2006 йил 14 июлдаги 16/7 сонли “Банк кассаларидаги нақд пул қолдиқларига лимитлар белгилаш ва уларга риоя этилишини назорат қилиш тартиби тўғрисида”ги Низоми ва 2008 йил 10 мартдаги №300-В сонли “Нақд пул тушуми келиб тушишини хранометражини ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низомлар ишлаб чиқилди.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозни юзага келиши, мустақил мамлакатларда пул бирликларини молиявий барқарорлигини мустаҳкамаш учун давлатлар зиммасига қўшимча чора-тадбирлар ишлаб чиқишни мажбур қилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов 2008 йил 27 мартда №822 сонли “Нақд пул маблағларини жалб қилиш ва унга бўлган эҳтиёжни таъминлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорини ишлаб чиқди.

Шундан сўнг, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2013 йил 26 апрелдаги 9/1-сонли қарорига асосан “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги” Низомлар ишлаб чиқилиб, мамлакатимизда нақд пулсиз ҳисоб китоб тизимини такомиллаштириш механизмлари ишлаб чиқилди.

1994 йил 1 январдан бошлаб Ҳукуматимизнинг 1993 йил 30 декабрдаги «Нақд пул муомаласини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида» 613-сонли қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Пул муомаласини мустаҳкамлаш ва сўм-купоннинг харид қувватини ошириш бўйича кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорига мувофиқ чора-тадбирлар амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2001 йил 22 июндаги №264 сонли “Нақд пул муомаласини мустаҳкамлаш ва тижорат банкларининг маъсулиятини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорига асосан Марказий банк пул муомласини ташкил этиш ва самарали механизмларини кенг

жорий этиш орқали бу жараённи мувофиқлаштириб бориш мустаҳкамланди. Чунки тижорат банклари зиммасига низом талабларини бажармаган тижорат банклари маъсул шахсларга нисбатан маъмурий жавобгарлик хаттоки ишдан озод этишгача жавобгарлик белгиланди.

Пул муомаласи барқарорлигини таъминлаш ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган тўловларни ўз вақтида амалга оширишни самарали ташкил этиш мақсадида, Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 июлдаги «Муомаладаги нақд пулларни камайтиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида» 356-сонли Қарорига кўра Марказий банк ва тижорат банклари томонидан корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларга, мулкчилик шаклларида қатъи назар, нақд пулларни иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар, пенсиялар, нафақалар ва стипендияларни тўлашга, шунингдек, хизмат сафари харажатлари учунгина берилиши белгиланди ҳамда 1994 йилнинг 1 августидан меҳнатга ҳақ тўлаш учун ажратиладиган маблағлар давлат йўли билан тартибга солиниши жорий этилди.

Миллий валюта муомалага киритилган дастлабки ойлардан бошлаб республикада нақд пул эмиссиясини қисқартириш ва унинг муомалада бўлишини тезлаштириш асосида пул муомаласини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратилди. Шу мақсадда қабул қилинган Вазирлар Маҳкамасининг «Нақд пул муомаласини тезлаштириш чора-тадбирлар тўғрисида» 1994

йил 28 октябрдаги 526-сонли Қарорида ушбу вазифаларга оид дастурий чора-тадбирлар белгиланиб амалга оширилди.

Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг «Нақд пул маблағлари эмиссиясини қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида» 1996 йил 2 июлдаги 230-сонли Қарори республикада нақд пул эмиссияси даражасини пасайтириш, республика минтақаларида пул муомаласини яхшилаш учун раҳбарлар ва мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини ошириш мақсадида қабул қилинди. Ушбу қарор билан «Республика минтақаларида пул маблағлари эмиссияси даражасини пасайтириш прогнозлари ва касса режалари бажарилиши учун раҳбарлар ва мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини ошириш ва уларни рағбатлантириш тартиби тўғрисида Низом» тасдиқланди.

2004 йил 24 сентябрда 445-сон билан қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Пластик карточкалар асосида ҳисоб-китоб қилиш тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори доирасида Ягона умумреспублика процессинг маркази ташкил этилди. У савдо ташкилоти ёки хизматлар соҳасига ёхуд пластик карточка эгасига қайси банк орқали хизмат кўрсатилаётганидан қатъи назар, банк операцияларини барча савдо шохобчаларида ягона режимда олиб бориш имконини беради. Айни пайтда, Ягона умумреспублика процессинг маркази сўм пластик карточкаларини муомалага чиқарувчи 25 та тижорат банкни бирлаштиради. Марказда "UZKART" сўм пластик карточкалари бўйича нақд пулсиз ҳисоб-китоблар банклараро тўлов тизими ташкил этилган.

5.2.Пул муомаласи қонунлари ва улардан келиб чиқадиган талаблар. Пул массаси ва уни тавсифловчи кўрсаткичлар.

Пул муомаласини ташкил қилиш ва тартибга солиш бир нечта омилларга асосланади:

1. Ана шундай муҳим омиллардан бири пул-товар муносабатларининг мавжудлиги ҳисобланади.

2. Яна бир омил пул маблағларининг товарсиз ҳаракатланиши ҳисобланади.

3. Пул муомласининг меёрий ҳукукий асосларининг мавжудлиги.

4. Пул муомаласини ташкил қилувчи ва тартибга солиувчи институтларнинг мавжудлигидир. Одатда пул муомласини Марказий банк томонидан ташкил қилинади ва тартибга солинади. Лекин пул муомаласини ташкил қилишда банк тизимининг 2-чи поғонасида турувчи тижорат банклари рол ўйнайди.

Пул массаси- юридик ва жисмоний шахсларга ҳамда давлатга тегишли бўлган нақд ва нақдсиз кўринишдаги пул маблағларининг йиғиндисидир.

Пул мултипликатори – муомаладаги пул массасини қай даражада ўсиб ёки камайиб бораётганини кўрсатади.

$$PM = \frac{M2}{\text{Pul bazasi}}$$

ПМ – пул мултипликатори

Пул базасига қуйидагилар киради:

1. Марказий банк томонидан муомалага чиқарилган нақд пуллар
2. Тижорат банклари томонидан Марказий банк фойдасига қилинган мажбурий захира ажратмалари.

Марказий банклар тижорат банклари жалб қилган ресурсларнинг бир қисмини мажбурий тартибда олиб қўяди. Ўзбекистонда тижорат банкларининг мажбурий захира ажратмалари суммасини Марказий банк уларнинг балансидан олиб қўяди. АҚШда ва Европада мажбурий захира ажратмалари суммаси тижорат банкларининг балансида қолади.

Пул агрегатлари, уларга тавсифнома ва пулни тартибга солиш амалиёти ва унга таъсир қилувчи омиллар.

1. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида пул муомаласини тартибга солиш ва барқарорлаштиришда Марказий банкнинг роли.

1. Пул муомаласи қонуни

Қиймат қонуни ва унинг муомала доирасида юзага чиқиш шакли – пул муомаласи қонуни товар-пул муносабати мавжуд бўлган барча ижтимоий тузумларга хосдир. Қиймат шакллари ва пул муомаласи тараққиёт йўлини таҳлил қилаётиб, К. Маркс пул муомаласининг қонунини очди. Бу қонунга асосан муомала воситаси функциясини амалга ошириш учун керак бўлган пул миқдори аниқланади.

Металлик пул муомаласида муомаладаги пул миқдори стихияли тарзда, пулларнинг хазина функцияси ёрдамида тартибга солиб турилган. Агар пулга эҳтиёж камайса, ортиқча пуллар (олтин танга) муомаладан хазинага оқиб ўтиши кузатилган ёки аксинча. Шундай қилиб, муомаладаги пул миқдори керакли даражада ушлаб турилган. Кейинчалик, муомалага банкноталар чиқарилиши ва уларнинг металл (олтин ёки кумуш)га эркин алмашилиши ҳам муомалада пулнинг ортиқча миқдори бўлишини инкор этади.

Агар муомалада олтинга алмашинмайдиган банкноталар ёки қоғоз пуллар (хазина билетлари) амал қилса, у ҳолда нақд пул муомаласи пул муомаласи қонунига асосан амалга ошади.

Қоғоз пуллар миқдори муомала учун керак бўлган олтин пулларнинг назарий миқдорига тенг бўлганда пул муомаласида ҳеч қандай салбий жараёнлар юз бермайди. Юқорида кўрсатилган талаб пулнинг барқарорлигини таъминлайди, шунингдек, пул муомаласи мавжуд бўлган барча ижтимоий тузумларда ўз кучига эга.

Пул муомаласи қонуни муомаладаги товарлар массаси, уларнинг нарх даражаси ва пул муомаласи тезлиги орасидаги иқтисодий алоқадорликни акс эттиради. Бу қонунга асосан муомала учун зарур бўлган пул миқдорини қуйидаги формула билан

ифодалаш мумкин:

Реализация қилинадиган товарлар нархи суммаси	—	Кредитга сотилган товарлар нархи суммаси	+	Мажбуриятлар бўйича тўловлар- суммаси	—	Бир-бирини қоп- лайдиган тўлов- лар суммаси.
--	---	---	---	---	---	--

Пулнинг муомала ва тўлов воситаси сифатида ўртача айланиш тезлиги.

Шундай қилиб, муомала учун зарур бўлган пул миқдорида ишлаб чиқариш ривожига ва шарт-шароитларига боғлиқ бўлган турли хил омиллар таъсир кўрсатади. Муомала учун зарур бўлган пул миқдорида таъсир кўрсатувчи асосий омил – бу товарлар ва хизматлар баҳоси ҳисобланади. Пул миқдори товарлар ва хизматлар баҳосига тўғри пропорционал, яъни товарлар ва хизматлар баҳосининг ошиши муомалага кўп пул чиқаришни талаб қилади. Пул миқдорида таъсир қилувчи иккинчи омил – бу пулнинг айланиш тезлиги ҳисобланади. Бу омил пул миқдорида тескари таъсир кўрсатади. Одатда, пул қанчалик тез айланса, муомала учун зарур бўлган пул миқдори шунча кам талаб қилинади ва аксинча.

Муомала учун зарур бўлган пул миқдорини камайтириш учун қуйидаги чораларни амалга ошириш муҳимдир. Булар:–истеъмол кредитни ривожлантириш; кредитга қанчалик кўп товар сотилса, шунча кам миқдорда пул муомалада керак бўлади;

- нақд пулсиз ҳисоб - китобларнинг ривожланиши;
- пулларнинг муомала тезлигини оширишга эришиш ва бошқалар.

Ҳар бир жамият пул муомаласи қонуни талабларини ҳисобга олган ҳолда иш юритиши зарур. Чунки пул муомаласи қонунининг бузилиши пул барқарорлигига путур этказди. Бу ҳолда муомалага чиқарилган пул миқдори муомаладаги товарлар баҳосидан ошиб кетиши, яъни инфляция бўлишига ёки пул танқислигига (етишмовчилигига) олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, пул муомаласини ушлаб туриш шарт-шароитлари ва қонуниятлари икки омилнинг ўзаро таъсири билан, яъни хўжаликнинг пулга бўлган эҳтиёжи ва амалда пулларнинг муомалага бориб тушиши билан белгиланади. Амалиётда кўпроқ учрайдиган ҳол бу айланмада хўжаликка керак бўлганидан кўпроқ пулнинг бўлишидир. Бу, албатта, пулнинг қадрсизланишига – пул бирлиги харид қобилиятининг тушишига олиб келади.

Пул агрегатлари – бу пул массасини муқобил ўлчаш имкониятини берувчи кўрсаткичлардир. Халқаро амалиётда қуйидаги пул агрегатларидан кенг фойдаланилади:

1. M_0 – бу агрегатни ҳисоблаш учун Марказий банк томонидан муомалага чиқарилган яъни эмиссия қилинган барча нақд пуллар суммасидан банклар ва корхоналарнинг кассасидаги нақд пулларнинг қолдиғи айириб ташланади. Тарққий этган мамлакатлар банк амалиётида M_0 ҳисобга олинмайди.

2. $M_1 = M_0 +$ талаб қилиб олиннадиган депозитлар + йўл чеклари. Айрим мамлакатларда кредит карталари ҳам M_1 таркибига киритилади.

3. $M_2 = M_1 +$ муддатли депозитлар + жамғарма депозитлар. M_2 ҳисоблашда суммаси унча катта бўлмаган муддатли ва жамғарма депозитлар олинади.

4. $M_3 = M_2 +$ йирик суммадаги муддатли депозитлар + депозит сертификатлари + жамғарма сертификати.

$M_4 (L - \text{АҚШда}) = M_3 +$ давлатнинг қисқа муддатли облигациялари + корпоратив

облигация + жамғарма облигациялар + банк акцептлари + пул бозори ўзаро фондлари пайлари.

Таниқли олим Ф.Мишкеннинг фикрига кўра Марказий банк пул агрегатларининг қисқа муддатли даврий орқалидаги ўсишини эътиборга олмаслиги лозим, чунки пул агрегатларининг қисқа даврда ўсиши мавсумий омиллар таъсисирида бўлади. Шунинг учун пул массасининг йиллик ўсиш суръатларини назорат қилиш лозим.

Пул муомаласининг муҳим кўрсаткичи пул массаси ҳисобланади. Пул массаси ҳўжалик айланмасидаги нақд пуллик ҳисоб-китобларни аҳоли, корхоналар, давлат муассасаларига тегишли харид ва тўлов воситаларининг ялпи ҳажмини ўзида ифодалайди.

Пул муомаласининг белгиланган муддат ва белгиланган даври учун миқдорий ўзгаришларини билиш учун, шунингдек, пул массаси ҳажми ва ўсиш суръатларини тартибга солиш бўйича тадбирларни ишлаб чиқариш учун турли хил кўрсаткичлар (пул агрегатлари) дан фойдаланилади.

Саноати ривожланган мамлакатларнинг молия статистикасида пул массасини аниқлашда қуйидаги асосий пул агрегатлари тўпламидан (гуруҳидан) фойдаланилади:

М-1 агрегати – муомаладаги нақд пуллар (банкноталар, тангалар) ва жорий банк счётларидаги маблағларни ўз ичига олади;

М-2 агрегати – М-1 агрегати ва тижорат банкларидаги муддатли ва жамғарма қўйилмаларидан (тўрт йилгача) таркиб топган;

М-3 агрегати – ўз ичига М-2 агрегати ва ихтисослашган кредит муассасаларидаги жамғарма қўйилмаларини киритган;

М-4 агрегати – М-3 агрегати ҳамда йиллик тижорий банкларининг депозитли сертификатларидан иборат.

АҚШ да пул массасини аниқлаш учун 4 та пул агрегати, Япония ва Германияда – 3 та, Англия ва Франтсияда – иккита пул агрегатидан фойдаланилади.

Пул массаси таркиби ва динамикасини таҳлил қилиш Марказий банк томонидан тўғри пул-кредит сиёсати олиб боришда муҳим аҳамият касб этади.

Россия Федерацияда муомаладаги жами пул массаси ҳисоб-китоби учун қуйидаги пул агрегатлари қўлланилади.

М-О агрегати – нақд пуллар;

М-1 агрегати – М-О агрегати ва ҳисоб-китоб, жорий ва бошқа счётлар (махсус счётлар, капитал қўйилмалар счётлари, аккредитив ва чек счётлари, маҳаллий бюджет счётлари, бюджет, касаба, уюш-малари, жамоат ва бошқа ташкилотларнинг счётлари, давлат суғурта маблағлари, узоқ муддатга кредитлаш фонди) даги маблағлар ти-жорат банкларига қўйилмалар ва жамғарма банкларидаги талаб қилиб олинган депозитларнинг йиғиндисига тенг;

М-2 агрегати – М-1 агрегати ва жамғарма банкларидаги муддатли қўйилмалардан иборат;

М-3 агрегати – М-2 агрегати ҳамда депозитли сертификатлар ва давлат заём облигациялари йиғиндисидан иборат.

Пул массаси таркибини унинг ҳаракатига қараб иккига бўлиш мумкин, яъни пул массасининг актив қисми – бу пул маблағларининг ҳўжалик фаолиятидаги турли хил шаклдаги ҳисоб-китобларни олиб бориш билан боғлиқ қисми ва иккинчиси пасив қисм – жамғар-мадаги пуллар ва ҳисоб рақамлардаги қолдиқлар ҳисобланади.

Пул массаси нақд пуллардан ташқари муддатли ҳисоб рақамдаги маблағ ва жамғармаларни, депозит сертификатлари, инвестицион фондларнинг акцияларини ўз ичига олади. Пул массасининг юқоридаги элементлари «квази» - “қарийб пуллар” деб ҳам

юрителиди. Квази - пуллар ликвид активлар бўлиб, улар тез орада пулга айланиши мумкин.

5.3. Пулларга бўлган талаб ва пуллар таклифи. Пул муомаласи тушунчаси. Пул муомаласи қонунларидан келиб чиқадиган талаблар.

Давлатнинг пул айланишига кўплаб омиллар таъсир кўрсатади. Пул айланиши тузилмаси турли белгилар бўйича белгиланади:

1) унда пулларнинг фаолият юритиши шаклига қараб. Ушбу белгига қараб нақд пулсиз ва нақд пуллик пул айланишини ажратиш мумкин, чунки барча пул белгилари у ёки бошқа шаклга эга бўлади;

2) ушбу пул айланиши хизмат кўрсатадиган муносабатлар тусига қараб. Бу ерда пул-ҳисоб-китоб айланиши, пул-кредит айланиши, пул-молия айланиши ажратиб кўрсатилади;

3) пул маблағларининг ҳаракати юз берадиган субъектларга қараб. Ушбу тасниф бўйича қуйидагилар ажратиб кўрсатилади: пул маблағларининг юридик шахслар ўртасида банклараро, банкларда айланиши, юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги айланиш ва, няхоят, пул маблағларининг фақат жисмоний шахслар ўртасидаги айланиши.

Шунга тегишлича, иқтисодиётда қўлланиладиган пул айланиши ҳажмига таъсир қиладиган омилларнинг муайян гуруҳини ҳам ажратиш мумкин. Барча омилларни сиёсий, иқтисодий ва техник омилларга ажратиш мумкин. Табиийки, пул айланиши тузилмасини шакллантиришнинг иқтисодий омиллари асосий аҳамиятга ва бевосита таъсир кучига эга бўлади. Бундай омилларга иқтисодиётда ишлатиладиган пуллар турлари, пул муомаласи тезлиги, товар айланиши миқдори ва шу кабилар киради. Бинобарин, мавжуд пул айланиши миқдорларини вужудга келадиган эҳтиёжларга мувофиқ ўзгартиришга ёки пул айланишининг мавжуд ҳажмларини товар айланишининг реал эҳтиёжларига мувофиқлаштиришга фақат иқтисодий услублар воситасида пул айланиши ҳажмига таъсир кўрсатадиган ушбу омиллар орқали таъсир қилиш мумкин.

Иқтисодиётда фаолият юритадиган, фақат ҳукуматнинг эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган ва иқтисодиётнинг эҳтиёжларидан мустақил пул маблағлари миқдоридаги ўзгаришлар сиёсий омиллар ҳисобланади.

Техник омиллар пул айланиши тузилиши ва ҳажмига фақат билвосита таъсир кўрсатади, лекин шунга қарамасдан, уларни ҳисобга олиш зарур. Бундай омилларга у ёки бошқа ҳисоб-китобни ўтказиш учун талаб этиладиган вақтни камайтириш ёки ҳисоб-китобнинг ўзини амалга оширишга имкон берадиган ҳисоб-китобларнинг техник воситалари киради. Масалан, банк пластик карталарига хизмат кўрсатувчи техник воситаларнинг кенг оммалашганлиги аҳоли ўртасида ушбу тўлов воситасининг оммалашувига ва, бинобарин, нақд пулсиз пул маблағларининг қўлланилишининг ошишига олиб келади. Нақд пулсиз пул маблағлари қўлланилиши частотасининг кўпайиши пул муомаласининг умумий таркибида нақд пулларнинг камайишига ва давлатнинг пул айланишини тартибга солиш асосий услубларининг ўзгаришига олиб келади.

Пул муомаласи – бу пулларнинг мамлакатнинг ички иқтисодий айланиши, ташқи иқтисодий алоқалар тизимидаги, товарлар ва хизматларнинг сотилишига, шунингдек, уй хўжалигидаги товарсиз тўловларга хизмат кўрсатадиган нақд пуллик ва нақд пулсиз шакллардаги ҳаракатидир. Товар ишлаб чиқариш пул муомаласининг объектив негизи бўлиб, ундаги товар олами товарларнинг икки турига: товарларнинг ўзига ва товар-пулларга бўлинади. Нақд пуллик ва нақд пулсиз шакллардаги пуллар

ёрдамида товарлар, шунингдек, ссуда ва фиктив капиталларнинг муомаласи жараёни амалга оширилади.

Шундай қилиб, пул муомаласи жараёнларидан пул айланиши тушунчасини ажратиб олиш мумкин.

Пул айланиши - нақд пуллик ва нақд пулсиз шакллардаги пул белгиларининг узлуксиз ҳаракат жараёнидир. Қийматнинг ўзидан ажралганлик ҳозирги пул айланишининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бошқача айтганда, ҳозирги пул айланиши металл пуллар муомаласи шароитидаги каби қийматли эмас, чунки пул белгисининг қиймати номиналдан анча кам ва унинг аҳамияти бўлмаслиги мумкин.

Пул айланиши пул маблағлари ҳаракатининг муайян йўлларида таркиб топади:

1. Маблағларнинг марказий банк билан тижорат банклари ўртасидаги ҳаракати. Бундай ҳаракат пул маблағлари эмиссияси жараёнлари ва тижорат банклари маблағларининг Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг мажбурий захиралаш фондида кўчирилиши билан боғлиқ. Тижорат банкларининг кредитлаш жараёнлари муносабати билан пул маблағларининг кўчирилишини ҳам шунга киритиш мумкин;

2. Пул маблағларининг тижорат банклари ўртасидаги ҳаракати. Бу ҳолда ушбу банкларнинг мижозларига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ пул кўчиришлар ёки тижорат банкларининг ўзаро кредитлашлари назарда тутилади;

3. Фирмалар ва ташкилотлар ўртасидаги ҳаракат. Пул маблағларининг ушбу иқтисодий субъектлар ўртасидаги ҳаракати товарлар айланиши ва бундай товарлар айланишидаги, шунингдек, ўзаро талабларни ҳисобга олишдаги ҳақ тўлаш жараёнлари билан боғлиқ;

4. Банклар, фирмалар ва ташкилотлар ўртасидаги ҳаракат. Пул маблағларининг ушбу субъектлар ўртасидаги ҳаракати асосан кредитлаш ва қарз мажбуриятларини ҳисобга олиш операциялари, шунингдек, пул маблағларини сақлаш ва кўчиришга доир операциялар билан боғлиқ;

5. Банклар ва аҳоли ўртасидаги ҳаракат. Пул маблағлари истеъмолчилик кредитини бериш ва пул маблағларининг аҳолининг даромадларини сақлаш ва кўпайтириш мақсадларидаги ҳаракатига доир фаол жараён сабабли кўчирилади;

6. Фирмалар, ташкилотлар ва аҳоли ўртасидаги ҳаракат. Пуллар ҳаракатининг бу йўли маблағларнинг товар айланиши операцияларига ҳақ тўлаш ва уй хўжаликларининг ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаши муносабати билан кўчиб юришидан иборат бўлади;

7. Банклар ва молия институтлари ўртасидаги ҳаракат. Пул маблағларининг ушбу иқтисодий муносабатлар субъектлари ўртасидаги ҳаракати ўзаро кредитлаш операциялари ва иқтисодий фойда олишга ёки учинчи субъектларнинг муайян операцияларини расмийлаштиришга ёрдам берувчи бошқа молиявий ҳаракатлар доирасида амалга оширилади;

8. Молия институтлари ва аҳоли ўртасидаги ҳаракат. Пул маблағларининг бу ҳолдаги ҳаракати аҳолининг, одатда, ўз даромадларини кўпайтириш мақсадида муайян молия операцияларини бажариши билан боғлиқ;

9. Жисмоний шахслар ўртасидаги ҳаракат. Пул маблағлари ҳаракатининг бу йўли энг сезилмайдиган, лекин пул маблағларининг қайта тақсимланиши тизимидаги энг муҳим йўللاردан бири ҳисобланади, чунки у маблағларнинг аҳоли ўртасида кўчиб юришидан иборат. Одатда, бундай кўчиб юришнинг мақсади маиший масалаларни ҳал этиш ва ўз оиласи аъзолари фаровонлигининг муайян даражасини тутиб туришдир.

6-МОДУЛ. ПУЛ ТИЗИМИ: ТУШУНЧАСИ, ШАКЛЛАРИ ВА ЭЛЕМЕНТЛАРИ

6.1. “Пул тизими” тушунчасининг мазмуни. Пул тизимининг шакллари.

6.2. Пул тизимининг элементлари.

6.3. “Пул тизими” тушунчасининг мазмуни. Пул тизимини ташкил қилиш шарт-шароитлари. Пул тизимини ташкил қилиш принциплари.

6.4. Пул тизимининг шакллари: биметаллизм; монометаллизм; қоғоз ва кредит пуллари тизими.

6.5. Ўзбекистон Республикаси пул тизими элементлари

6.6. Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг ривожланиши.

Таянч иборалар: тизими, Марказий банк, тижорат банклар, пул тизими элементлари, миллий ва жаҳон валюта тизими.

6.1. “Пул тизими” тушунчасининг мазмуни. Пул тизимининг шакллари.

Пул тизими пул муомаласини ташкил этишнинг тарихий жиҳатдан қарор топган ва қонун билан мустаҳкамлаб қўйилган шаклидир. Бошқача айтганда, бу пул муомаласининг аниқ бир мамлакатда муайян вақт ичида қўлланиладиган қоидалари ва нормалари мажмуидир.

Миллий валюта тизими пул тизимининг таркибий қисми ҳисобланади. Пул маблағлари иқтисодиётда амал қиладиган шаклга қараб пул маблағларининг икки тури: металл пуллар муомаласи тизими ва пул белгилари муомаласи тизими фарқланади.

Металл пуллар муомаласи тизимлари пуллик товар (олтин ва кумуш) бевосита муомалада бўлган шароитда амал қилган. Бунда мазкур металл пулларнинг барча функцияларини бажарган, мавжуд кредит пуллар эса металлга эркин алмаштирилган.

Металл пул белгиларининг муомаласи тизимида биметаллизм даври ва монометаллизм даври фарқланади. Бундай ҳолда биметаллизм иқтисодий жараёнларда иккита асл металлларнинг бир вақтда фойдаланиши билан тавсифланади, монометаллизм эса умумий эквивалент сифатида бир металлга ўтишни англатади. Бунда биметаллизм ҳолатида қуйидагича хиллар ажратиб кўрсатилади:

1) параллел валюта тизими – олтин билан кумуш ўртасидаги ўзаро нисбат бозорда стихияли равишда белгиланади;

2) қўшалок валюта тизими – икки металл ўртасидаги ўзаро нисбат давлат томонидан ушбу металлларга бўлган талабга, шунингдек, ушбу давлатдаги иқтисодий ва сиёсий вазиятга қараб белгиланади;

3) нуқсонли валюта тизими – металллар иқтисодий тизимда мавжуд бўладию, лекин тенг ҳуқуқларга эга бўлмайди. Одатда, давлат кумуш валютанинг зарб қилиниши ва фойдаланишига чеклашлар киритади.

Фақат бир металлнинг амал қилиши тизими сифатидаги монометаллизмда ҳам айрим ўзгаришлар юз берди:

1) олтин тангали стандарт – тўлақонли олтин валютанинг амал қилиши, унда товарларнинг қиймати ҳам ушбу валюта билан ҳисобланади;

2) олтин ёмбили стандарт – олтин муомалада булмайди, лекин унга катта миқдорлардаги (ёмби миқдорида) алмашиниш амалга оширилади;

3) олтин валютали (олтин девизли) стандарт – пулларнинг алмашиниши фақат

олтин ёмбили стандартли мамлакатларнинг валюталарига амалга оширилади.

Валюта тизими - бу, мамлакатлар ўртасида валюта муносабатларини ташкил этиш шаклидир.

Валюта тизими - бу, хўжалик алоқаларини байналмилаллашуви асосида тарихан шаклланган, валюта амали билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир.

Валюта тизимининг моҳияти, ташкил этилиш шакллари ва роли жамиятнинг иқтисодий тизими билан белгиланади.

Валюта тизими давлат, резидент ва норезидент шахсларга ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш учун шароит яратиб беради. Субъектларнинг ушбу фаолияти амалга оширишда валюта қонунчилиги алоҳида аҳамият касб этади.

Махсус адабиётларда валюта тизимларининг 3 кўриниши фаркланади, яъни миллий, жаҳон ва ҳудудий валюта тизимлари.

6.2. Пул тизимининг элементлари.

Замонавий пул тизими қуйидаги элементларни уз ичига олади: пул бирлиги; валюта курсини ўрнатиш қоидалари, баҳолар масштаби; пул кўринишлари; эмиссия тизими; давлат ёки кредит аппарати.

Пул тизимининг таркибий қисми миллий валюта тизимидир.

Пул бирилиги - қонуний тарзда урнатилган пул белгиси бўлиб, барча товарлар баҳосини узаро солиштириш ва ифодалаш учун хизмат қилади. Купинча пул бирилиги майда бўлинувчи қисмларга ажралади. Купчилик мамлакатларда *унлик* бўлиниш тизими урнатилган. Масалан, 1:10:100 (АҚШ доллари 100 центга, 1 фунт стерлинг - 100 пенсга, 1 Индонезия рупияси - 100 сенга тенг ва х.к)

Расман баҳолар масштаби ўзининг иқтисодий маъносини давлат монополистик капитализми ривожланиши ва кредит пулларни олтинга алмашиниши тўхтатилгандан сўнг йўқотди. 1976-1978 йилда ўтказилаган Ямайка валюта ислохоти натижасида олтиннинг расмий нархи ва пул бирликларнинг олтин таркиби бекор қилинди.

Қонуний тўлов воситаси бўлган пул кўринишлари - булар асосан банк кредит билетлари, қоғоз пуллар (ҳазина билетлари) ва тангалардир. Масалан, АҚШ да муомалада қуйидаги пуллар мавжуд: 100, 50, 20, 15, 5 ва 1 долларлар, банк билетлари. Ҳазина билетларидан ташқари кумуш-мис ва мис-никель тангалар (50, 20, 10, 5, 1 центли) чиқарилади. Буюк Британияда муомалада 50, 20, 10, 5, 1 ф. ст. банкноталар: 1 ф. ст., 50, 10, 5, 2 пеннли, 1 ва 1/2 пенсли тангалар амал қилади. Яна эски 2 ва 1 шиллинг тагалари юритилади, улар янги

10 ва 5 пенсга тенг. Агар ривожланган мамлакатларда асосан банк билетлари чиқарилса, қатор ривожланаётган мамлакатларда кўпроқ хазина билетлари чиқариш кенг тарқалган. Масалан, Индонезияда 50, 25, 10, 5, 1 сен қийматли, Хиндистонда - 1 рупия қийматли хазина билетлари чиқарилади.

Республика ҳукумати томонидан иқтисодий мустақилликка эришиш борасида қатъий чора-тадбирлар амалга оширилди. Бу, айниқса, иқтисодиёт таркибини тубдан ўзгартиришда, шу жумладан анъанавий секторларни замонавийлаштириш ва мамлакат ичида нисбатан юқори даражадаги қўшилган қиймат ҳосил қилишга қодир бўлган янги тармоқларни ташкил этишда яққол кўзга ташланди. Мазкур чора-тадбирлар охир-оқибатда миллий пул тизимини шакллантириш ва иқтисодиётда ислохотларнинг навбатдаги босқичини амалга оширишнинг пойдевори бўлиб хизмат қилди.

Юзага келган вазият ва пул тизими ривожининг юқорида кўрсатилган вариантлари таҳлили асосида дастлаб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 12 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида сўм-купонларни муомалага киритишни жорий қилиш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ 1993 йил 15 ноябрдан бошлаб оралиқ валюта сифатида «сўм-купон» 1 сўм - 1 рубль нисбатда муомалага киритилди.

1994 йилда миллий валютанинг муомалага киритилиши банк тизими ривожланишининг биринчи босқичини яқунлади ва иккинчи босқичини бошлаб берди. Бу иқтисодиётда амалга оширилаётган ислохотларда сифат жиҳатидан янги босқич бошланганидан дарак берарди. Бу даврда Марказий банк асосий эътиборни макроиқтисодий барқарорликни таъминлашга ва шу асосда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодий ўсиш учун қулай шароитлар яратишга қаратди.

Шу пайтдан бошлаб, Марказий банкнинг асосий куч ва воситалари мустақил пул-кредит сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш, тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш, самарали тўлов тизимини йўлга қўйишга эришишга йўналтирилди.

Бу даврда пул тизимининг ҳуқуқий базаси мустаҳкамланиб, банк қонунчилиги такомиллаштирилди. 1995 йили «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги Қонуни ва 1996 йили Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунининг янги таҳрирда қабул қилиниши замонавий пул тизимини ташкил этилишини, тижорат банкларини халқаро молия бозорларига чиқишини, аҳоли, корхоналар ва хорижий сармоядорларнинг пул тизимига бўлган ишончини мустаҳкамлашини, барқарор иқтисодий ўсишни ҳамда халқ фаровонлигини оширилишини таъминлашга қаратилган истикболларни белгилаб берди.

6.3. “Пул тизими” тушунчасининг мазмуни. Пул тизимини ташкил қилиш шарт-шароитлари. Пул тизимини ташкил қилиш принциплари.

Тизим деганда ўзаро боғлиқ элементларнинг бирлиги тушунилади.

Пул тизими – бу бир бири билан ўзаро боғлиқ ҳолда ҳаракатланувчи ва пул тизимининг яхлитлигини таъминловчи элементларнинг йиғиндисидир.

Пул тизими – бу мамлакатда ёки алоҳида олинган иқтисодий ҳудудда пул муомаласини ташкил қилишнинг давлат-ҳуқуқий шаклидир.

Пул тизимини обектив ва субектив асослари мавжуд. Пул тизимининг обектив асосларига товар пул муносабатларининг ривожланганлик даражаси киради. Пул тизимининг субектив асосларига тўлов ҳужжатларини ва воситаларини ҳамда улардан фойдаланиш тартибини қонунчилик ҳужжатларида белгилаб қўйилиши киради.

Пул тизимининг иккита жиҳати мавжуд:

1. Функционал жиҳат(аспект) – пул тизими функциянал жиҳатидан пул муомаласидан ташкил қилиш принциплари, шакллари ва усуллариининг йиғиндисидир.

2. Институтционал жиҳат – институтсионал жиҳатдан пул тизими пул муомаласини ташкил қилувчи ва тартибга солувчи институтларнинг йиғиндисидир. Бундай институтларга Марказий банк, тижорат банклари, клиринг марказлари, ҳисоб уйлари каби муассасалар киради.

Пул тизимини ташкил қилиш қуйидаги принциплар асосида амалга оширилади

1. Пул тизимининг барқарорлиги ва эластиклиги принципи. Пул тизимининг барқарорлиги деганда пулнинг барча функцияларини тўлиқ бажарилишини таъминлаш тушунилади. Пул тизимининг эластиклиги деганда пул тизимининг иқтисодийнинг пул маблағларига бўлган талабини ўзгаришига ўз вақтида жавоб бера олишига айтилади.

2. Муомалага чиқарилган пулларнинг таъминланганлик принципи. XX асрнинг 70-йилларига қадар муомалага чиқарилган нақд пуллар олтин билан таъминланар эди. Муомаладаги ҳар бир АҚШ доллари $1\$ = 0.88$ грамм соф олтин асосига эга эди. 1 унсия = 35\$ баҳода алмаштириб берди. 1 унсия = 31.1 грамм соф олтинга тенг. Миллий валютанинг олтин билан таъминланиши баҳо масштаби деб аталади. 1976-1978- йилларда бўлиб ўтган Ямайка жаҳон валюта тизимида олтинни демонитизация қилиш тугатилди. Бу олтиндан тўлов воситаси сифатида фойдаланишни таъқиқлаш. Натижада баҳо масштаби дунё мамлакатларида бекор бўлди, энг охириги давлат Швейцария баҳо масштабини 2011-йилда бекор қилди. Ҳозирги даврда муомалга чиқарилаётган пуллар Марказий банкнинг активлари билан таъминланади.

3. Пул айланмасини режалаштириш ва прогност қилиш принципи.

4. Пул айланмасини назорат қилиш принципи

Пул тизимлари XVI-XVII асрларда ишлаб чиқариш капи-талистик усулининг юзага келиши ва қарор топиши муносабати билан шаклланган, бироқ шундай бўлса ҳам, унинг айрим элемент-лари бундан анча олдин пайдо бўлган. Товар-пул муносабатлари ва ишлаб чиқаришнинг капиталистик усули ривожланиши билан пул тизимида сезиларли ўзгаришлар юз беради.

Пул тизими турлари пул қандай шаклда амал қилишига боғлиқ, яъни умумий эквивалент - товар сифатида ёки қиймат белгиси сифатида бўлишига қараб қуйидагича пул тизимлар мавжуд бўлган.

1. Металл пул муомаласи тизимлари. 2. Қоғоз ва кредит пуллар муомаласи тизимлари.

Биринчи тизимда металл пул бевосита муомалада бўлади ва пул-нинг барча функцияларини бажаради, кредит пуллар эса металлга алмашилиши мумкин;

Кредит ва қоғоз пуллар муомалага киритилиши билан қоғоз пуллар муомаласи тизими юзага келган.

Мамлакатда умумий эквивалент сифатида қабул қилинган металлга ва пул муомаласи базасига қараб пул тизими биметализм ва монометализм пул тизимларига бўлинади.

6.4.Пул тизимининг шакллари: биметаллизм; монометаллизм; қоғоз ва кредит пуллари тизими.

Мамлакатда умумий эквивалент сифатида қабул қилинган металлга ва .т муомаласи базасига қараб пул тизими биметализм ва монометализм пул тизимларига бўлинади.

Биметализм - пул тизимида умумий эквивалент ролини металл (қупинча ;тин ва кумуш) бажарган, бу тизимда иккала иккала металлдан ҳам шгаларнинг эркин муомалага чиқарилиши ва уларнинг чексиз алмашилишига мал қилинган.Параллел валюта тизимида икки металл қиймати стихияли, металлнинг юзор баҳосига муносиб тарзда белгиланган. Бу пул тизимида давлат металллар эрасидаги мутаносибликни урнатиб қуйган. Олтин ва кумуш тангаларнинг чиқарилиши ва уларнинг ахоли томонидан қабул қилиниши ана шу мутаносибликка мувофик амалга оширилган.

Биметализм XVI-XVII асрларда кенг таркалган булиб Гарбий Европанинг катор мамлакатларига эса XIX асргача етиб келган. 1865 йили Франция, Бельгия, Швейцария ва Италия мамлакатлари биметализмни халқаро сулҳ - Лотин танга Иттифоқи ёрдамида саклаб қолишга уринишган. Тузилган конвенцияда иккала металлдан ҳам 5 франк ва ундан юқори қийматли тангаларни чиқариш, олтин ва қумуш уртасида 1:15,5 қиймат муносиблигини урнатиш шартлари кузда тутилган.

Бироқ, биметаллик пул тизимининг кулланилиши ривожланган капиталистик ҳужалик эҳтиёжларига мос келмасди, чунки қиймат улчови сифатида бир вақтнинг узида икки металл - олтин ва қумушнинг қўлланилиши пулнинг ушбу функцияси табиатига тўғри келмаган. Умумий қиймат улчови булиб фақат биргина товар хизмат қилиши мумкин. Бундан ташқари икки металл орасидаги давлат томонидан ўрнатиладиган нисбат уларнинг бозор нархида тўғри келмас эди. XIX аср охирида қумуш ишлаб чиқаришнинг арзонлашиши ва унинг қадрини йўқотиши натижасида олтин тангалар муомаладан ҳазинага кета бошлади. Бунда Коперник-Грешемнинг қонуни юзага чиққан, яъни ёмон пуллар муомаладан яхшилари чиқариб ташлаган.

Капитализм тараққиёти мустақкам пул, ягона умумий эквивалент бўлишни талаб қилди, шунинг учун биметализм ўз ўрнини монометализмга бўшатиб берди.

Монометализм - бу пул тизимида ягона металл (олтин ёки қумуш умумий эквивалент ва пул муомаласининг асоси бўлиб хизмат қилади. Амал қилаётган танга ва бошқа қиймат белгилари қимматбаҳо металллар алмашиналиди.

Қумуш монометализми Россияда 1843-1852 йилларда, Голландияда 1847-1875 йй. да мавжуд бўлган.

Чор Россияда қумуш монометализми тизими 1839-1843 йилларда ўтказилган пул ислохоти натижасида қабул қилинган. Пул бирлиги қумуш рубли бўлган. Кейинчалик муомалага кредит билетлари ҳам чиқарилган, улар қумуш танга билан тенг муомалада қатнашган ва эркин тарзда металлга алмаштирилган. Лекин бу ислохот сунаётган крепостнойлик тизими давлат бюджети ва ташқи савдо баланси тақчилиги шароитида пул муомаласини узокроқ муддатга тартибга сола олмаган. 1853-1856 йиллардаги Крим уруши кўп миқдорда қўшимча кредит пуллар эмиссиясини талаб қилди ва натижада улар қоғоз пулга айланиб қолди.

Илк бор олтин монометализми (стандарт) пул тизими сифатида Буюк Британияда XVIII аср охирида қарор топган ва қонун билан 1816 йилда тасдиқланган. Кўпчилик бошқа давлатларда у XIX асрнинг охириларида жорий қилинган: Германияда - 1871-1873 йилда, Швеция, Норвегия, Данияда - 1873 йилда, Францияда - 1876-1878 йилда, Австрияда - 1892 йилда, Россия ва Японияда - 1897 йилда, АКШ да - 1900 йилда.

Олтин танга стандарти капитализмнинг эркин рақобатида жуда мос келган, ишлаб чиқариш, кредит тизими, жаҳон савдо капитали келиб чиқишининг ривожланишига ёрдам берган.

6.5. Ўзбекистон Республикаси пул тизими элементлари

Миллий валюта тизими мамлакат пул тизимининг таркибий қисми бўлиб, валюта муносабатларининг йиғиндиси сифатида майдонга чиқмайди, балки ушбу муносабатларни фақат қонунчилик актлари билан ташкил этилиш тартибини белгилайди. Валюта муносабатларини ташкил этишнинг бундай тартиби биринчи навбатда валюта тизими элементларини белгилашни ўз ичига олади.

Миллий валюта тизимининг қонунчилик асосида белгиланадиган элементларига қуйидагилар киради:

Миллий валюта ва унинг номи;

Миллий валюта паритетини белгилаш;

Миллий валютанинг конвертация шартлари;

Миллий валюта курсининг режими;

Халқаро кредит муомала қуролларидан фойдаланишни тартибга солиш (регламентация);

Халқаро захира активлари таркибий қисмлари (компонентлари) ўртасидаги нисбатни аниқлаш;

Мамлакатнинг халқаро ҳисоб-китобларини тартибга солиш (регламентация);

Миллий валюта ва олтин бозорлари фаолиятининг режими;

Валюта чекланишларининг ўрнатилиш тартиби;

Валюта муносабатларига хизмат кўрсатувчи ва уларни мувофиқлаштирувчи миллий органлар мақоми.

Юқорида зикр этилган элементлар йиғиндиси халқаро валюта-кредит ва ҳисоб-китоб муносабатларини амалга ошириш учун давлат томонидан белгиланадиган валюта механизмидир.

Миллий валюта ва унинг номи миллий валюта тизимининг асоси бўлиб ҳисобланади, у қонун асосида давлатнинг пул бирлиги сифатида белгиланади. Халқаро иқтисодий муносабатларда ишлатиладиган миллий пуллар валютага айланади. Халқаро ҳисоб-китобларда одатда хорижий валюта, яъни бошқа мамлакатларнинг эркин муомалада юрадиган валюта мақомига эга пул бирликлари ишлатилади. Ушбу пул бирликлари билан девиз тушунчаси боғлиқ.

6.6. Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг ривожланиши.

Ўзбекистон Республикасининг замонавий пул тизими 1994-йил 1-июлда миллий валюта муомалага киритилгандан сўнг шаклланди. Чунки миллий валюта ҳар қандай мамлакат пул тизимининг асосий элементи ҳисобланади. Курс Республика валюта биржасида аниқланади. Ўзбекистон Республикасининг валютани тартибга солиш тўғрисида қонунига кўра сўмнинг курс режими эркин сузиш режимидир, яъни сўмнинг номинал алмашув курсини АҚШ долларига бўлган талаб ва таклифга қараб аниқланишини билдиради. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисидаги қонуннинг 23-моддасига мувофиқ ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003-йил 4-февралидаги 63-сонли қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки пул массасининг ўсишини назорат қилади. Бунда М2 пул агрегати назорат объекти сифатида олинган. Ўзбекистонда Марказий банк пул тизимини тартибга солувчи расмий орган ҳисобланади. Ўзбекистонда пул тизими тўғрисидаги махсус қонун 1993-йилда бекор қилинган, шу сабабли ҳозирги кунда пул тизимининг меъёрий ҳуқуқий асослари бўлиб, қуйидаги қонунчилик ҳужжатлари ҳисобланади.

1. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик кодекси
2. Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисидаги қонун
3. Ўзбекистон Республикасининг банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги қонун
4. Ўзбекистон Республикасининг валютани тартибга солиш тўғрисидаги қонуни(1-март бу қонун 1993-йил 7-майда қабул қилинган, 2003-йил 11-декабрда эса Валютани тартибга солиш тўғрисидаги қонун янги таҳрирда қабул қилинди)

Ўзбекистон республикаси пул тизимида нақд пул айланмасини тартибга солиш муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодчи олимларнинг нақд пул айланмасига бағишланган тадқиқотлари шуни кўрсатадики республика нақд пул айланмаси билан иқтисодий фаоллик ўртасида узвий алоқадорлик мавжуд.

Нақд пулларга бўлган талабни қисқартириш мақсадида республикада пластис карточкалар муомаласини ривожлантиришга устувор йўналиш деб қаралмоқда. Муомаладаги миллий пул бирликларининг барчаси банкноталар ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги пул эмиссияси соҳасида ҳеч қандай ваколатга эга эмас.

«Миллий валюта – миллий ифтихор, давлат мустақиллиги-нинг рамзи, суверен давлатга хос белгидир. Бу республикага тегишли умумий бойлик ва мулкдир»¹

Ҳар бир жамиятда пулга юклатилган вазифаларнинг самарали бажарилиши иқтисодий ва ижтимоий ўсишни рағбатлантиради, пул қадрининг тушиши эса тартибсизликка, жамият ривожланишида бош-қа тўқинликлар бўлишига олиб келиши мумкин.

Пулнинг барқарорлиги деганда, пулнинг сотиб олиш қиймати-нинг ўзгармаслиги ва валюта доимийлиги тушунилади.

Пулнинг сотиб олиш қобилияти шу пул бирлигига тўғри келув-чи товар ва хизматлар миқдори билан ифодаланади. Бинобарин, пул-нинг сотиб олиш қобилиятини ифодаловчи «кўрсаткич» товарлар ва хизматлар баҳоси ҳисобланади. Агар товар ва хизматлар баҳоси бар-қарор бўлса, пулнинг сотиб олиш қобилияти ҳам барқарор бўлади. Агар пул ўзгармаган шароитда товарлар баҳоси ошадиган бўлса, бу ҳол пулнинг сотиб олиш қобилияти тушганини кўрсатади ва аксинча, товар ва хизматлар баҳосининг тушиши пулнинг сотиб олиш қобилиятини ошганлигидан далолат беради.

Демак, пулнинг қадри товарлар ва хизматлар баҳосига тескари пропорционал – нарх пасайса, пул қадри ошади ёки нарх ошса пулнинг қадри тушади.

Пул товар бўлганлиги учун ҳам унга талаб ва таклиф таъсир қилади. Пул таклифи муомалага чиқарилган турли шаклдаги пулларнинг йиғиндиси бўлиб, у талабдан ортиқ ёки кам бўлиши мумкин. Муомалага чиқарилган пул миқдори пулнинг айланиш тезлигига қараб ҳам ўзгариб туриши мумкин.

Пулга бўлган талаб мамлакат пул айланмаси асосида аниқланади. Пул талаби корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, аҳоли, давлат ташкилотлари олиб борадиган нақд пуллик ва нақд пулсиз айланма учун зарур пул миқдори асосида аниқланади. Пулга бўлган эҳтиёж ҳўжалик субъектлари - ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасида бўладиган пуллик жараёнларнинг кўламига ва тезлигига боғлиқ. Пулни қўллаш йўли билан бажариладиган жараёнларнинг кўлами қанча кенг бўлса, пулга бўладиган талаб шунча кўп бўлади. Агар пул билан боғлиқ оператсиялар тез бажарилса, пулга бўлган талаб шунча кам бўлади демак, муомалага кам пул чиқариш керак бўлади.

Пулга бўлган таклиф ва талабнинг тенглиги пул мувозанатини билдиради. Пулга бўлган таклиф, унга бўлган талабдан ошмаса пул барқарор деб хулоса қилиш мумкин, аксинча бўлса, пулнинг қадри тушиб кетади ва пулдан қочиш жараёни бошланади. Амалиётда пулни жамғаргандан кўра уни товарларга айлантириб қўйиш ёки бошқа

¹И. Каримов «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида» Т.: «Ўзбекистон» 1995, 217 бет.

бир кадрлироқ валютани жамғариш қулай бўлиб қолади.

Пулнинг барқарорлигини таъминлашнинг асосий йўналишларидан яна бири бюджет тақчиллигининг бўлмаслигидир. Давлат бюджети харажатларининг даромадларидан ошиб кетиши натижасида юзага келадиган бюджет тақчиллиги муомалага товарлар билан таъминланган пуллар чиқариш ҳисобидан қопланади. Бу тадбир муомалада таъминланган пулнинг кўпайишига, оқибатда пул қадрининг тушиб кетишига олиб келади. Шунинг учун ҳар бир мамлакат пул тақчиллиги бўлмаслигига ёки унинг салмоғи сезиларсиз бўлишига эришиши керак.

Пулнинг барқарорлигини таъминлашнинг яна бир йўналиши бу олтин ва валюта захираларининг мавжудлиги ва уларнинг кўпайишидир. Олтин валюта захираларининг салмоғи қанча кўп бўлса, пул шунча барқарор бўлиши мумкин.

Миллий валютани мустаҳкамлашнинг яна бир шарти – инфляцияга қарши пухта ўйланган сиёсат юритишдир. Муомалага чиқарилган ҳар бир сўм муайян миқдордаги товар ва хизматлар билан таъминланган бўлиши зарур. Ички бозоримизни товарлар билан тўлдириш, аҳолига хизмат кўрсатишнинг сифати ва турларини ошириш ҳам миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашнинг асоси ҳисобланади.

Маълумки, ҳар бир давлат ўзининг пул тизимига эга бўлади. Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида ажралиб чиқиши унинг мустақил пул тизимига эга бўлишини тақозо қилди. Мустақил пул тизими жорий қилинишининг I босқичи 1993 йилдан бошлаб «сўм-купон»ларнинг муомалага чиқарилиши ҳисобланади. Ўзбекистон пул тизимини қуришнинг иккинчи босқичи – 1994 йил июлдан бошлаб миллий валюта–«сўм»нинг муомалага чиқарилиши бўлиб, у Ўзбекистон тарихида жуда катта аҳамиятга эга.

Ҳар бир давлатнинг пул тизими маълум элементлардан ташкил топади ва қонун асосида юқори давлат органлари орқали бошқариб борилади.

Ўзбекистон Республикаси пул тизими элементлари қуйидагилар ҳисобланади:

- пул бирлигининг номи;
- пул бирлигининг турлари - қоғоз ва металл пуллар;
- уларни муомалага чиқариш қоидалари;
- пул, кредит, валюта бошқарувини амалга оширувчи давлат органлари;
- нақд пулсиз тўлов айланмаси ва кредит пуллар (чек, вексел) муомаласини олиб боришда давлат томонидан белгиланган шартлар;
- миллий валютани четга олиб чиқиш ва четдан олиб келиш қои-далари;
- халқаро ҳисоб-китобларни ташкил қилиш асослари;
- миллий валютани чет эл валютасига алмаштириш тартиби ва давлат томонидан ўрнатилган валюта курси.

Алоҳида олинган давлатнинг пул тизими ўз хусусиятларига эга бўлиб, унинг элементлари у ёки бу томонга ўзгариши мумкин.

Пул тизими ижтимоий ҳаётнинг кўзгуси ҳисобланади, десак хато бўлмаса керак. Шунинг учун ижтимоий ишлаб чиқариш жараёни пул тизимини объектив талаблар, яъни пул тизимининг ягона бўлиши, пул бирлиги қийматининг доимийлиги ва пул муомаласининг талабга қараб ўзгариб туриши кераклигини қўяди.

Собиқ СССРнинг давлат сифатида тарқалиб кетиши марказлашган пул тизимининг ҳам тугашига олиб келади. Натижада баъзи республикалар рублни миллий валютаси сифатида ишлатиб тургани ҳолда, ўз пул сиёсатини олиб борди. Эстония, Латвия, Литва, Украина биринчи бўлиб рубл зонасидан чиқиб ўз миллий валютасини қабул қилишди. Кейинчалик, Озарбайжон, Қирғизистон ва Молдавия республикалари бу йўналишни давом эттирдилар. Рубл тизимида вужудга келган

тартибсизликлар, миллий валюталар ва купонларнинг муомалага чиқарилиши, ягона пул–рубл зонасининг тугашига, унинг ҳар хил курсга эга бўлишига олиб келади.

1992 йил охирига келиб Россияда товарлар баҳосининг ойлик ўсиши 25-30 фоизгача кўтарилди. Москва валюта биржасида рубл-нинг номинал қиймати бир долларга 125 рублдан, 1992 йил декабрда 485 рублгача, 1993 йил мартда 1 доллар 660 рублгача тенглашди. Пул қадрининг тушиши, нақд пул етишмовчилигига, охири эса иш хақи, нафақаларни тўлашда қийинчиликлар бўлишига олиб келди. СССР давридаги охирги банклар тўғрисидаги қонунга асосан давлат банки ўрнига Марказий банк, мустақил давлатларда Марказий (ёки миллий) банклар ташкил қилинди.

Собиқ Совет иттифоқи давлатлари валюталари 1993 йил, апрел

Республикалар	Пул бирлиги ва унинг курси
Арманистон	Рубл
Озарбайжон	Манат ва рубл (1 манат=10 рубл)
Беларуссия	Рубл ва Б. Рубли (1 Б. Рубли=10 рубл)
Естония	Крона (8 крон=1 немис маркаси)
Грузия	Рубл ва купон
Қирғизистон	Сом (3 май 1993 йилдан)
Латвия	Латвия рубли (130 л.р. = АҚШ доллари)
Литва	Талонлар (505 талон = 1 АҚШ доллари)
Молдавия	Рубл ва купон
Россия	Рубл
Тожикистон	Рубл
Туркманистон	Рубл
Украина	Корбонаветс (1 корбонаветс=0,3 рубл)
Ўзбекистон	Рубл ва сўм купон

Россия Марказий банки пул эмиссияси билан боғлиқ бўлган операцияларни бажариш ҳуқуқини ўз қўлига олди. Бундан ташқари, давлат пул белгиларини босиб чиқарувчи муассаса Россияда жойлашган эди. Мустақил давлатлар Марказий банкларининг пул муомаласини олиб бориш бўйича ҳаракатлари чеклаган эди. Натижада пул тақчиллиги юзага келди ва у алоҳида олинган республикаларда ҳар хил даражада намоён бўлди. Масалан, Россия Марказий банки муомалага чиқарган пулларда Россиянинг салмоғи 1991 йил декабрда 64 фоизни ташкил қилган бўлса, 1992 йил июнга келиб эмиссиянинг 77 фоизи Россияни нақд пул билан таъминлашга йўналтирилган. Қолган барча Республикаларни нақд пул билан таъминлаш учун муомалага чиқарилган пулларнинг фақат 23 фоизгача сарфланган, яъни бошқа республикалар эҳтиёжини пул билан таъминлаш салмоғи тушиб кетган. Масалан, Белоруссия, Грузиянинг салмоғи 3 фоиздан 1,5 фоизгача, Украина ва Болтиқбўйи республикаларининг салмоғи янада кўпроқ қисқарган. Ўзбекистонда ҳам пул ресурслари тақчиллиги нақд пулга бўлган талабнинг қондирилмаганлигида намоён бўлган. Шу иқтисодий танглик шароитида пул тизимини шакллантириш бўйича мустақил давлатлар олдида икки муиобил йўл турарди.

– Ягона пул тизими зонаси – рубл зонасида қолиш ва ягона пул сиёсатини олиб бориш;

– Ўз миллий валютасини муомалага чиқариб, ўз пул тизимига эга бўлиш ва қўшни

мамлакатлар инфляциясидан ўзини ҳимоя қилиш.

Пул тақчиллиги давом қилаётган ва Россия рубллари барқарор бўлмаган шароитда пул тақчиллигини йўқотиш мақсадида кўпгина республикалар, жумладан, Ўзбекистонда ҳам мустақилликнинг биринчи йилларида пул тизимини шакллантириш лойиҳаси тузилди. Юқорида таъкидлаганимиздек, муомалага купон талонлар чиқарилди ва кейинчалик Ўзбекистон ўзининг миллий валютасини муомалага чиқарди.

Ўзбекистон миллий пул тизимининг асосий элементи бўлмиш сўм жамият манфаатларига хизмат қилади. Шунинг учун пул тизимининг асосий вазифаси миллий пулимизнинг қадрини мустаҳкамлашдан иборат. Бу жуда масъулиятли ва осон бўлмаган вазифа. Ўзбекистоннинг ўз иқтисодиётини бозор талабларига мос равишда ривожлантиришга қаратиши, бозор иқтисодиётига ўтишда мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларига эга эканлиги миллий валютанинг барқарор бўлишини тақозо қилади.

Ҳозирги кунимиз, иқтисодиётимизнинг ривожланишида амалга оширилаётган иқтисодий жараёнлар, катта қурилишлар ва молиялаштиришлар Ўзбекистон иқтисодий мустақилликка эришиш учун тўғри йўл танлаганини кўрсатиб турибди. Зеро, мустақил пул тизимига эга бўлмасдан иқтисодий жихатдан мустақил давлат барпо этиш мумкин эмас.

Назорат учун саволлар

1. “Пул тизими” тушунчасининг мазмунини, пул тизимининг шакллари ёритиб беринг?
2. Пул тизимининг элементларини тушунтириб беринг?
3. “Пул тизими” тушунчасининг мазмунини, пул тизимини ташкил қилиш шарт-шароитларини ва пул тизимини ташкил қилиш принципларини ёритиб беринг?
4. Пул тизимининг шакллари: биметаллизм; монометаллизм; қоғоз ва кредит пуллари тизимини очиб беринг?.
5. Ўзбекистон Республикаси пул тизими элементларини ёритинг?
6. Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг ривожланиш босқичларини очиб беринг?

7-МОДУЛ. ИНФЛЯЦИЯ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ. ПУЛНИНГ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ЙЎЛЛАРИ

7.1. “Инфляция” тушунчасининг мазмуни ва инфляциянинг турлари. Инфляциянинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари.

7.2. Инфляцияга қарши кураш ва пулнинг барқарорлигини таъминлаш йўллари. “Инфляция” тушунчасининг мазмуни.

7.3. Инфляцияни юзага келтирувчи сабаблар.

Таянч иборалар: пулни харид қуввати, баҳоларни ўсиши, пул миқдорини ўсиши, талаб, таклиф, сокин, иқтисодий оқибатлар.

7.1. “Инфляция” тушунчасининг мазмуни ва инфляциянинг турлари. Инфляциянинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари.

Инфляция XVIII асрнинг ўрталирида муомалага таъминланмаган жуда кўп миқдорда пул чиқариши натижасида пул тизимидаги инқироз ҳолат асосида юзага чиққан. Инфляция (лотинча «inflation» сўзидан олинган ва шишиш, кўпчиш,

кўтарилиш маъносини англатади) ўз моҳиятига асосан пулнинг қадрсизланиши, товар ва хизматларга бўлган баҳоларнинг мунтазам равишда ошиб бориши жараёнини англатади. Шунини таъкидлаш лозимки, ривожланган мамлакатлар тажрибаси инфляция нисбатан меъёр даражасидаги пул массаси ҳолатида ҳам юзага чиқиши мумкин.

Ҳозирги замон инфляцияси нафақат товарлар ва хизматларга бўлган баҳоларни мунтазам ўсиши натижасида пулнинг сотиб олиш қобилиятини пасайиши билан бир қаторда ишлаб чиқариш жараёнидаги номутаносиблик, пул муомаласи, молия ҳамда кредит соҳасидаги салбий омиллар билан таснифланади. Инфляциянинг юзага чиқишининг асосий сабаблари бўлиб иқтисодиёт тармоқлари, жамғарма ва истеъмол, талаб ва таклиф, давлат даромадлари ва харажатлари, хўжаликларнинг пул массаси ва унга бўлган талаби ўртасидаги мутаносиблик ҳамда марказий банкнинг кредит экспансияси ҳисобланади. Ушбу таъкидлаб ўтган омиллар ўз моҳиятига асосан инфляцияга, унинг даражасига турлича таъсир этиши мумкин.

Халқаро амалиётда инфляциянинг нархларини ўсиши, яъни пулларнинг миқдори ўсиши жихатидан асосан уч шаклини ажратилади:

1. Сокин (ползучая, умеренная) инфляция. Ушбу инфляция иқтисодий ривожланган мамлакатларда мавжуд бўлиб, ушбу ҳолатда маҳсулотлар, бажариладиган ишлар ва кўрсатиладиган хизматларга бўлган нарх-наволар йилига ўртача 3% дан 10% гача ошиши мумкин. Бу мамлакатларда муомаладаги пул массаси сақланиб туради ва миллий пул бирлигининг харид қилиш қобилияти сақланиб туради.

2. Шиддатли (галопируючая) инфляция. Ушбу инфляция иқтисодий ривожланаётган мамлакатларда мавжуд бўлиб, ушбу ҳолатда маҳсулотлар, бажариладиган ишлар ва кўрсатиладиган хизматларга бўлган нарх-наволар йилига ўртача 10% дан 100% гача баъзи ҳолатларда 200% гача ошиши мумкин. Бунинг натижасида муомаладаги пул массаси кўпаяди ва миллий пул бирлигининг харид қилиш қобилияти тушади. Мамлакат аҳолиси ўртасида пулнинг моддийлаштириш, яъни миллий пул бирлигини жамғариши эмас, балки олтин, кўчмас мулк ҳолатида жамғариши жараёни кучаяди.

3. Живоланмаган (гиперинфляция) инфляция. Ушбу инфляция ҳолатида маҳсулотлар, бажариладиган ишлар ва кўрсатиладиган хизматларга бўлган нарх-наволар йилига 1000% дан ортиқ ёки оёига 100% дан ортиқ даражада ошади. Ушбу ҳолатда миллий иқтисодиётда инқироз юзага чиқади. Бунинг натижасида ишлаб чиқариш ва бозор бошқарувсиз фаолият кўрсатадиган, нарх-наво ва иш ҳақи ўртасидаги фарқ ортади. Мамлакат аҳолиси қўлидаги қоғоз пулларга товарлар сотиб олади. Бу ҳолат эса муомалада товар массаси билан товар ва хизматлар билан таъминланмаган ортиқча қоғоз пулларни тўлиб-тошишига олиб келади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, инфляциянинг асосий сабаби одатда бир эмас, балки бир нечта бўлиб ўзаро маҳкам боғланган бўлади ва нарх-навонинг кўтарилиб бориши билангина намоён бўлиб қолмайди, балки нарх-наво бошқарилишига ҳам боғлиқ бўлади. Ушбу жихатдан қуйидаги инфляция шакллари ажратилади:

1. Ошкора инфляция. Талаб томонига қараган макроиқтисодий тенгсизлик доимий равишда нарх-навонинг кўтарилиб бориши билан ифодаланадиган бўлса, бундай инфляция ошкора инфляция деб аталади. Ошкора инфляция бозор механизмини бузмайди: нарх-наво баъзи бозорларда кўтарилиши билан бир вақтда бошқа бозорларда пасайиб бориши мумкин. Бунинг асосий сабаби шундан иборатки,

бозор механизмлари ўз таъсирини давом эттириб, миллий иқтисодиётга баҳолар тўғрисидаги маълумотларни ошкора етказиб туради, инвестицияларни илгари суриб, ишлаб чиқаришнинг кенгайиши билан таклифни рағбатлантириб боради.

2. Яширин инфляция. Инфляциянинг ушбу тури шундай кўринишда бўладики, бундай ҳолатда баъзи бир истеъмол маҳсулотларига нарх-наво маъмурий тарзда давлат томонидан ўрнатилади ва тартибга солиб турилади. Бундан асосий мақсад, давлат томонидан баъзи маҳсулотларга нарх-навони «ижтимоий паст» даражада белгилайди. Яширин инфляция шароитида нарх-навонинг кескин ўсиши кузатилмаслиги мумкин. Лекин миллий пул бирлигининг кадрсизланиши, маҳсулотлар аҳоли пул маблағларига керакли маҳсулотларни харид қилиб бўлмаслиги ҳолатлари пайдо бўлади.

Иқтисодиётда яширин инфляция юзага чиққанда маҳсулотларнинг нарх-навоси ҳамда аҳолини даромадларини ўсиши вақтинча тўхтатилади. Яширин инфляцияни вужудга келишини асосий сабабларидан бири бу нархлар устидан маъмурий назорат ўрнатишдир. Бунинг натижасида бозор механизми деформацияланади. Унинг қайси даражада ва ўзгарганлиги даражаси ва давомийлиги давлат томонидан олиб бориладиган сиёсатга ҳамда тартибга солиш шаклига бевосита боғлиқ бўлади. Ушбу инфляциянинг салбий томони шундан иборатки, инфляция даврида ишсизлик даражаси ошади, чунки ишлаб чиқариш ривожланмайди.

Ҳар бир мамлакатда инфляция мавжудлиги ундаги иқтисодий ҳолатнинг ёмонлашувига сабаб бўлади. Ушбу салбий ҳолатлар қуйидаги йўналишларда юзага чиқади:

1) Ишлаб чиқариш хажми қисқаради, чунки нарх-наволарнинг доимий тарзда тебраниб туриши ишлаб чиқаришни ривожлантиришга бўлган истикболларга ишончни йўқотишга олиб келади;

2) Ишлаб чиқариш соҳасидаги капитал савдо ва воситачилик операцияларига оқиб ўтиши кузатилади. Чунки савдо ва воситачилик соҳаларида капитал айланиши тез амалга ошади ва катта фойда келтиради. Инфляция юқори бўлган даврда аҳоли ўртасида пулдан қочиш ҳолати кузатилади, яъни кишилар қўлларидаги пуллардан имконият даражасида тезроқ сарфлашга ҳаракат қиладилар. Улар пулларга турли товарлар сотиб оладилар. Бунинг натижасида савдо ва воситачилик дўконида товарлар тез сотилади;

3) Нарх-навонинг кескин ва нотекис ўзгариши натижасида чайқовчилик кенгайди. Инфляция натижасида товар танқислиги (дефицит) юзага чиқади. Ушбу тақчиллик нарх-навонинг кескин кўтарилишига олиб келади;

4) Давлат молия ресурслари кадрсизланади. Давлат бюджети даромадлари бюджет харажатлари амалга оширилгунча қадар даврда кадрсизланади. Бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасидаги мутаносибликни сақлаш қийинлашади ва бунинг натижасида бюджет тақчиллиги (дефицити) юзага чиқади;

5) Мамлакатда кредит операциялари чекланади. Чунки инфляция даражаси туфайли юридик ва жисмоний шахсларга тижорат банкларидан бериладиган кредитларнинг фоиз даражасининг юқори даражада ўрнатилади. Ушбу салбий ҳолат ишончни пасайтиради.

Инфляциянинг энг асосий ижтимоий оқибати бўлиб даромадлар ва бойликларни қайта тақсимланиши амалга ошириш ҳисобланади. Ушбу қайта тақсимланиши қуйидаги омиллар натижасида амалга ошади:

- мамлакат аҳолисининг даромадлари индексация қилинмаслиги;
- тижорат банклари томонидан юридик ва жисмоний шахсларга бериладиган

кредитлар баҳолар индексларининг ўзгаришини ҳисобга олинмаган ҳолда берилишлиги.

Инфляция шарт-шароитларида мамлакатда ички маҳсулот ва миллий даромад қуйидаги йўналишларда қайта тақсимланади:

1) Миллий иқтисодиёт тармоқлари, ишлаб чиқариш соҳалари ва мамлаат ҳудудлари ўртасида нарх-навонинг нотекис ўсиши натижасид;

2) Мамлакат аҳолиси ва давлат ўртасида. Бунда давлат томонидан муомаладаги ортиқча пул массасидан қўшимча даромад сифатида фойдаланади. Халқаро амалиётда бу инфляцион солиқ деб номланади;

3) Мамлакат аҳолисининг синфлари ва турли тоифалари ўртасида.

Маҳсулотлар ва хизматларга бўлган нарх-навонинг нотекис ўсиб кетиши натижасида аҳоли ўртасида ижтимоий тоифаларга бўлинишини (бойлар, камбағаллар, қашшоқлар), мулкӣ ҳолатидаги фарқни чуқурлашувига, жамғармалар ва жорий истеъмолнинг кескин ўзгариши юзага чиқади. Инфляциянинг ижтимоий салбий таъсири энг аввало қатъий белгиланган даромадлари олувчи шахслар ҳисобланган – нафақахўрлар, ногиронлар, кўп фарзандли оилалар ва давлат хизматчилари (ўқитувчилар, врачлар, боғча ходимлари ва бошқалар) учун жуда оғир кечади;

4) Дебиторлар ва кредиторлар ўртасида. Ушбу ҳолатда олинган қарзларни пул қадрсизланиши натижасида дебиторлар даромад олади ва бунинг акси, кредиторлар қўшимча зарар кўради.

7.2.Инфляцияга қарши кураш ва пулнинг барқарорлигини таъминлаш йўллари. “Инфляция” тушунчасининг мазмуни.

Жаҳоннинг иқтисодиёти ривожланган мамлакатларида инфляцияга қарши кураш олиб боришда жуда катта назарий ва амалӣ тажриба тўпланган. Инфляцияни бутунлай йўқотиш имконияти йўқ. Чунки уни юзага чиқишига сабаб бўлган омилларни (ички ва ташқи, пуллик ва пулсиз) тўлиқ йўқотиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳозирги даврда энг асосий мақсад инфляциянинг бутунлай йўқотиш эмас, балки уни бошқарувчан қилиш ва унинг салбий иқтисодий – ижтимоий оқибатларини заифлаштириш ҳисобланади.

Дунёнинг турли мамлакатларида ҳукумат томонидан мавжуд иқтисодий-ижтимоий шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда инфляцияга қарши турли антиинфляцион сиёсатни ишлаб чиқарадилар ва уни амалга оширадилар. Давлат томонидан антиинфляцион сиёсатни олиб боришда турли чора-тадбирлар ҳисобланган бюджет, ижтимоий, солиқ, баҳо, кредит-молия, саноат-инвестиция, ташқи иқтисодий ва эмиссияни амалга оширадилар.

Бюджет сиёсати – бу давлатнинг асосий иқтисодий сиёсати ҳисобланади ва унинг асосий мақсади мамлакатнинг аниқ белгиланган муддат мобайнида ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналишлари белгиланади ва амалга оширилади. Бюджет сиёсати ёрдамида солиқлар ва йиғимлар асоида йиғилган давлат молия ресурсларини умуммиллий вазифаларини бажариш учун қайта тақсимланиши амалга оширилади. Бюджет сиёсатининг асосий таркибий қисми бўлиб ижтимоий сиёсат ҳисобланади. Чунки мамлакатдаги ижтимоий тадбирларни молиялаштириш асосан давлат бюджети томонидан амалга оширилади.

Солиқ сиёсати – бу давлатнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий вазифаларини бажариши учун зарур молия маблағларини йиғиш учун хўжалик юритувчи субъектлар ва мамлакат аҳолисидан солиқлар, тўловлар ҳамда мажбурий

ажратмаларни белгилаш, уларни ундириш юзасидан қонун асосида белгиланган тизимдир.

Баҳо сиёсати – бу маҳсулотлар, хизматлар ва тўловга қобилиятли талаб ўртасидаги мутаносибликга эришиш ҳамда уни тартибга солиб туриш билан боғлиқ сиёсатдир.

Кредит-молия сиёсати – бу Марказий банк томонидан қайта молиялаштириш ставкаси, мажбурий заҳиралар меъёри ва очиқ бозордаги операциялар орқали мамлакат банк-кредит тизимини бошқариш ҳамда тартибга солиб туришдан иборат.

Саноат-инвестиция сиёсати – бу ялпи ички маҳсулотнинг ўсишини таъминловчи мамлакат саноат-технологик қудратини ривожлантиришга қаратилган сиёсатдан иборат.

Ташқи иқтисодий фаолият сиёсати – бу давлат томонидан хорижий мамлакатлар бўлиб ташқи иқтисодий фаолиятни бож-тариф дастаклари ёрдамида тартибга солиб туришдан иборатдир.

Эмиссия сиёсати – бу Марказий банк томонидан миллий иқтисодиётнинг ҳолатига асосан муомалага қоғоз пул чиқариш, уларнинг айланишини тартибга солиш ва муомаладаги ортиқча пулларни айланмадан чиқариб туришдан иборат сиёсатдир.

Дунёнинг ҳар бир мамлакатидан ҳукумат томонидан антиинфляцион сиёсати мавжуд инфляцияни тартибга солишга ҳамда уни ўсиш суръатларини пасайтиришга қаратилган бўлиши лозим. Бундай сиёсатни олиб боришда асосан икки шакллардан фойдаланилади:

- 1) Пул ислохотларини амалга ошириш;

- 2) Инфляцион жараёнларни давлат томонидан тартибга солиб туриш;

Пул ислохотлари – бу мамлакатдаги пул муомаласини тартибга солиш ва кучайтириш мақсадида давлат томонидан мавжуд пул тизимини тўлиқ ёки қисман ўзгартиришларини амалга оширишдир. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланган ҳолати, пулларнинг таъминланганлиги даражасига асосан пул ислохотларининг ревальвация, девальвация ва деноминация усулларида фойдаланилади. Иқтисодиёти ривожланган давлатлардан Германия Федератив Республикаси, Исроил ва бошқаларда ревальвация усулидан фойдаланилди. Ревальвация ўз моҳиятига асосан миллий пул бирлигини хорижий валютага нисбатан курсини кўтариб қўйишдан иборат. Пул ислохотининг иккинчи усули бўлиб девальвация ҳисобланади. Девальвация ўз моҳиятига асосан миллий пул бирлигини хорижий валютага нисбатан тушириб қўйишдан иборат. Девальвация усулидан асосан иқтисодиёти бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларда кенг фойдаланилади. Пул ислохотининг учинчи усули бўлиб деноминация ҳисобланади. Деноминация ўз моҳиятига асосан миллий пул бирлигидаги ортиқча нолларни олиб ташлаб муомалага янги пулларни чиқаришдан иборат. Деноминация усулида Россия (3 дона нолни олиб ташлади) ва Турция (дирдан 6 дона нолни олиб ташлади) ҳукуматлари фойдаланишди.

Инфляцион жараёнларни давлат томонидан тартибга солиб туриш ўз моҳиятига асосан мамлакатда маҳсулотлар, бажарилган ишлар, кўрсатиладиган хизматларга бўлган нарх-наволарни ўсиб боришини чеклаш ва пул тизимини барқарорлаштириш масадида давлат томонидан аниқ чора-тадбирларни амалга оширишдан иборат. Ушбу чора-тадбирлар икки йўналишда олиб борилади:

- 1) Деинфляцион сиёсат. Ушбу сиёсат мамлакатда пулга бўлган талабни пул-кредит ва молия механизмлари ёрдамида тартибга солиб турилади. Деинфляцион сиёсат давлат харажатларини қисқартриш, кредитлар учун фоиз ставкаларини ошириш, солиқ юкини кучайтириш (солиқлар сони ва уларни фоиз ставкаларини

кўтариш) ва пул массасини чеклашни ўз ичига олади. Шунини таъкидлаш лозимки, деинфляцион сиёсат мамлакатдаги иқтисодий ўсишни секинлашувига сабаб бўлади;

2) Даромадлар сиёсати. Ушбу сиёсат олиб боришда давлат томонидан маҳсулотлар, кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишларга бўлган нарх-наво ва иш ҳақи устидан бирданига назорат этилади ҳамда уларни ўсишини маълум чегараси ўрнатилади ёки бутунлай «музлатиб» қўйилади. Даромадлар сиёсати ўз моҳиятига кўра қатъий сиёсат ҳисобланади ва у аҳоли ўртасида норозиликни келиб чиқариши мумкин. Лекин инфляция билан курашишда айрим мамлакатларда даромадлар сиёсатидан фойдаланилади.

3) Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишида юзага келувчи диспропорциялар сабабли товарлар ва хизматлар баҳосининг умумий ёки тухтовсиз ўсиши ва натижада пул муомаласи қонуниқнинг бузилиши оқибатда пул бирилигининг қадрисизланишига инфляция деб айтилади.

7.3.Инфляцияни юзага келтирувчи сабаблар.

Ҳозирги замон инфляцияси нафақат товарлар ва хизматларга бўлган баҳоларни мунтазам ўсиши натижасида пулнинг сотиб олиш қобилиятини пасайиши билан бир қаторда ишлаб чиқариш жараёнидаги номутаносиблик, пул муомаласи, молия ҳамда кредит соҳасидаги салбий омиллар билан таснифланади. Инфляциянинг юзага чиқишининг асосий сабаблари бўлиб иқтисодиёт тармоқлари, жамғарма ва истеъмол, талаб ва таклиф, давлат даромадлари ва харажатлари, хўжаликларнинг пул массаси ва унга бўлган талаби ўртасидаги мутаносиблик ҳамда марказий банкнинг кредит экспансияси ҳисобланади. Ушбу таъкидлаб ўтган омиллар ўз моҳиятига асосан инфляцияга, унинг даражасига турлича таъсир этиши мумкин.

Халқаро амалиётда иқтисодчи олимлар инфляциянинг юзага чиқадиган омиллар асосан икки гуруҳга: ички ва ташқи омилларга ажратадилар. Биз ушбу омилларнинг моҳиятини ёритишга ҳаракат қиламиз.

1. Ички омилларни моҳиятига асосан пуллик (монетар) ва пулсиз омилларга ажратиш мумкин. Пуллик омилларга давлат молиясининг инқирози, бюджетнинг тақчиллигини мавжудлиги, давлат қарздорлигини ортиши, пул эмиссияси, кредит дастакларининг айланишини кўпайиши, пул айланмасининг тезлиги ва бошқалар қиради. Пулсиз омилларга миллий иқтисодиёт тармоқлари ўртасидаги номутаносиблик, тармоқлар иқтисодий ривожланишдаги бир маромсиз даража, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида монополиянинг (олигополия) мавжудлиги, нарх шакллантиришдаги давлат монополияси, марказий банкнинг кредит экспансияси ва бошқа омилларни қиритиш мумкин;

2. Ташқи омиллар ўз моҳиятига асосан бирон аниқ давлат ривожланишига таъсир этадиган дунёда амалга ошаётган жараёнларни акс этади. Ушбу омилларга дунё мамлакатларда юзага чиқадиган соҳа инқирозлари ҳисобланадиган хом-ашё, энергетика, нефть, валюта инқирозларни қиритиш мумкин. Ушбу омиллардан ташқарии бирон-бир давлатнинг бошқа давлатларга нисбатан олиб борадиган давлат миқёсидаги валюта сиёсатини, яширин ҳолатда валюта, олтинни экспортини амалга оширилишини ҳам қиритиш мумкин.

8-МОДУЛ. ПУЛ ИСЛОҲОТЛАРИ

8.1. Пул ислохотларини амалга оширишнинг зарурлиги. Пул ислохотларини амалга ошириш шарт-шароитлари.

8.2. Пул ислохотларини амалга ошириш усуллари.

8.3. Деноминация ва уни амалга ошириш тартиби. Нуллификация ва уни амалга ошириш тартиби.

8.4. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган пул ислохотлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Таянч иборалар: пулни харид қуввати, ислохот, револвация, деволвация, деноминация, нуллификация.

8.1. Пул ислохотларини амалга оширишнинг зарурлиги. Пул ислохотларини амалга ошириш шарт-шароитлари.

Пул ислохотлари – миллий валютани мустаҳкамлаш, пул бирлигини барқарорлаштириш ва пул муомаласини тартибга солиш мақсадида давлат томонидан мамлакат пул тизимини тўлиқ ёки қисман қайта ташкил этиш. Пул ислохотлари қоғоз пул белгиларининг ҳаммаси ёки бир қисми қадрсизланганда ва уларнинг ҳажми кўпайиб, янгиси (қоғоз ёки металл) билан алмаштириш лозим бўлганда, пулнинг олтин қиймати ёки валюта курси ўзгарганда, пул тизимига ўзгартиш киритиш зарур бўлганда ўтказилади. Пул ислохотларимамлакатдаги иқтисодий ҳолатга, пулнинг қадрсизланиш даражасига ва давлатнинг сиёсатига боғлиқ ҳолда турли усулларда: ортиқча қоғоз пулларни йўқ қилиш билан пул ҳажмини камайтириш (дефляция); эски пул белгиларини йўқ қилиб, янги қоғоз пул белгиларини зарур миқдорда чиқариш (нуллификация); эски пул белгиларини йирикроқ янги пул белгиларига алмаштириш (деноминатсия); пул бирлиги ёки қоғоз пул бирлиги курсининг металл қиймати ва чет эл валютасига нисбатан курсини пасайтириш (девалвация); пул бирлигидаги металл қиймати ёки қоғоз пул курсини ташки давлатлар валютасига нисбатан ошириш (ревалвация) ва бошқа шаклларда амалга оширилади.

Ҳозирги Марказий Осиё ҳудудларида муҳим пул ислохотлари Амир Темур ҳукмронлик қилган даврдан бошланган. Унинг ташаббуси билан ўша давргача муомалада бўлган майда мис тангалар ўрнига сифат ва ҳажм жиҳатдан бир неча марта ортиқ бўлган, йирик қийматга эга олтин ва кумуш тангалар зарб этила бошлаган. Амир Темур тасарруфида бир неча зарбхоналар бўлганлиги ва уларда зарб этилган тангалар Европада ҳам машҳур бўлганлиги ҳақида кўп маълумотлар бор. Биргина Ғарбий эрон ва Озарбайжонда Амир Темурнинг номи битилган 120 турдан ортиқ олтин ва кумуш тангалар муомалага киритилган. Мирзо Улуғбек томонидан 1428 й. амалга оширилган пул ислохотларида илгари зарб этилган мис тангаларнинг муомалада бўлиши тақиқланган. Бир қатор шаҳарларда – Бухоро, Самарқанд,

Тошкент, Шоҳрухия, Андижон, Қарши ва Термизда янги тангалар зарб этила бошлаган. Эски тангаларни янги тангаларга алмаштириш тугаллангандан кейин, факат Бухородаги зарбхона фаолияти саклаб қолиниб, қолганлари ёпилган.

Шайбонийлар даврида ҳам тангалар зарб қилишда янгилик киритилган. Олдинги ҳукмдорлар томонидан зарб этилган тангалардаги ёзувлар устига янги тамғалар зарб қилиниб, муомалага чиқарилган. Бу даврда, асосан, диноҳ номи билан юритилган жуда кўп миқдордаги мис тангалар ва вази 3 г бўлган қумуш тангалар муомалада бўлган.

19-асрнинг бошларидан Бухоро амирлигида вази 4,5 г лик "тилло" номи (олтин) билан тангалар зарб этилган. Қумушдан ишланган танга деб аталувчи пул бирликлари 1920 й.га қадар муомалада юрган. Бухоро амирлигида 1918 й.дан бошлаб муомалага номинали 20, 60, 100, 200, 300, 500, 1000, 2000, 3000, 5000 ва 10000 тангалик қоғоз пуллар чиқарилган. 1921 йиларда Бухоро Халқ банки муомалага янги, номинали рублда кўрсатилган қоғоз пулларни чиқара бошлади. Бу пуллар 3000, 10000 ва 20000 рубл номиналига эга бўлган. 1922 й.да Бухоро Халқ банки томонидан деноминация амалга оширилиб, пулнинг номинали юзлаб марта камайтирилган ва 1, 5, 10, 25, 100 рубллик янги пуллар муомалага чиқарилди. Аммо кўп ўтмасдан, кучли инфляция натижасида паст номиналдаги пул белгилари бозор эҳтиёжларини қондира олмади ва 1000, 2500, 5000 рубллик пуллар босиб чиқарилди. 1920–21 йилларда Хоразм Совет Халқ Республикаси (ХСХР) томонидан муомалага 250, 500, 750, 1000, 2000, 5000 ва 10000 рубл номиналида ипакдан қўлда тўқилган махсус пул белгилари чиқарилган. Ушбу пуллар ХСХР тугатилганга қадар, яъни 1924 йилларгача муомалада бўлган. Юқори инфляция натижасида 1922 – 23 й.ларда ХСХР томонидан деноминатсия амалга оширилиб, эски пулларнинг устига уларнинг янги номиналини кўрсатувчи тамгалар босилган. 1921–22 ва ундан кейинги йилларда пул ислохотни ўтказишга қаратилган қатор тадбирлар Туркистон АССРда амалга оширилди. 1923–24 й.ларда Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларининг пул белгилари РСФСР пул белгилари (рубл червон) билан алмаштирилди. Фуқаролар уруши даврида Туркистон фронтлар ҳалқаси ичида қолганда Тошкентда Туркистон АССРнинг пули – туркбонлар чиқарилган. Кейинчалик 1921 йил 1 январдан бошлаб Туркистонда 3 ой давомида Пул ислохотлари ўтказилиб, туркбон РСФСР пул бирлигига 10:1 нисбатда алмаштирилди. 1947 йилда собиқ СССРда Пул ислохотлари ўтказилди, махсулотларни тақсимлашда карточка тизими тугатилди ва давлат кооператив чакана савдоси нар-ҳида ягона тартиб ўрнатилди. Муомаладаги ҳамма пул белгилари 10:1 нисбатда янги пул белгиларига алмаштирилди. 1950 йилга келиб олтин товар захирасининг кўпайиши, чет эл валютасига нисбатан пул курсининг ошиши, нархлар масштаби ўзгариши 1961 йилда муомаладаги пул

белгиларини 10:1 нисбатда янги пул белгиларига алмаштирилишига олиб келди.

Ўзбекистон Давлат мустақиллигига эришгач, Россия ўз миллий валютасини чиқаргунга қадар бошқа собиқ Иттифок республикалари сингари вақтинча рубл зонасида қолди ва мамлакатда амалда бўлган иқтисодий шарт-шароитларни ҳисобга олиб, ўз миллий валютасини муомалага киритишни икки босқичда амалга оширди. Биринчи босқич: 1993 й.нинг 15 ноябрдан иш ҳақи, пенсия, стипендия, нафақа ва аҳоли даромадларининг ўз вақтида тўланишини, республика ички истеъмол бозорини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тўлов воситаси сифатида 1961–92 йиллардаги рубл банкнотлари ва Россия банкининг 1993 йилдаги рубли билан параллел равишда 1:1 нисбатда оралиқ валюта сифатида "сўм купон" муомалага киритилди. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки муомалага қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 сўм купон қоғоз пулларни чиқарди. Иккинчи босқич: 1994 й. 1 июлидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси сўм 1 сўм = 1000 сўмкупон нисбати билан муомалага киритилди. Марказий банк муомалага қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 сўм бўлган банк қоғоз пуллари (банкнотлар) ва 1, 3, 5, 10, 20, 50 тийин бўлган металл тангалар чиқарди.

Ўзбекистон Республикаси ўз миллий валютасини муомалага киритиши, икки босқичли банк тизими ва мустақил пул тизими ташкил этилиши пул-кредит сиёсатини эркин юритиш имконини берди. Ҳисоб-китобларни енгиллаштириш мақсадида 1997 йилдан бошлаб муомалага 200 сўмлик, 1999 йилдан 500 сўмлик ва 2001 й.дан 1000 сўмлик банк қоғоз пуллари (банкнотлар) муомалага чиқарилди.

8.2. Пул ислохотларини амалга ошириш усуллари.

Агар инфляция суръатлари юкори булса, деноминация ўтказиш ҳеч қандай самара бермаслиги мумкин. Фақат пул ислохотини ўтказиш йули билан пул тизимини барқарорлаштириш мумкин бўлади.

Пул ислохотини ўтказиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилиши лумкин:

- муомаладаги пул массасини камайтириш мақсадида, дефляция курси бўйича пулларни янги пулларга алмаштириш:

- аҳоли ва корхоналарнинг банклардаги жамғармаларини вақтинча (тўлик ёки қисман) ҳаракатсиз ушлаб туриш (қотириб қўйиш):

- иккала усулни биргаликда қўллаш йўли орқали пул ислохотини ўтказиш: бу усул халқаро амалиётда “шок йули” билан даволаш номи билан машҳурдир.

Бу усул 1948 йилда Ғарбий Германияда ҳарбий давлат бошқарувидан бозор иқтисодига ўтишда қўлланилган. “Шок йули” билан даволашда иш ҳақини тўлашни тўхтатиб қўйиш, ишлаб чиқаришни қискартириш, пул ислохотини ўтказиш, иш ўринларини қискартириш каби қаттиқ чоралар қўлланилиши мумкин. Масалан, Ғарбий Германияда 1948 йилнинг июнь ойида ўтказилган пул ислохотида аҳолининг нақд пуллари ва жамғармалари 6,5 янги немец маркасига 100 эски рейхсмарка қилиб алмаштирилди. Аҳолининг пул жамғармаларини тўлаш вақтинча тўхтатилган, кейинчалик фақат 30 фоиз атрофида тўланган ва ҳар бир кишига 60 немец маркаси

миқдорида нафақа ажратилган. Натижада давлатнинг рейх маркасидаги қарзи, мамлакатда бўлган дисбаланс тугатилган ва шу йўл билан инфляциянинг ўсиш суръатлари тухтатилган. “Шок йули” билан даволаш Японияда 1949-50 йилларда ўтказилган ва у “Додж режаси” деган номини олган. Бу режага асосан Японияда инфляцияга қарши жуда қаттиқ чора-тадбирлар амалга оширилган. Эркин баҳога ўтиш билан бир вақтнинг ўзида ер ислоҳати ўтказилди, бюджет камомадини йўқотиш йўллари ишлаб чиқилди. Японияда мавжуд зарар билан ишловчи корхоналарга давлат томонидан бериладиган субсидия бекор қилинди, корхона, ташкилотларга кредит бериш шартлари мукаммаллаштирилди, аҳоли жамғармалари ишлатилмасдан қотириб қўйилди. Иқтисодни “шок йули” билан даволаш Шарқий Европа мамлакатлари - Югославия, Польша каби мамлакатларда ҳам қўлланилган.

8.3. Деноминация ва уни амалга ошириш тартиби. Нуллификация ва уни амалга ошириш тартиби.

Деноминация ўз моҳиятига асосан миллий пул бирлигидаги ортиқча нолларни олиб ташлаб муомалага янги пулларни чиқаришдан иборат. Деноминация усулида Россия (3 дона нолни олиб ташлади) ва Турция (лирадан 6 дона нолни олиб ташлади) ҳукуматлари фойдаланишди.

Инфляцион жараёнларни давлат томонидан тартибга солиб туриш ўз моҳиятига асосан мамлакатда маҳсулотлар, бажарилган ишлар, кўрсатиладиган хизматларга бўлган нарх-наволарни ўсиб боришини чеклаш ва пул тизимини барқарорлаштириш мақсадида давлат томонидан аниқ чора-тадбирларни амалга оширишдан иборат. Ушбу чора-тадбирлар икки йўналишда олиб борилади:

4) Деинфляцион сиёсат. Ушбу сиёсат мамлакатда пулга бўлган талабни пул-кредит ва молия механизмлари ёрдамида тартибга солиб турилади. Деинфляцион сиёсат давлат харажатларини қисқартриш, кредитлар учун фоиз ставкаларини ошириш, солиқ юкини кучайтириш (солиқлар сони ва уларни фоиз ставкаларини кўтариш) ва пул массасини чеклашни ўз ичига олади. Шунинг таъкидлаш лозимки, деинфляцион сиёсат мамлакатдаги иқтисодий ўсишни секинлашувига сабаб бўлади;

5) Даромадлар сиёсати. Ушбу сиёсат олиб боришда давлат томонидан маҳсулотлар, кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишларга бўлган нарх-наво ва иш ҳақи устидан бирданига назорат этилади ҳамда уларни ўсишини маълум чегараси ўрнатилади ёки бутунлай «музлатиб» қўйилади. Даромадлар сиёсати ўз моҳиятига кўра қатъий сиёсат ҳисобланади ва у аҳоли ўртасида норозиликни келиб чиқариши мумкин. Лекин инфляция билан курашишда айрим мамлакатларда даромадлар сиёсатидан фойдаланилади.

Халқаро амалиётда ривожланаётган мамлакатларда инфляцияга қарши караш олиб бориш тажрибасида биз таъкидлаб ўтган икки йўналишдан оқилона биргаликда фойдаланилган.

Иқтисодиёти бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларда инфляцияга қарши курашиш ва миллий пул тизимини мустахкамлаш учун асосан қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилмоқда:

- миллий иқтисодиётни соғломлаштириш, инвестиция фаолиятининг тушиб кетишини бартараф этиш ва иқтисодий ривожланишнинг оқилона даражасини таъминлаш;

- рақобатбардош, юқори технологик ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва уни ривожлантириш мақсадида давлат стратегиясини ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга

ошириш;

- халқ истеъмол товарларини ишлаб чиқарувчи корхоналарда ишлаб чиқариш фондларининг таркибини ўзгартириш ва унда замонавий техника ҳамда технологияларни жорий этиш;

- тижорат банкларининг инвестиция ва кредит фаолиятини рағбатлантириш;

- солиқ тизимини такомиллаштириш ва ушбу йўналишда асосий эътиборни солиқларнинг рағбатлантирувчи функциясига қаратиш;

- давлат томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш;

- мамлакат ичида маҳсулотлар, валюта, кредит ер, қўчмас мулк, меҳнат ва қимматли қоғозларининг ягона бозорини шакллантириш ҳамда уни ривожлантириш;

- пул-кредит сиёсатини иқтисодийнинг ривожланиши ҳолатига асосан ўзгартириб туриш;

- ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш ва маҳсулотлар, ишлар, хизматларни экспорт қилишни рағбатлантириш;

- эркин бозор баҳоларини сақлаган ҳолда даромадлар, харажатлар ва нарх-навои давлат томонидан тартибга солиш ва уни назорат қилиш;

- давлат бюджет тақчиллигини ноинфляцион йўллар билан қисқартириш;

- давлатнинг стратегик олтин-валюта захираларини чуқур таҳлил этиш ва улардан оқилона фойдаланишдан иборатдир.

8.4. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган пул ислохотлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Ўзбекистондаги инфляция бу мустақил Ўзбекистон замида вужудга келган инфляция эмас. Тарихан бу инфляция собик СССР да юзага келган. Бу инфляциянинг умумий иқтисодий сабаби давлат бошқарувида иқтисодга нисбатан сиёсатга куп эътибор берганидир. Натижада ишлаб чиқариш суръатлари тушиб кетди. Товар камёблиги яширин жараён бўлиб, товарларни ишлаб чиқариш учун кўп харажат қилинсада (хом-ашёларнинг нархи юқорилиги туфайли) товарлар паст баҳода сотилган. Фарқ давлат бюджетидан қоплана борган. 1992 йилнинг бошидан эркин баҳоларга ўтиш натижасида (озик оват ва ёқилги ресурслардан ташқари) инфляция юзага отилиб чиқди ва тез суръатлар билан ривожланиб кетди.

Шу туфайли Ўзбекистондаги инфляция собик СССР даврида юзага келган инфляциянинг қолдиғидир ва уни даволаш узоқ вақтни талаб қилади. Собик СССР да, жумладан Ўзбекистонда 90 - йиллардаги инфляциясининг асосий сабаблари:

- иқтисодий мувозанатнинг йўқлиги, ишлаб чиқариш суръатларининг тушиб кетиши натижасида режали иқтисодиётдаги инкироз;

- маҳсулотлар сифатининг, меҳнат унумдорлигининг пастлиги;

- ишлаб чиқаришда харажатлар салмоғининг ошиб кетиши, беҳуда сарфлар, иқтисод принциплариға риоя қилмаслик ва бошқалар ҳисобланади..

Ундан ташқари ривожланган бозор шароитига ўтмасдан туриб баҳоларнинг эркинлашуви, товар массаси устидан баъзи бўлимларининг яқка ҳукмронлик ўрнатиши, баҳоларни хохлагача бошқариш, кредит, молия сиёсатларининг нотўғри олиб бориш, иқтисоднинг “долларлашуви”, “рубль зона” сининг емирилиши, валюта тушумлари ва миллий бойликнинг четга оқиб кетиши ва бошқалар инфляция жараёнининг яна ривожланишиға олиб келган.

Инфляция жамиятнинг ривожланишиға салбий таъсир кўрсатади.

1. Мамлакат иқтисодий аҳволини танг ҳолға олиб келади:

– ишлаб чиқариш ҳажми тушиб кетади ва баҳоларнинг ошиб бориши ишлаб чиқариш истиқболларига тўғаноқ бўлади.

– капиталнинг асосий қисми ишлаб чиқаришдан савдо (муомала) соҳасига, воситачилик соҳасига оқиб ўтади. Чунки ишлаб чиқаришдан кўра, савдо соҳасидаги капитал тезроқ ва кўпроқ фойда келтиради;

– баҳоларнинг ўзгариб туриши олибсотарликни ривожлантиради, арзон вақтида олиб, қиммат бўлганда сотиш жараёни, товар захираларини яшириш жараёнлари авж олади;

– кредит бериш жараёнлари чекланган бўлади. Қарз олувчилар кўпаядию, қарз берувчилар сони қисқаради, чунки қарз берган ютқизиши мумкин;

– давлатнинг молия ресурслари қадрсизланади ва ҳ.к.

Аҳолининг кам даромад олувчи қисмининг ижтимоий аҳволи ёмонлашади. Уларнинг реал даромадлари камаяди. Номинал даромаднинг баҳолар ўсишидан тушиши натижасида аҳолининг турмуш даражаси пасаяди. Айниқса, нафақа, давлат ташкилотларидан маош олувчиларнинг аҳволи қийинлашиши мумкин. Инфляция аҳоли жамғармаларининг қадрсизланишига олиб келади. Инфляция аҳоли баъзи катламларининг (савдосотик соҳасида) бойишига олиб келади.

Давлат аҳолининг даромадлар даражасини тенглаштириш мақсадида даромад ва солиқларни индексация қилиб боради.

Назорат учун саволлар

1. Пул ислохотларини амалга оширишнинг зарурлигини, пул ислохотларини амалга ошириш шарт-шароитларини очиб беринг?

2. Пул ислохотларини амалга ошириш усулларини ёритиб беринг?

3. Деноминация ва уни амалга ошириш тартибини, нуллификация ва уни амалга ошириш тартибини тушунтириб беринг?

4. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган пул ислохотлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ёритиб беринг?

9-МОДУЛ. КРЕДИТНИНГ ЗАРУРЛИГИ, МОҲИАТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

9.1. Кредит иқтисодий категория сифатида. Кредитнинг зарурлигини белгиловчи омиллар.

9.2. Кредитнинг моҳияти. Кредитнинг функциялари. “Кредит” тушунчасининг мазмуни.

9.3. Кредитнинг принциплари. Кредитнинг зарурлигини белгиловчи омиллар.

Таянч иборалар: кредит, иқтисодий муносабат, тамойиллари, характерли томонлари, хусусиятлари, қиймат харакати,

9.1. Кредит иқтисодий категория сифатида. Кредитнинг зарурлигини белгиловчи омиллар.

„Кредит” – сўзи *лотинча* „средит” сўзидан олинган бўлиб ишонч деган маънони англатади. Кредит – бу пул ва товар шаклидаги ресурсларни қайтариб беришлик,

муддатлилик ва фоиз тўлашлик шартлари асосида бериш натижасида юзага келадиган қийматнинг ҳаракатидир. Кредит муносабатларининг субъекти бўлиб кредитор ва кредит олувчи ҳисобланади, кредитнинг объекти бўлиб пул ва товар ҳисобланади.

Банк кредитининг объекти бўлиб пул маблағлари ҳисобланади. Тижорат кредитининг объекти товарлардир. Ҳозирги кунда кредитнинг судхўрлик шакли мавжуд эмас, бу шакл кредит муносабатларининг дастлабки шаклланиш босқичларида мавжуд эди.

Кредит инсониятнинг буюк кашфиёти ҳисобланади:

1) Кредит хўжалик юртувчи субъектлар фаолиятини ривожлантириш имконини беради.

2) Кредит мамлакатнинг экспортнинг салоҳиятини юксалтириш имконини беради.

3) Кредит иқтисодиётдаги тўловнинг узлуксизлигини таъминлаш имконини беради.

4) Кредит давлатнинг ўз функцияларини бажарилишини таъминлашда муҳим ўрин тутди.

5) Кредит аҳолининг турмуш фаровонлигини таъминлаш имконини берди.

Кредит ўзининг аниқ принципларига эга.

1) Қайтариб беришлик принципи;

2) Муддатлилик принципи;

3) Фоиз тўлашлик принципи;

4) Таъминланганлик принципи.

Кредитлар одатда биринчи тоифали гаров объектлари билан таъминланади. (ер, олтин ва бошқа металллар)

5) Мақсадлилик принципи.

Кредитнинг зарурлигини белгиловчи омиллар.

1) Кредитнинг зарурлигини белгиловчи энг асосий омил бу капиталнинг доиравий айланиши ва айланишидир.

П-ишлаб чиқариш воситалари....ишлаб чиқариш жараёни-Т'-П'

бу жараённинг такрорланиши капитал айланиши дейилади

2) айрим тармоқларда ишлаб чиқаришнинг мавсумий ҳарактерга эга эканлиги.

3) давлат бюджетининг дефицитининг мавжудлиги.

4) аҳолининг турмуш фаровонлигини таъминлашнинг зарурлиги.

Кредитнинг объекти иккитага бўлинади:

-пул маблағлари;

-товарлар.

Банк кредитларни пул маблағлари шаклида берилади.

Объекти товар бўлган кредит тижорат кредити дейилади. Бунда сотилган товарларнинг пули кечиктириб тўланади яъни маълум муддат ўтгандан сўнг тўланади. Тижорат кредити одатда тижорат вексели билан расмийлаштирилади.

Ҳозирги даврда банк кредитларини бериш тизими тижорат кредитлари бериш тизимига қараганда юксак даражада ривожланган. Бунинг асосий сабаби *пулнинг юқори ликвидли акти эканлигидир.*

Кредитнинг субъектлари бўлиб қуйдагилар ҳисобланади.

- Банклар;

- нобанк кредит ташкилотлари, кредит уюшмалари, ломбардлар, микромолиялаш ташкилотлари, кредит корпоративлари ва бошқалар;

- корхоналар;

- жисмоний шахслар;
- давлат;
- давлат органи;
- ҳалқаро молия кредит ташкилотлари.

Кредит-қийматнинг ҳаракати бўлиб пул ва товар кўринишидаги маблағларни қайтариб беришлилик, муддатлилик ва фоиз тўлашлилик асосида бериш натижасида юзага келади.

Кредит орқали жамиятимизда қуйидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин:

биринчидан, фондлар айланиши жараёнида четга чиқиб, бўш қолган маблағларнинг ҳаракатсиз туриб қолишининг олди олинади;

иккинчидан, такрор ишлаб чиқаришни кенг доирада узлуксиз давом эттиришга имконият яратилади.

Кредитнинг вужудга келиши реалликка айланиши учун муайян шароитлар бўлиши зарур. Шу масала бўйича баъзи иқтисодий адабиётларда келтирилган фикрларни таҳлил қилиб, иқтисодчилар томонидан кредит юзага келишининг қуйидаги шартларига кўпроқ эътибор берилганини кўрсатиб ўтиш мумкин. Кредит муносабати бўлиши учун:

биринчидан, кредит муносабати иштирокчилари – қарз берувчи ва қарз олувчи – ҳукукий жиҳатдан мустақил субъект бўлиши керак. Мустақил субъект сифатида ҳар иккала томон бирбири билан ўзаро алоқалардан келиб чиқувчи мажбуриятларни бажаришини моддий жиҳатдан кафолатлай олиши керак. Мажбуриятларни бажара олиш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда мустақил ҳукукий субъект сифатида томонлар иқтисодий муносабатга киришишлари керак.

иккинчидан, қарз берувчи ва қарз олувчи манфаатлари бирбирига мос тушган тақдирдагина кредит заруриятга айланади. Бу манфаатлар, авваламбор, объектив жараёнлар, ўзаро манфаатларни тақозо этувчи аниқ вазият билан боғлиқ.

Кредитор(қарз берувчи) томонидан пул маблағларини қарзга бериш бўйича, қарз олувчи томонидан эса шу маблағларни олиш бўйича қизиқиш туғилган тақдирдагина кредит муносабатлари вужудга келади.

Кредитнинг вужудга келиши кредит муносабатлари иштирокчилари манфаатларининг йўналишига боғлиқ. Томонлар манфаатларининг мос келиши кредит шартномаси тузилишини таъминлайди. Лекин кредит муносабатлари иштирокчилари манфаати нафақат вақт ва макон жиҳатдан, шунингдек, сифат жиҳатдан ҳам мос тушган тақдирдагина бу муносабатлар реалликка айланади. Шу билан бирга, кредитнинг бу муҳим сифатлари кредит муносабатлари содир бўлишининг асосий сабаби бўлаолмайди. Кредит вужудга келиши учун, юқорида айтилгандек, аниқ бир иқтисодий асос фондларнинг доиравий айланиши ва шунга ўхшаш бошқа аниқ шароитлар бўлиши зарур. Фақатгина ана шу таъсир этувчи омиллар бўлган тақдирдагина кредитнинг вужудга келиши реалликка айланади.

Баъзи иқтисодий адабиётларда кредитнинг зарурлиги хусусида бир неча бошқа фикрлар ҳам учрайди. Масалан, кредит корхоналар фаолиятини назорат қилишни амалга ошириш учун зарур, деб таъкидланади. Агар бу фикр тўғри деб қарайдиган бўлсак, кредитнинг зарурлиги фақат кредитор учун тушунарли бўлади, чунки у қарз бериш орқали қарз олувчи фаолиятини назорат қилиш имкониятига эга бўлади.

Бундай шароитда кредитнинг чегараси ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишига асосланган объектив жараёнларга эмас, балки банкнинг кредит оператсиялари орқали қарз олувчининг фаолиятини назорат қилиш истагига боғлиқ бўлиб қолади.

Бу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиб айтиш мумкинки, кредитнинг объектив зарурлиги такрор ишлаб чиқариш жараёнида фондларнинг доиравий айланиши қонуниятларига асослангандир.

Кредитга зарурат туғилганда қуйидаги манбалардаги бўш маблағлардан кредит ресурслар сифатида фойдаланиш мумкин. Бу манбалар асосан қуйидагилардир:

➤ асосий фондларни тиклаш, капитал тамирлаш учун ажратиладиган амортизация сифатидаги пул маблағлари;

➤ товарларни сотиш ва янги моддий ресурсларни сотиб олиш вақтларининг бирбирига мос келмаганлиги туфайли юзага келган бўш пул маблағлари;

➤ товарлар реализациясидан тушган тушум билан иш ҳақини тўлаш вақтлари орасида вақтинча бўш туриб қолган пул маблағлари;

➤ кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида йиғиладиган ва капиталлаштириш учун мўлжалланган қўшимча маблағлар;

шахсий сектор даромадлари, жамғармалари ва бошқа бўш пул маблағлари

Кредитнинг зарурлигини ифодаловчи омиллар моҳиятини очишда, уларнинг ҳар бирининг аҳамиятини кредит шартномасини тузиш даражасига олиб келиш хато ҳисобланади. Алоҳида олинган бир омилнинг ўзи кредит берилиши учун у ёки бу даражада этарли бўлмаслиги мумкин.

9.2. Кредитнинг моҳияти. Кредитнинг функциялари. “Кредит” тушунчасининг мазмуни.

Моҳият сўзи иқтисодий ёки ижтимоий ҳодиса ёки воқеликнинг ички хусусиятини англатади. Кредитнинг моҳияти унунг бир қатор ички хусусиятларида намоён бўлди, аввало, кредит қийматнинг ҳаракати бўлиб ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттиради, лекин кредит ҳар қандай қийматнинг ҳаракати эмас. У вақтинчалик фойдаланишга бериладиган пул ва товар шаклидаги маблағларнинг ҳаракатидир. Кредитнинг яна бир ички хусусияти унинг субектлар ўртасидаги муносабатларда номоён бўлади. Кредитни субъектлари 2 та:

- кредитор;

- кредит олувчи.

Кредитнинг 3 муҳим хусусиатлари шундан иборатки кредит унга бўлган объектив талаб туфайли юзага келади.

Айри ҳолларда мижозлар кредитни қайтара олмайди. Бу эса кредитни қайтариб беришлилик хусусиатларини инкор этмайди.

Кредитнинг моҳиятан фарқланувчи асосий жиҳати ҳам унинг қайтариб олинишидир. Тараққий этган давлатларда ссуда капитали бозори яхши ривожланган. Бу бозор икки қисмдан иборат:

1) биринчи сегмент пул бозори дейилади. Бу бозорда қисқа муддатли кредитларнинг фоиз ставкалари шаклланади.

2) Иккинчи сегмент сапитал бозори дейилади. Бу бозорда ўрт ва узоқ муддатли кредитларнинг фоиз ставкалар шаклланади.

Либор+Спред=Либид

Бу ерда:

Либор-кредит фоиз ставкаси;

Спред-банк фойдаси;

Либид-кредитнинг қиймати.

Маржа-банк билан мижоз ўртасидаги муносабатларни ҳарактерлайди.

Спред-банк билан банк ўртасидаги муносабатларни ҳарактерлайди.

Кредитнинг моҳиятини англашда кредит қонунлари муҳим ўринни эгаллайди.

Кредитнинг 3 та қонуни бор:

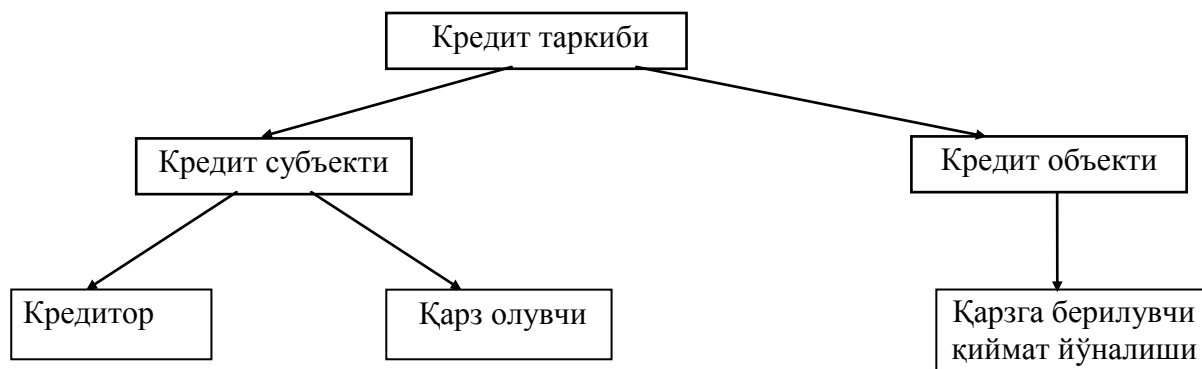
- 1) қайтарилиш қонуни;
- 2) қийматнинг сақланиш қонуни;
- 3) мувозанат қонуни- берилаётган кредитлар ва уларнинг ресурслар таминоти ортасида мувозанат бўлиши керак.

Кредитнинг моҳиятини янада аниқлаштириш учун унинг таркибини, ҳаракат босқичларини, иқтисодий тушунча сифатидаги муҳим белгиларини ва ижтимоий иқтисодий характеристикасини кўриб чиқамиз. Кредитнинг моҳиятини тушуниш учун, авваламбор, унинг таркиби нимадан иборат эканлигини тушуниб олиш зарур. Кредит муносабат бўлиши учун унинг зарур элементлари – кредитнинг объекти ва субъекти бўлиши зарур.

Кредит муносабатларида субъектлар икки хил бўлади:

1. *Кредитор (қарз берувчи)*
2. *Қарз олувчи*

Бундан ташқари, кредит муносабатлари таркибининг элементи сифатида кредитнинг объекти юзага келади.

Кредит муносабатларининг объектлари ва субъектлари.

Кредит объекти бу (кредитор) қарз берувчидан қарз олувчига бериладиган ва қарз олувчидан кредитор (қарз берувчи)га қайтиб бериладиган қийматдир.

Бунда қарзга берилган маблағ ўз қийматини сақлаб қолиши кредитнинг асосий сифати ҳисобланади.

Кредит таркиби унинг элементлари бирлигини ифодалайди.

Кредитнинг ҳаракат босқичлари ҳам унинг муҳим белгиси ҳисобланади. Қарзга берилувчи қиймат ҳаракатини қуйидаги схемада ифодалаш мумкин:

$B_k \ O_{k3} \ I_k \dots V_p \dots K_k \ \Phi_{kc}$

B_k – кредитнинг берилиши;

O_{k3} – кредитнинг қарз олувчи томонидан вақтинчалик эҳтиёжларини қондириш учун олинishi;

I_k – кредитнинг ишлатилиши қарз олувчининг кредитни нима мақсадда олганлиги билан узвий боғлиқ бўлади;

V_p – қарз олувчининг хўжалигида қарзга олинган қиймат айланмаси тугалланишини ресурсларнинг айланмадан чиқарилишини ифодалайди;

K_k – кредитни қайтариш;

Φ_{kc} – вақтинчалик берилган қийматни кредитор қўлига қайтиб келиши (%)

билан).

Кредитнинг моҳиятини малум вақтдан кейин қайтариб бериш ва фоиз билан қайтариш шarti янада кенгроқ очиб беради. Бу ҳар иккала шартдан ташқари, кредитнинг иқтисодий категория сифатида ҳаракат қилишини асослаш учун иқтисодий муносабатларнинг чуқур ижтимоий иқтисодий белгиларини ҳисобга олиш зарур.

Кредит моҳиятининг таҳлили узлуксиз жараён. Таҳлил жараёнида янгидан янги белгилар, хусусиятлар юзага чиқиши мумкин.

Ҳар қандай иқтисодий категория ўзининг функцияларига эга бўлгани каби кредит ҳам ўзининг бир қатор функцияларига эга. Ижтимоий иқтисодий тизимда кредитнинг ўрни ва аҳамияти бажараётган функциялари билан аниқланади. Кредитнинг функцияси – бу кредитнинг иқтисодиётдаги фаолияти конкрет равишда намоён бўлишидир.

Кредитни таҳлил қилишда, функция, унинг моҳияти ва аҳамияти ўртасидаги оралиқ бўғин сифатида кўриб чиқилади.

Кредитнинг функциялари ҳақида олимлар ўртасида ягона изчиллик йўқ.

И. Лаврушиннинг фикрича, кредитнинг функцияларини таҳлил қилишда иккита эчилмаган муаммо мавжуд:

1. Функцияни тушунишнинг услубий асослари.
2. Функцияларнинг таркиби ва структураси.

Кредитнинг таркибий қисмидан келиб чиққан ҳолда унга қуйидаги муносабатларга хос функциялар тааллуқли:

- а) кредиторнинг қарз олувчи ва қарзга берилувчи қиймат билан муносабати орқали;
- б) қарз олувчининг кредитор ва қарзга берилувчи қиймат билан муносабати орқали;
- в) қарзга берилувчи қиймат билан кредитор ва қарз олувчининг муносабати орқали.

9.3. Кредитнинг принциплари. Кредитнинг зарурлигини белгиловчи омиллар.

Кредит муносабатлари иқтисодиётда мавжуд аниқ услубий асосларга таянади. Унинг асосий элементлари бўлган ссуда капитали бозори операциялари маълум тамойиллар асосида олиб борилади. Бу тамойиллар кредит ривожланишининг биринчи боскичида кўзга ташланган эди. Кейинчалик эса улар умумдават ва халқаро кредит конунчилигида яккол уз аксини топди. Иқтисодий категория сифатида кредит бир неча тамойилларга эга. Булар кредитнинг қайтариб беришлилиги, кредитнинг муддатлилиги, кредитнинг таъминланганлиги, мақсадлилиги ва тўловлилиги тамойилларидир.

Кредитнинг қайтариб беришлилик тамойили.

Бу тамойил кредитнинг мустакил иқтисодий категория эканлиги шартидир, қайтиб беришлик кредитнинг умумий белгиси ҳисобланади, қайтиб беришлилик ўз-ўзидан вужудга келмайди: у моддий жараёнларга, қийматнинг айланишини тугашига асосланади. Аммо доиравий айланишнинг тугаши – бу қайтариб

бериши эмас, факат қайтариб бериш учун замин тайёрлашдир. Кредитни қайтариш айланишдан чиккан маблағлар қарз олувчига пул маблағларининг қайтариш имкониятини берган тақдирда қайтарилади, қайтариб беришлилик икки ёклама жараёни ифода этади, у кредитор учун ҳам, қарз олувчи учун ҳам бир хил даражада муҳимдир.

Қийматни қайтарувчи ҳаракатида ҳуқуқий томони ҳам муҳимдир. Муайян бир муддатга бериладиган қийматга эғалик ҳуқуқи кредитордан қарз олувчига ўтмайди.

Қарзга бериладиган қиймат факат муайян бир муддатгина ўз эғаси қўлидан узоқлашади, лекин эғасини ўзгартирмайди.

Бўш турган ресурсларни аккумуляция қилувчи банклар бу ресурслардан ўз ресурслари сифатида фойдалана олмайди. Банк қарзга берувчи маблағнинг эғаси бўлиб корхона, ташкилот, алоҳида шахслар ҳисобланади.

Қайтариб беришлилик муайян шартномада ўзининг ўрнини топади.

Қайтариб беришлилик объектив белги ҳисобланади. Кредитни қайтариб беришлилик томони уни бошқа иқтисодий категориялардан, шу жумладан, молиядан фарқ қилиш имконини беради.

Кредитдан самарали фойдаланиш асосидаги қайтариб беришлилик – бутун банк фаолиятининг марказий пункти ҳисобланади. Кредитнинг бу тамойили амалиётда кредит ва ундан фойдаланганлик учун фоиз суммасини кредит берган муассаса ҳисобига кўчириш йўли билан тўланади. Шу йўл билан банклар кредит ресурсларининг қайта тикланишини таъминлайдилар. Собик иттифок даврида марказлашган режали иқтисодиёт шароитида кредитлашнинг «қайтарилмаган ссуда» деб аталадиган норасмий тушунчаси бор эди. Кредитлашнинг бу шакли халқ хўжалигининг кўп тармоқларида айниқса қишлоқ хўжалиги соҳасида кенг тарқалган эди. Кредит давлат банки томонидан қарз олувчининг молиявий аҳволини ҳисобга олмаган ҳолда берилар эди. Ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра қайтарилмайдиган ссудалар бюджет субсидияларини қўшимча шакли сифатида намоён бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида «қайтарилмас кредит» тушунчаси бозор иқтисодиёти тамойилларига ёт бўлиб бундай кредитнинг амалиётда бўлиши иқтисодиёт учун жуда хавfli ҳисобланади.

Кредитнинг муддатлилиги.

Бу тамойил кредит берувчидан олинган кредитни ўз вақтида қайтариб бериш муддатини, яъни кредитнинг қандай муддатга берилганлиги билан характерланади. Бунда шу муддатлилиқ тамойилига кўра узоқ ва қисқа муддатли кредитларга бўлинади.

Кредитнинг муддатлилиқ тамойили қарздор учун қулай бўлган ҳар қандай вақтда эмас, балки кредит битимида кўрсатилган маълум муддатда кредитни қайтарилиши зарур эканлигини билдиради. Кредитнинг муддатлилиги ҳар иккала томон, кредитор ва қарз олувчи учун муҳимдир. Агар кредитор фоизни билан ўз вақтида қайтариб олса, уни эғасига қайтариш ёки яна кредитга

бериш имкониятига эга бўлади. Қарз олувчи кредитни самарали ишлатиб, уни ўз вақтида кредиторга қайтариш ва шу билан шартномадаги жазо чораларидан қутулишидан манфаатдор. Кредитнинг муддати бўйича кредит шартномада кўрсатилган шартларнинг бузилиши натижасида қарз берувчи қарз олувчига иқтисодий чоралар (жарималар шаклида, кредит бўйича фоиз даражасини ошириш, кредитни муддатини қисқартириш ва бошқа) ни қўллаш мумкин.

Кредитнинг таъминланганлиги.

Бу таъмойил ёрдамида халқ хўжалигининг ривожланишида қиймат ва моддий ишлаб чиқариш ўртасида бўлиши зарур бўлган пропорцияларнинг бир меёрга бўлиши таъминланади. Бу таъмойилнинг асосий мохияти шундаки, бунда хўжалик айланишида иштирок этувчи банк маблағларининг ҳар бир сўмига муайян бойликларнинг бир сўми қарама-қарши туриши керак. Банклар томонидан халқ хўжалиги тармоқларига берилган кредитлар тўлиқ товар моддий бойликлари ва маълум харажатлар билан таъминланган бўлиши керак.

Хулоса қилиб айтганда, кредитнинг таъминланганлик таъмойили қарз олувчи ўзига олган мажбуриятларни бузиш шароитида қарз берувчининг мулкдорлик манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайди ва ўзининг амалий аксини кредитни бирор гаров ёки молиявий кафолат асосида беришда топади. Бу умумиқтисодиёт барқарорликка эришиш даврида айниқса муҳимдир.

4. Тўловлилик таъмойили.

Бу таъмойил айланма фондларнинг доиравий айланишини, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъминловчи тўлов ресурслари суммасини аванслаштириш заруриятидан келиб чиқади.

Бу таъмойилга асосан корхоналар фойдаланилган қарз маблағлари учун кредиторга фоиз шаклида тўловни ўтказадилар. Кредитнинг тўловлиги уни тўлиқ суммада ўз эгасига қайтарилишинигина эмас, шу билан кредит учун фоиз шаклидаги тўлов билан қайтарилишини ифодалайди. Демак, кредитор ўз маблағларини ҳеч вақт ўз хажмида қайтариб олиш шарти билан бермайди, бунда у маблағни қарзга берганлиги учун муайян тўлов талаб қилади. (фоизсиз имтиёзли кредитлар бундан мустасно).

Кредитнинг тўловлилиги нафакат банклар фаолиятининг мақсадига, балки корхоналарнинг бевосита фойдасига боғлиқ бўлади ва ижобий таъсир кўрсатади.

Кредит учун ҳақ тўлашнинг иқтисодий мохияти қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги қўшимча олинган фойданинг тақсимланишини қайд қилишда намоён бўлади.

5. Кредитнинг мақсадлилиги.

Бу таъмойилнинг мохияти шундаки, қарз олувчи томонидан олинган кредитлар аниқ бир мақсадни амалга оширишга йўналтирилган бўлиши зарур. Кредитнинг қайси мақсадга йўналтирилганлиги, масалан, товар моддий бойликлар сотиб

олишга ёки бирор ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга ва ҳақозо аниқ бирор объектга мақсадли йуналтирилганлиги корхона билан банк ўртасида тузиладиган кредит шартномада кўрсатилган бўлади. Корхона олган кредитини фақатгина кредит шартномада кўрсатилган ишни бажаришга сарфлаши керак.

Бунда кредит муайян, аниқ объектга: ишлаб чиқариш харажатларига, ишлаб чиқариш захираларига, тайёр маҳсулотга, жўнатилган товарларга, ҳисоб-китоб ҳужжатларига ва ҳақозоларга берилади.

Юқорида келтирилган тамойиллар кредитнинг иқтисодий категория сифатида мавжуд бўлиши ва ҳаракат қилишининг муҳим томонларини ўзида ифодалайди.

Кредитнинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида ғарб мамлакатлари амалиётида кредитлашнинг биз учун янги қоидаси қўлланилади. Бу қоида кредитлашда «5 «С» лар қоидаси» деб юритилади.

10-МОДУЛ. КРЕДИТ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

10.1. Кредит муносабатларининг юзага келиш сабаблари. Кредит муносабатларининг ривожланиш босқичлари.

10.2. Судхўрлик кредитининг юзага келиши. Тижорат кредити ва банк кредитининг пайдо бўлиши.

10.3. Кредит муносабатларининг юзага келиш сабаблари ва шарт-шароитлари.

Таянч иборалар: ишлаб чиқариш, манифактура, ҳунармандчилик, тижорат кредит, давлат кредит, иқтисодий муносабат, томонларни манфаатлари

10.1. Кредит муносабатларининг юзага келиш сабаблари. Кредит муносабатларининг ривожланиш босқичлари.

Корхоналарда асосий ва айланма фондларининг доиравий айланиши жараёнида уларда кредитга эҳтиёж туғилади. Шунга асосан кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш зарурлигидан келиб чиқади, деган шартга асосланган ҳолда кредит берилиши керак. Аммо бунда қўшимча ресурсларга муҳтожлик ўз ўзидан автоматик тарзда кредит берилиши кераклигини ифодаламайди. Бунинг учун кредитнинг зарурлигини ифодаловчи бошқа шароитлар ҳам мавжуд бўлиши керак.

Иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим йўналишларидан бири кредит муносабатларини ривожлантиришда банклар кредит учун характерли муҳим шартлар ва қонунларга асосланган ҳолда кредитлаш жараёнини амалга оширишлари зарур.

Кредит бу вақтинча бўш турган пул маблағларини пул эгаси ёки бошқалар томонидан маълум муддатга, ҳақ тўлаш шarti билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир.

Кредит ёрдамида товармоддий бойликлари, турли машина ва механизмлар сотиб олинади, истеъмолчилар маблағлари этарли бўлмаган шароитда тўловни

кечиктириб, товарлар сотиб олишлари ва бошқа ҳар хил тўловларни амалга ошириш имкониятига эга бўладилар.

Кредит иқтисодий категория бўлиб, ижтимоий муносабатларнинг аниқ бир кўриниши сифатида юзага чиқади.

Кредит ҳар қандай ижтимоий муносабат эмас, балки ижтимоий ишлаб чиқариш маҳсули, қийматнинг ҳаракати, қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ифодаловчи категориядир.

Кредитнинг моҳияти унинг ички белгиларини очиб беришга қаратилган. Кредитнинг моҳиятини очиш – бу унинг сифатларини, муҳим томонларини, иқтисодий муносабатлар тизимининг бир элементи сифатида кўрсатувчи асосларини билиш демакдир.

Иқтисодий категория сифатида кредитнинг моҳияти кўпгина иқтисодчи олимлар томонидан ўрганилиб чиқилган ва улар томонидан кредитнинг моҳияти бўйича турлича фикр билдирилган.

Кредитнинг вужудга келиши реалликка айланиши учун муайян шароитлар бўлиши зарур. Шу масала бўйича баъзи иқтисодий адабиётларда келтирилган фикрларни таҳлил қилиб, иқтисодчилар томонидан кредитнинг юзага келишининг куйидаги шартларига кўпроқ эътибор берилганини кўрсатиб ўтиш мумкин. Кредит муносабат бўлиши учун:

биринчидан, кредит муносабат иштирокчилари - қарз берувчи ва қарз олувчи - ҳуқуқий жихатдан мустақил субъект бўлиши керак. Мустақил субъект сифатида ҳар иккала томон бир-бири билан ўзаро алоқалардан келиб чиқувчи мажбуриятларни бажаришини моддий жихатдан кафолатлай олиши керак. Мажбуриятларни бажара олиш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда мустақил ҳуқуқий субъект сифатида томонлар иқтисодий муносабатга киришишлари керак.

иккинчидан, қарз берувчи ва қарз олувчи манфаатлари бир-бирига мос тушган тақдирдагина кредит заруриятга айланади. Бу манфаатлар авваламбор, объектив жараёнлар, ўзаро манфаатларни тақозо этувчи аниқ вазият билан боғлиқ.

Ўзининг тарихий ривожланишида кредит бир неча босқичларни босиб ўтган.

Илк шаклланиши босқичининг асосий белгиси ссуда капитали бозорида махсус воситачиларнинг йўқлиги эди. Кредит муносабатлари, бўш пул маблағларнинг эгаси ва қарз олувчи ўртасида бевосита амалга оширилар эди. Бу эрда кредит судхўрлик капитали сифатида намоён бўлади. Унинг ўзига хос белгилари сифатида куйидагиларни белгилаб ўтиш мумкин:

1. қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги, тўғридан тўғри келишувга асосланган қарз муносабатларининг тўлиқ марказлашмаганлиги;
2. маблағларни тақсимлашнинг чекланганлиги;
3. қарз маблағларидан фойдаланганлиги учун жуда юқори фоиз меъёрларининг белгиланганлиги ва бошқалар.

Бу босқичнинг тугалланиши ишлаб чиқариш мақсадлари учун молиявий қарз ресурсларига бўлган эҳтиёжнинг кескин ошишига олиб келган капиталистик ишлаб чиқариш усули билан боғлиқ. Алоҳида олинган судхўрларнинг индивидуал капиталлари кўрсатилган талабларни қондириш учун этарли эмас эди. Бу эса баъзи мулкдорлар томонидан бошқа мулкдорлар пул маблағларини жалб қилиш ҳисобидан ўз фаолиятини олиб боришга мажбур қиларди.

Таркибий жихатдан ривожланиш. Кредит ривожланишининг бу босқичи ссуда капитали бозорида кредитмолия ташкилотлари кўринишидаги махсус воситачиларининг пайдо бўлиши билан характерланади.

Катта судхўрлик ва саррофлик идоралари заминида вужудга келган дастлабки банклар ўз зиммасига кўпчилик кредит институтларига кейинчалик анъанавий бўлиб қолган, энг керакли функцияларни олди. Булар:

- бўш молиявий маблағларни фоиз билан вақтида тўлаш мажбурияти асосида қарз олувчига беришига асосланиб жамғариш;
- юридик ва жисмоний шахслар учун ҳар хил тўлов ва ҳисобкитоблар бўйича хизмат кўрсатиши (кейинчалик давлат учун ҳам);
- қатор махсус молиявий операцияларни ўтказиш (масалан, вексел муносабати механизми бўйича хизмат кўрсатиш ва бошқалар).

Махсус воситачиларга ссуда капитали бозорида бўлган талаб, шунингдек, фойданинг юқори меъёри банк тизимининг бошқа фаолият соҳаларидан келадиган капитал оқими ҳисобига ривожланишини аниқлаб беради (янги вужудга келаётган кредит ташкилотларининг тузувчилари судхўр ва саррофлар бўлмай, балки саноат ва савдо капиталистлари эди). Ривожланиш босқичида ссуда капитали бозоридаги муносабатлар маълум даражада шаклий тус ола бошлади, кредитлашнинг малум бир турдаги жараёнлари ўрнатилди, ссуда капиталининг ўртача минтақавий ва миллий меъёрлари ўрнатилди ва ҳ.к. Бироқ кредит ташкилотларининг фаолияти ҳалигача марказлашмаган эди. Бу эса ссуда капитали бозорининг ривожланишига тўсқинлик қиларди ва иқтисодиётнинг даврий ривожланиш шароитларида молиявий бозорнинг бошқа бўғинларида номўтаносибликларни келтириб чиқарди.

Ҳозирги аҳволи. Бу босқичнинг асосий белгиси иқтисодиётда кредит муносабатларини давлат томонидан марказлашган ҳолда бошқарилишидир. Давлат миқёсида кредит муносабатларининг марказлашуви ҳар бир давлатнинг Марказий банки ёрдамида амалга оширилади. Дастлабки умуммиллий давлат кредит институтларининг пайдо бўлиши нақд пулсиз ҳисоб китобларни олиб бориш учун қўл келди ҳамда тижорат банкларининг операциялари ва хизмат кўрсатиш кўламининг кенгайишига олиб келди, масалан, фонд бозорига хизмат кўрсатиш бўйича. Кейинчалик Марказий банклар фаолияти бозор иқтисодиётини барқарорлаштиришнинг самарали омили бўлган кредит дастакларини ишлатиш бўйича йўналтирилди. Бу эса давлатники бўлмаган кредит ташкилотларини назорат қилишни кучайтиришни талаб қилди. Шунингдек, иқтисодиётда инфор­мацион технологиянинг ривожланиши, глобал банк тармоқларининг компютер коммуникациялари ва маълумотлар базаларининг шаклланиши кредит муносабатларини янги сифатли даражага, яъни мижозга хизмат кўрсатиш билан бирга уларнинг молиявий фаолиятининг ҳамма жабҳаларига, шунингдек, халқаро бозорга ҳам тарқалишига олиб келди.

Жамият фаолиятининг ўта муҳим жиҳати – бу ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқариш жараёнида иқтисодий ресурслар ишлатилади, маҳсулотлар ва хизматлардан иборат ҳаётий неъматлар яратилади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини моддий ва меҳнат омиллари таъминлайди. Ишлаб чиқаришнинг бу омиллар билан бир текисда таъминланиши муаммодир.

Бу муаммо ўз эчимини кредит орқали топади.

Кредит товар пул муносабатлари мавжуд шароитдаги такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ажралмас бир қисми бўлиб, товар ишлаб чиқариш кредит муносабатлари вужудга келишининг табиий асоси ҳисобланади. Кредитнинг вужудга келишини нафақат ички истеъмол учун товар ишлаб чиқариш доирасидан эмас, балки асосан юридик жиҳатдан мустақил, бирбирига мулкдор сифатида қарамақарши

турувчи ва иқтисодий муносабатларга киришишга тайёр товар эгалари фаолият кўрсатаётган муомала доирасидан қидириш керак.

10.2. Судхўрлик кредитининг юзага келиши. Тижорат кредити ва банк кредитининг пайдо бўлиши.

Кредитнинг ўзига хос шакли. Хорижда бу тарихан кенг тарқалган кредит бўлиб хисобланади. Амалда судхурлик кредити Марказий банк томонидан тегишли лицензияга эга бўлмаган жисмоний шахслар, шунингдек хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маблағларни вақтинча фойдаланишга бериш йўли билан амалга оширилади.

Кредитнинг ролини кредитни интенсификациялаш дастаги **ва** рағбатлантирувчиси, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда бажарадиган функцияларининг натижаси сифатида аниклаштириш мумкин.

Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнини тезлаштиради ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини таъминлайди.

Корхоналарга бериладиган кредит уларни вақтинчалик молиявий ресурсларга булган эҳтиёжини кондиради ва такрор ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз давом этишини таъминлайди.

Пул маблағларига эҳтиёж ишлаб чиқаришнинг нафакат мавсумий, шунингдек бошқа сабабларига ҳам боғлиқ. Барча ҳолларда кредитни жалб этиш асосий ва айланма фондларининг узлуксиз доиравий айланишини, ишлаб чиқариш жараёни ва товарлар муомаласини тезлаштиришни таъминлайди.

Бошқа иқтисодий категориялар сингари кредит маҳсулот ишлаб чиқариш ва муомала соҳасини рағбатлантиради. Шунингдек кредит ижтимоий-иқтисодий мақсадларни амалга оширишга, иқтисодий вазифаларни бажаришга муҳим таъсир кўрсатади.

Кредит шундай ишлаб чиқариш воситалари сотиб олиш ва киритишга ишлатилиши керакки, бунда бу воситалар асосида меҳнат унумдорлигини ва меҳнатни фонд билан қуролланиш даражалари ошсин.

Кредитнинг муҳим роли соф даромадни ишлатиш шароитларини тўлашлигини таъминлашдан иборат. Соф даромадни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш мақсадларида ишлатиш учун аввал уни ишлаб чиқаришни кенгайтириш талаб қиладиган даражада пул кўринишида жамғариш керак.

Кредит давлатнинг иқтисодий дастагларидан бири сифатида бутун иқтисодиётнинг ривожланишига ва алоҳида корхона фаолиятига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади.

Кредит ишлаб чиқаришга ижтимоий харажатларни иқтисод қилиш йули билан таъсир этади.

Аммо, кредит товар-моддий бойликлардаги жонли ёки буюмлашган меҳнатни бевосита иқтисод қила олмайди, чунки унинг ўзи ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этмайди.

Иқтисодиётда кредит муносабатларининг вужудга келишининг биринчи шаклларида бўлиб, вексель муомаласини вужудга келтирган ва нақд пулсиз ҳисоб китобларининг ривожланишига ёрдам берган. Тижорат кредитининг субъектлари сифатида турли шахслар: мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи корхоналар, кредитнинг объекти сифатида сотилаётган товар иштирок қилади. Тижорат кредити узининг амалий қурилишини ҳуқуқий шахслар ўртасида товар ва хизматларнинг тўлов муддатини чўзиш орқали сотиш шаклидаги молия хўжалик муносабатларида

топади. Бу кредит шаклининг асосий мақсади товарларни сотишни тезлаштириш ва шу орқали фойда олишдан иборат.

Тюкорат кредитнинг анъанавий воситаси бўлиб, қарз олувчининг қарз берувчига нисбатан молиявий мажбуриятларини акс эттирувчи вексель ҳисобланади. Вексел бу қарз мажбурияти бўлиб, қарз олувчи ўз зиммасига қарзни кўрсатилган суммада, кўрсатилган жойда, белгиланган муддатда тўлаш мажбуриятини олади.

Амалиётда векселнинг икки тури қўлланилади. **Оддий** ва **ўтказма** вексел. Оддий векселни қарз олувчи корхона қарз берувчи корхонага беради ва товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун унга тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Ўтказма векселда кредитор томонидан белгиланган товар ва хизматлар суммаси унинг топширигига асосан учинчи шахсга ёки векселни кўрсатувчига ўтказилиши зарур. Кредиторнинг векселда кўрсатилган суммани учинчи шахсга тўлаш тўғрисидаги буйруғини ифодаловчи ҳужжат амалиётда тратта деб ҳам юритилади.

Тижорат кредити банк кредитидан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

1.Кредитор (қарз берувчи) ролида махсус кредит-молия ташкилотлари эмас, балки товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳамда сотиш билан шуғулланувчи турли ҳуқуқий шахслар иштирок қилади;

2. Тижорат кредити факатгина товар шаклида берилади;

3. Тижорат кредитида ссуда капитали, саноат ва савдо капитали билан интеграциялашган ҳолда ҳаракат қилади. Бу бозор иқтисодиёти шароитида турли иқтисосдаги ва фаолият йўналишдаги корхоналарни ўз ичига олувчи ҳолдинг, молиявий компанияларнинг вужудга келишида ўз амалий аксини топади;

4. Берилган вақт оралиғида тижорат кредитининг ўртача қиймати банк фоизиинг ўртача ставкасидан доимо кичик бўлади;

5. Қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги шартнома расмийлаштирилганда тижорат кредити бўйича тулов (фоиз ставкаси) алоҳида аниқланмайди. Фоиз тўлови товар баҳосига қўшилган ҳолда расмийлаштирилади.

Иқтисодиётда кенг тарқалган кредит муносабатларининг шаклларида биридир. Унинг объекти пул маблағларини бевосита ссудага бериш жараёни ҳисобланади. Банк кредитини берувчи кредит муассасалари кредитлаш жараёнини амалга ошириш учун Марказий банкдан махсус лицензия (рухсатнома) олган бўлишлари зарур. Қарз олувчи сифатида ҳуқуқий шахслар, аҳоли, давлат, хорижий давлат мижозлари иштирок қилишлари мумкин. Кредит муносабатларининг воситаси бўлиб, кредит шартнома ёки кредит келишуви ҳисобланади. Бу кредит тури бўйича олинadиган даромад ёки ставка томонлар билан келишилади ва банк фоизи ёки ссуда фоизи қурилишида бўлади.

Жаҳон амалиётида банк кредитидан фойдаланишда унинг турли хил хусусиятлари ҳисобга олинади.

Қисқа муддатли банк кредитлари қарз олувчи корхонанинг хўжалик фаолиятида айланма маблағлар етишмовчилигини тўлдириш учун қўлланилади. Бозор иқтисодиёти тамойилларига мос келувчи бундай жараённинг бўлиши ссуда капитали бозорида мустиқ сегмент пул бозорининг юзага келишига олиб келади. Қисқа муддатли кредитлар фонд бозорида, савдо ва хизматлар кўрсатишда, банклараро кредитлаш режимида кўпроқ қўлланилади.

Ҳозирги шароитда қисқа муддатли кредитлар қуйидаги кўрсаткичлар билан характерланади:

- кредитларнинг жуда қисқа муддатларга (баъзида бир ойгача муддатга) берилиши;

- кредитнинг муддати ва фоиз ставкасининг бир бирига тескари пропорционал (кредитнинг муддати жуда қисқа бўлсада, фоиз ставкаси жуда юкори) бўлиши;
- ишлаб чиқариш соасидан кўпроқ муомала соҳасига хизмат кўрсатиш;

10.3. Кредит муносабатларининг юзага келиш сабаблари ва шарт-шароитлари.

Ҳозирги даврда банк кредитларини бериш тизими тижорат кредитлари бериш тизимига қараганда юксак даражада ривожланган. Бунинг асосий сабаби *пулнинг юқори ликвидли акти эканлигидир*.

Кредитнинг субъектлари бўлиб қуйдагилар ҳисобланади.

- Банклар;
- нобанк кредит ташкилотлари, кредит уюшмалари, ломбардлар, микромолиялаш ташкилотлари, кредит корперативлари ва бошқалар;
- корхоналар;
- жисмоний шахслар;
- давлат;
- давлат органи;
- халқаро молия кредит ташкилотлари.

Кредит-қийматнинг ҳаракати бўлиб пул ва товар кўринишидаги маблағларни қайтариб беришлилик, муддатлилик ва фоиз тўлашлилик асосида бериш натижасида юзага келади.

Кредит орқали жамиятимизда қуйидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин:

биринчидан, фондлар айланиши жараёнида четга чиқиб, бўш қолган маблағларнинг ҳаракатсиз туриб қолишининг олди олинади;

иккинчидан, такрор ишлаб чиқаришни кенг доирада узлуксиз давом эттиришга имконият яратилади.

Кредитнинг вужудга келиши реалликка айланиши учун муайян шароитлар бўлиши зарур. Шу масала бўйича баъзи иқтисодий адабиётларда келтирилган фикрларни таҳлил қилиб, иқтисодчилар томонидан кредит юзага келишининг қуйидаги шартларига кўпроқ эътибор берилганини кўрсатиб ўтиш мумкин. Баъзи иқтисодий адабиётларда кредитнинг зарурлиги хусусида бир неча бошқа фикрлар ҳам учрайди. Масалан, кредит корхоналар фаолиятини назорат қилишни амалга ошириш учун зарур, деб таъкидланади. Агар бу фикр тўғри деб қарайдиган бўлсак, кредитнинг зарурлиги фақат кредитор учун тушунарли бўлади, чунки у қарз бериш орқали қарз олувчи фаолиятини назорат қилиш имкониятига эга бўлади.

Бундай шароитда кредитнинг чегараси ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишига асосланган объектив жараёнларга эмас, балки банкнинг кредит оператсиялари орқали қарз олувчининг фаолиятини назорат қилиш истагига боғлиқ бўлиб қолади.

Бу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиб айтиш мумкинки, кредитнинг объектив зарурлиги такрор ишлаб чиқариш жараёнида фондларнинг доиравий айланиши қонуниятларига асослангандир.

Кредитга зарурат туғилганда қуйидаги манбалардаги бўш маблағлардан кредит ресурслар сифатида фойдаланиш мумкин. Бу манбалар асосан қуйидагилардир:

- асосий фондларни тиклаш, капитал тамирлаш учун ажратиладиган амортизатсия сифатидаги пул маблағлари;
- товарларни сотиш ва янги моддий ресурсларни сотиб олиш вақтларининг бирбирига мос келмаганлиги туфайли юзага келган бўш пул маблағлари;

➤ товарлар реализациясидан тушган тушум билан иш ҳақини тўлаш вақтлари орасида вақтинча бўш туриб қолган пул маблағлари;

➤ кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида йиғиладиган ва капиталлаштириш учун мўлжалланган қўшимча маблағлар;

шахсий сектор даромадлари, жамғармалари ва бошқа бўш пул маблағлари

Кредитнинг зарурлигини ифодаловчи омиллар моҳиятини очишда, уларнинг ҳар бирининг аҳамиятини кредит шартномасини тузиш даражасигача олиб келиш хато ҳисобланади. Алоҳида олинган бир омилнинг ўзи кредит берилиши учун у ёки бу даражада этарли бўлмаслиги мумкин.

Назорат учун саволлар

1.Кредит муносабатларининг юзага келиш сабаблари, кредит муносабатларининг ривожланиш босқичларини тушунтириб беринг?.

2. Судхўрлик кредитининг юзага келиши, тижорат кредити ва банк кредитининг пайдо бўлишини ёритиб беринг?

3.Кредит муносабатларининг юзага келиш сабаблари ва шарт-шароитларини ёритиб беринг?

4.Тижорат кредитининг юзага келиш шарт-шароитларини, банк кредитининг пайдо бўлиши ва унинг ўзига хос хусусиятларини очиб беринг?

11-МОДУЛ. КРЕДИТ ТУРЛАРИ ВА ШАКЛЛАРИ

11.1. Кредитнинг турлари. Кредитнинг шакллари. Кредитнинг тармоқ йўналишига кўра турлари.

11.2. Кредитнинг такрор қайта ишлаб чиқариш жараёни босқичларига хизмат кўрсатишига кўра турлари. Кредитнинг кредитлаш объектларига кўра турлари.

11.3. Кредитнинг таъминланганлигига кўра турлари. Кредитнинг муддатига кўра турлари. Кредитнинг тўловлилигига кўра турлари.

11.4. Кредитнинг шакллари: пул шаклидаги кредитлар; товар шаклидаги кредитлар; аралаш шаклдаги кредитлар.

Таянч иборалар: Давлат кредити, тижорат кредитлари, кредит туркумланиши.

11.1. Кредитнинг турлари. Кредитнинг шакллари. Кредитнинг тармоқ йўналишига кўра турлари.

Кредит ўзининг бир қанча белгиларига кўра турланади:

1) муддатига кўра кредит 3 турга бўлинади:

а) қисқа муддатли кредитлар

б) ўрта муддатли кредитлар

с) узоқ муддатли кредитлар

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида қисқа муддатли кредитлар деганда 1 йилгача муддатга берилган кредитлар тушунилади. Ўрта муддатли кредитлар деганда 1-3 йилгача муддатда, узоқ муддатли кредит 3 йилдан ортиқ муддатга берилган кредитлар тушунилади. Лекин айрим мамлакатларда кредитларнинг муддатларига кўра фарқланиш мавжуд. Масалан, АҚШда 1-8 йилгача берилган кредитлар ўрта

муддатли кредитлар ҳисобланади. Халқаро молий институтларида 1-5 йилгача муддатда берилган кредитлар ўрта муддатли кредитлар ҳисобланади.

Ўзбекистонда ўрта муддатли кредитлар 2004-йилда бекор қилинган. 1йилгача муддатга берилган кредитлар қисқа, 1 йилдан ортиқ муддатга берилган кредит узоқ муддатли кредит ҳисобланади.

II) таъминланганлигига кўра 3 турга бўлинади:

а) тўлиқ таъминланган кредитлар, бунда кредитнинг таъминоти кредитнинг асосий қарз суммаси ва унинг фоизини қоплашга етади;

Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки талаби бўйича таъминот миқдори кредит суммасига нисбатан 125 фоиз ни ташкил этиши керак.

б) қисман таъминланган кредитлар, бунда кредитларнинг таъминоти кредитнинг асосий суммаси ва фоизини қоплашга етмайди;

с) таъминланмаган кредитлар, бу кредитлар ишончли ёки бланкли кредитлар дейилади. Бу кредитлар юқори даражада тўлов қобилиятига эга бўлган ишончли мижозларга берилади.

III) кредит баҳосига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

а) арзон кредитлар, бу кредитларнинг фоиз ставкаси ссуда капитали бозорида шаклландиган фоиз ставкасидан паст бўлади;

б) қиммат кредитлар, бу кредитларнинг фоиз ставкаси ссуда капитали бозорида шаклландиган фоиз ставкасидан юқори бўлади;

Риск даражаси қанча юқори бўлса, кредитнинг фоизи ҳам шунча юқори бўлади.

с) текин кредитлар, бу кредитларнинг фоизи йўқ.

VI) тармоқ хусусиятига кўра кредитларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1) саноат кредити;

2) савдо кредити;

3) қишлоқ хўжалиги кредити ва бошқалар.

В) такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг босқичларига хизмат этишига кўра кредитнинг турлари мавжуд:

1) кредит ишлаб чиқариш узлуксизлигини таъминлаш мақсадида хомашё ва материаллар ҳамда ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш учун берилади;

2) кредит маҳсулотни сотиш жараёнини молиялаштириш учун берилади;

3) кредит истеъмол жараёнида ҳам иштирок этади.

VII) кредитлаш объектига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1) хомашё ва материаллар сотиб олиш учун бериладиган кредитлар;

2) ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш мақсадида бериладиган кредитлар;

3) ишлаб чиқариш харажатлари учун бериладиган кредитлар. Масалан, қишлоқ хўжалигида пахта, ғалла, шоли каби экинларни етиштириш узоқ давр ва катта харажат талаб қилади. Кредитлар ана шу харажатларни молиялаштириш учун берилади.

4) тўлов айланмасидаги узлуксизликни қоплаш учун бериладиган кредитлар.

Масалан, корхоналарнинг жорий ҳисобрақамларига маблағлар келиб тушиш вақти билан тўловни амалга ошириш вақти ўртасидаги номувофиқлик юзага келса тўлов айланмасида узилиш содир бўлади. Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтишимиз жоизки давлат бюджети ижроси пайтида ҳам узилишлар юзага келиши мумкин.

VIII) давлат бюджети дефитситини қоплаш мақсадида бериладиган кредитлар.

Узоқ даврлардан буён кредитнинг қуйидаги турлари қўлланилиб келинмоқда.

1. Қисқа муддатли кредитлаш;
2. Узоқ муддатли кредитлаш.

Қисқа муддатли кредитлашда кредитлар бир неча ойлардан бир йилгача бўлган муддатга берилади. Бу турдаги кредитлар ишлаб чиқариш айланма фондлари ва муомала фондларининг доиравий айланишининг узлуксизлигини таъминлайди. Бизга малумки, айланма фондларнинг доиравий айланиши деярли барча ишлаб чиқариш соҳаларида бир йил ва ундан камроқ вақт давом қилади. Бир йил фондлар айланишининг табиий ўлчови сифатида хизмат қилади. Шунинг учун ҳам, бир йил қисқа ва узоқ муддатли кредитлашнинг чегараси бўлиб хизмат қилади.

Кредитнинг қуйидаги мустақил шакллари бор:

- I) Банк кредити
- II) Тижорат кредити
- III) Давлат кредити
- IV) Ипотека кредити
- V) Истеъмол кредити
- VI) Синдинсияли кредит
- VII) Халқаро кредит

I. Банк кредити банклар томонидан пул шаклида бериладиган кредит бўлиб ссуда дейилади.

Пулнинг юқори ликвидли актив эканлиги ва банк тизимининг узоқ муддатли ривожланиш босқичини босиб ўтганлиги банк кредитини асосий кредит шаклига айлантиришга муҳим омил бўлди. Тижорат банклари кредитининг баҳоси ссуда капитали бозорида шаклланади.

Кредитнинг баҳоси қанчалик юқори бўлса, унга бўлган талаб шунчалик кам бўлади. Шу сабабли Марказий банклар ва ҳукуматлар иқтисодиётда йўналтирилаётган кредитлар ҳажмини ошириш мақсадида кредитларнинг паст ва барқарор фоиз ставкасини сақлаб қолишга ҳаракат қиладилар. Лекин масаланинг иккинчи томони ҳам бор, кредитларнинг фоиз ставкаси қанчалик паст бўлса, унга бўлган талабнинг ошишига олиб келади натижада муомаладаги пул миқдори ошишига сабаб бўлади ва оқибатда бу инфляция даражасининг оширади.

Банк кредити ривожланишини белгиловчи кейинги омил банкларнинг ресурс таъминотидир. Банкларнинг етарли даражада ресурс базасига эга бўлиши кредитларга бўлган талабни қондиришга имкон беради. Бир сўз билан айтганда банкларнинг етарли даражада ресурс базасига эга бўлиши улар мижозларининг молиявий даражасига боғлиқ.

Банк томонидан бериладиган кредитларни ўз вақтида қайтмаслиги ойки кредитларнинг қайтиш даражасининг юқори эканлиги банк кредити ривожланишининг 3-омили ҳисобланади. 4-омил банкларнинг кредитлаш фаолиятини давлат томонидан тартибга солиб ва назорат қилиш тизимининг ривожланганлиги бўлса, 5-омил макроиқтисодий вазият ва унинг ўзгариши ҳисобланади.

Кредит тарихини ўрганишга бағишланган тарқиқотларнинг натижалари кўрсатдики., тижорат кредити банк кредитидан олдин пайдо бўлган.

Тижорат кредити деганда, ҳозирги даврда товарларни тўлов муддатини кечиктириш асосида сойтилишига айтилади.

Тижорат кредитининг объекти товар ҳисобланади.

Лекин тижорат кредити дастлаб пайдо бўлган даврда товарларни кредитга сотишдан ташқари мулкни ижарага бериш ҳам тижорат кредити ҳисобланган.

Тижорат кредитининг маълум қисми вексел билан расмийлаштирилади.

Тижорат кредити банк кредити каби оммалашмаган бўлса ҳам у ҳамон кредит мустақил шакли сифатида сақланиб қолган. Бу эса қуйидаги сабаблар билан изоҳланади:

- 1) Тижорат кредитининг фоизи кўпинча банк кредити фоизидан паст бўлади;
- 2) Ҳар қандай хўжалик юритувчи субъект ҳам банк кредити ололмайди. Бу тоифа мижозлар учун тижорат кредитидан фойдаланиш зарурият бўлиб қолади;
- 3) Тижорат векселлари молиявий инструмент сифатида амалиётда кенг қўлланилади. Уларни банкка топшириб кредит олиш мумкин.

Давлат кредити. Бир гуруҳ иқтисодчи олимларнинг фикрига кўра давлат кредитида давлат фақат қарздор бўлиб қатнашади. Масалан, давлат қимматли қоғозларини чиқариб аҳолига, банкларга ва корхоналарга сотади. Шу йўл билан улар улар олдида қарздор бўлиб қолади. Бундан ташқари давлат тижорат банкларидан, Марказий банкдан, Халқаро молия институтларидан кредит олади. Иккинчи гуруҳ олимларининг фикрига кўра, давлат кредитида давлат кредит берувчи бўлиб иштирок этади. Масалан, давлат банклар орқали маълум бир тармоқларни кредитлайди. Улар ҳукумат томонидан қимматли қоғозларни сотиб жалб қилинган маблағлари ҳисобидан. Уларни давлат заёмлари дейишимиз ҳам мумкин.

Истеъмол кредити – истеъмол мақсадида бериладиган кредитлар истеъмол кредитлари дейилади. Улар асосан истеъмол товралари кўринишида бўлади. Тарақққий этган мамалакатларда иппотека кредитлари ҳам истеъмол кредити таркибига киритилади. Лекин Ўзбекистонда ипотека кредит мустақил шакл ҳисобланади. Истеъмол кредити товар ва пул кўринишида берилади.

Ипотека кредити – қўзғалмас мулкни гаровга олиш йўли билан бериладиган кредит. Ипотека сўзи грекча сўзидан олинган. Ипотека кредитини юридик ва жисмоний шахслар олади. Юридик шахслар ўзига тегишли қўзғалмас мулкни гаровга қўйиб, ишлаб чиқариш фаолиятини ривожлантириш учун кредит олади.

Синдицияли кредит – бу 1обектни ёки лойиҳани молиялаштириш учун 2 ёки ундан ортиқ банклар томонидан бериладиган кредитдир. Синдинсияли кредитни ташкил қилувчи банк бош ёки етакчи банк дейилади. Қолга банклар иштирокчи бангалр деб аталади. Олдин банклар ўртасида бош битим имзоланади. Бу битимга кўра банк синдикати ташкил этилади. Кейин кредит олувчи ва синдикат ўртасида кредит шартномаси имзоланади. Иштирокчи банклар етакчи банкка синдикатдаги улушига кўра ресурсларини беради.

Халқаро кредит – бу ссуда капиталининг давлатлараро ҳаракати бўлиб, бу ҳаракат товар ва валюта кўринишидаги маблағларни қайтариб беришлик, муддатлилик ва фоиз тўлашлилик асосида бериш натижасида юзага келади.

Тижорат банклари фаолиятида кредитлашнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

- 1) мижозни алоҳида ссуда ҳисобрақамидан 1 маротабали кредитлаш шакли. Бунда кредит 1маротабали тўлов шаклида банкдан чиқарилади.
- 2) мижозни кредит линияси очиш йўли билан кредитлаш. Бунда мижоз учун кредитлаш лимити ўрнатилади. Унинг бу лимитдан фойдаланиш учун давр белгиланади. Бу шаклнинг афзалликлари қуйидагилардан иборат:
 - а) мижоз ҳар сафар кредит сўраб банкка мурожаат қилиш мажбуриятидан ҳолос бўлади;
 - б) мижоз кредит линиясининг фақат ишлатилган қисми учун фоиз тўлайди;

с) банк берилган кредит устидан яъни шартномавий шартлари бажарилиши устидан назорат ўрнатиш имконига эга бўлади. Агар мижоз кредит шартномаси шартларини буза бошласа банк кредит линиясини ёпиб қўяди.

3) кредитлашнинг овердрафт шакли, инглиз тилида сўзласувчи мамлакатлар банк амалиётида кенг қўлланилади.

Овердрафт кредити мижознинг жорий ҳисобрақамининг дебетли қолдиғига берилади. Мижозларнинг банкларда очилган жорий ҳисобрақамларида фақат бир марта дебетли қолдиқ бўлишига рухсат этилади. У ҳам бўлса, банк ва мижоз ўртасида овердрафт кредити олиш бўйича келишув бўлса.

Овердрафт кредитига ссуда счёти очилмайди ва бу кредит таъминотсиз кредит ҳисобланади.

4) кредитлашнинг контокоррент шакли. Бу шакл немис тилида сўзлашувчи мамлакатларнинг банк амалиётида қўлланилади. Контокоррент кредитида мижознинг жорий ҳисобрақами ёпилади ва контокоррент ҳисобрақам очилади. Мижознинг барча фаолиятдан келадиган пул тушумлари контокоррент ҳисобрақамининг кредитида акс этади. Мижознинг барча тўловлари контокоррент ҳисобрақамининг дебитида акс этади. Контокоррент кредити контокоррент ҳисобрақамининг дебетли қолдиғига берилади. Контокоррент ҳисобрақамининг кредитли қолдиғи учун банк мижозга фоиз тўлайди, дебетли қолдиғи учун эса мижоз банкка фоиз тўлайди.

5) кредитлашнинг факторинг шакли. Факторинг – бу мол етказиб берувчини кредитлаш шакли бўлиб, бунда банк товар ҳужжатларини ўзининг дисконт ставкаси бўйича регресс ҳуқуқи билан ёки регресс ҳуқуқисиз сотиб олади.

6) Кредитлашнинг форфейтинг шакли. Форфейтинг – бу франсузча “а форфе” сўзидан олинган бўлиб улгуржи деган маънони англатади.

Форфейтинг мол етказиб берувчини кредитлаш шакли бўлиб, бунда банк траттани ўзининг дисконт ставкаси бўйича регресс ҳуқуқи билан сотиб олади

1. Кредитнинг шакллари ва турлари, уларнинг тавсифи. Кредитнинг бошқа турлари ва унинг тавсифи.

Кредитга бўлган талаб қайси усулда ва муддатда, ким томондан қондирилишига ва қарз олувчиларга таклиф қилинишига қараб, кредит бир неча тур ва шаклларга бўлинади.

Банк кредитининг мақсадлилиги. Жаҳон амалиётида умумий бирор эҳтиёжни қоплаш учун ишлатиладиган кредитлар мавжуд. Бунда банк томонидан бериладиган кредитлар қарз олувчининг молиявий ресурсларга бўлган турли эҳтиёжларини қондириш учун ўз ихтиёри бўйича ишлатилади. Ҳозирги шароитда улар қисқа муддатли кредитлаш соҳасида чекланган тарзда қўлланилади, ўрта ва узоқ муддатли кредитлашда умуман қўлланилмайди. Бизнинг амалиётимизда банклар томонидан бирор мақсадни амалга ошириш учунгина кредитлар берилади.

Кредитнинг қайси мақсад учун берилаётганлиги кредит шартномасида кўрсатилади ва банк томонидан берилган ресурслар қарз олувчи томонидан фақатгина шартномада кўрсатилган масалани ҳал этиш учун ишлатилади. (масалан, олинаётган товарлар бўйича ҳисоблашиш, иш ҳақи тўлаш ва ҳ.к. учун) Қарз олувчи томонидан кўрсатилган мажбуриятларнинг бузилишида битимда кўрсатилган жарималар қўлланилади.

Қарз олувчиларнинг категориялари. Ўзининг фаолият доирасига қараб, қарз олувчи корхона ва ташкилотлар бир неча гуруҳларга бўлиниши мумкин. Масалан, аграр соҳада кредит олувчилар. Бу соҳанинг бўлиши – махсус кредит муасасалари – агробанкларнинг, кейинчалик қишлоқ хўжалиги соҳаларига хизмат кўрсатувчи бошқа

банклар Пахтабанк, Ғаллабанк ва бошқа шу турдаги банкларнинг ташкил топишини белгилаб берувчи асос ҳисобланади. Бу банклар фаолиятининг ўзига хос хусусияти кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган мавсумийликни эътиборга олган ҳолда кредитлаш ҳисобланади.

Банклараро кредитлар – банк кредитининг кенг тарқалган шакллардан бири. Банклараро кредитнинг жорий ставкаси маълум бир тижорат банкнинг бошқа турлардаги ссудалар бериш сиёсатини аниқлаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Бу меъёرنинг аниқ миқдори (ҳисоб ставкаси) Марказий банк томонидан белгиланади.

Тижорат кредити. Иқтисодиётда кредит муносабатларининг вужудга келишининг биринчи шаклларида бўлиб, вексел муомаласини вужудга келтирган ва нақд пулсиз ҳисоб китобларнинг ривожланишига ёрдам берган. Тижорат кредитининг субъектлари сифатида юридик шахслар: мол этказиб берувчи ва мол сотиб олувчи корхоналар, кредитнинг объекти сифатида сотилаётган товар иштирок қилади. Тижорат кредити ўзининг амалий кўринишини ҳуқуқий шахслар ўртасида товар ва хизматларнинг тўлов муддатини чўзиш орқали сотиш шаклидаги молия хўжалик муносабатларида топади. Бу кредит шаклининг асосий мақсади товарларни сотишни тезлаштириш ва шу орқали фойда олишдан иборат.

Амалиётда векселнинг икки тури қўлланилади. Оддий ва ўтказма вексел. Оддий векселни қарз олувчи корхона қарз берувчи корхонага беради ва товарлар ҳамда кўрсатилган хизматлар учун унга тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Тижорат кредити банк кредитидан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

1. Кредитор (қарз берувчи) ролида махсус кредитмолия ташкилотлари эмас, балки товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳамда сотиш билан шуғулланувчи турли юридик шахслар иштирок қилади.

2. Тижорат кредити фақатгина товар шаклида берилади.

3. Тижорат кредитида ссуда капитали, саноат ва савдо капитали билан интеграциялашган ҳолда ҳаракат қилади. Бу бозор иқтисодиёти шароитида турли ихтисосдаги ва фаолият йўналишдаги корхоналарни ўз ичига олувчи холдинг, молиявий компанияларнинг вужудга келишида ўз аксини топади.

4. Берилган вақт оралиғида тижорат кредитининг ўртача қиймати доимо банк фоизининг ўртача ставкасидан кичик бўлади.

5. Қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги шартнома ҳуқуқий расмийлаштирилганда тижорат кредити бўйича тўлов (фоиз ставкаси) алоҳида аниқланмайди. Фоиз тўлови товар баҳосига қўшилган ҳолда расмийлаштирилади.

Ҳозирги шароитда жаҳон амалиётида тижорат кредитнинг, асосан 3 тури қўлланилади:

- * қайд қилинган тўлов муддати бўйича кредит;
- * товарларни сотгандан кейингина қарзни тўлаш бўйича кредит;
- * очик ҳисобварақ бўйича кредитлаш.

Бунда тижорат кредити шартлари бўйича, кейинги товар партиясини жўнатиш, олдинги жўнатилган товарлар бўйича қарзларни тўлаш муддатигача амалга оширилиши зарур.

Тижорат кредити товарлар сотиш жараёнини тезлаштиришда ва корхоналарнинг айланма маблағларини хўжалик фаолиятдан тезроқ бўшагини таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Истеъмол кредити. Истеъмол кредити ўзининг мақсади билан кредитнинг бошқа шаклларида фарқ қилади. Унинг фарқли белгиси жисмоний шахсларни кредитлаш ҳисобланади. Кредитнинг бу шаклида кредит берувчи сифатида махсус

кредит муассасалари билан бирга товар ва хизматларни сотишни амалга оширадиган жисмоний шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Истеъмол кредити икки шаклда: пул шаклида ёки товар шаклида берилиши мумкин. Жисмоний шахсларга кўчмас мулкка эгалик қилиш учун, қиммат бўлган даволанишни тўлаш, ҳар хил товарлар ва уй жиҳозлари сотиб олиш ва бошқа эҳтиёжларни қондириш учун истеъмол кредитлари берилиши мумкин. Пул шаклида истеъмол кредити банклар томонидан, товар шаклида эса товарлар чакана савдоси жараёнида тўлов муддатини чўзиш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистонда ҳозирги кунларда уйжой сотиб олиш, уйжой қуриш учун пул шаклидаги, узоқ муддатли истеъмол кредити ва товар шаклида автомобил кредит берилмоқда.

Давлат кредити. Кредитнинг бу шаклининг асосий хусусияти кредит муносабатларида давлатнинг қатнашувидир. Давлат кредитида давлат бир томондан қарз берувчи ва иккинчи томондан қарз олувчи сифатида иштирок қилиши мумкин. Қарз берувчи вазифасини бажара туриб, давлат, давлат кредит институтлари, жумладан, Марказий банк орқали иқтисодиётнинг ҳар хил соҳаларини кредитлашни ўз зиммасига олади. Давлат томонидан:

- иқтисодиётнинг устувор тармоқларини кредитлаш;
- молиявий ресурсларга эҳтиёж сезаётган давлат аҳамиятига эга бўлган аниқ тармоқ ёки минтақаларга, агар бюджетдан молиялаштириш имконияти тугаган бўлса, вақтинча фойдаланишга маблағ ажратилиши мумкин.

Ундан ташқари, тижорат банкларига банклараро кредитлар бозорида кредит ресурсларни ким ошди савдоси йўли билан ёки тўғридантўғри сотиш жараёнида давлат томонидан маблағлар вақтинча фойдаланишга берилиши мумкин.

Давлатнинг қарзлари кўпайган ҳолларда давлат бюджети камомадини молиялаштириш мақсадида, давлат қарз олувчи сифатида, давлат қарзларини жойлаштириш жараёнини амалга оширади.

Давлат кредитининг характерли хусусияти шундаки, давлат томонидан олин

Халқаро кредит. Кредит муносабатларининг халқаро миқёсда (давлатлар ўртасида) амалга оширилиши халқаро кредитнинг юзага келишига олиб келади. Халқаро кредитга халқаро миқёсда ҳаракат қилувчи кредит муносабатлари тўплаши сифатида қараш зарур. Кредитнинг бу шаклини бевосита иштирокчилари миллатлараро молиякредит институтлари, тегишли давлат ҳокимияти, кредит ташкилотлари ва алоҳида юридик шахслар бўлиши мумкин.

Халқаро кредит бир давлат, шу давлат банки, юридик шахси томонидан иккинчи бир давлатга, унинг банкларига, бошқа юридик шахсларига муддатлилиқ ва тўловлилиқ асосида бериладиган кредит ҳисобланади.

Халқаро кредит давлат ва халқаро институтлар иштирок этган муносабатларда пул (валюта) шаклида, ташқи савдо фаолиятида эса товар шаклида бўлиши мумкин.

Халқаро кредит халқаро иқтисодий муносабатлар доирасида қуйидаги функцияларни бажаради:

- * мамлакатлар ўртасида капиталнинг қайта тақсимланишини таъминлайди;
- * капиталнинг контсентратсиялашувига ва марказлашувига шароит яратади ва бу жараённи тезлаштиради;
- * ҳар хил валюталарда халқаро ҳисобкитобларни олиб боришда муомала харажатларини қисқартиради.

Халқаро кредитлар характери бўйича – давлатлараро, хусусий, фирма кредитларига;

- шакли бўйича – давлат, банк, тижорат;
- ташқи савдо тизимида тутган ўрни бўйича – экспортни кредитлаш, импортни кредитлашга;
- муддати бўйича – қисқа муддатли¹ йилгача, узоқ муддатли 5 йилдан ортиқ муддатга;
- объекти бўйича – товар ва валюта;
- таъминланганлиги бўйича – товармоддий бойликлар билан ёки ҳужжатлар билан таъминланган кредитларга бўлинади.

11.2. Кредитнинг такрор қайта ишлаб чиқариш жараёни босқичларига хизмат кўрсатишига кўра турлари. Кредитнинг кредитлаш объектларига кўра турлари.

Кредит ҳар қандай ижтимоий муносабат эмас, балки ижтимоий ишлаб чиқарит махсули, қийматнинг ҳаракати, қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ифодаловчи категориядир. Кредитнинг моҳияти унинг ички белгиларини очиқ беришга қаратилган. Кредитнинг моҳиятини очиш - бу унинг сифатларини, кредитнинг муҳим томонларини, уни иқтисодий муносабатлар тизимининг бир элементи сифатида кўрсатувчи асосларини билиш демакдир.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда кредитнинг баъзи муҳим томонлари аниқланади:

биринчидан, унинг ижтимоий махсулот яратиш, миллий даромад ва пул ресурсларини қайта тақимлашга боғлиқлиги;

иккинчидан, кредитнинг ҳаракат шаклига (товар ёки пул тарзида) эга эканлиги;

учинчидан, такрор ишлаб. чиқаришдаги ҳаракатнинг асосий ҳал этувчи белгиси (қарз) эканлиги ва ҳ. к

Берилган кредит қайтариб беришлилик характериға эға. У ҳудди шу сифати билан молиядан фарқ қилади.

Ссуда капитали манбаларининг тахлили кредитнинг иқтисодий категория сифатидаги моҳиятини аниқлашға асос бўлиб хизмат қилди.

Бир қатор иқтисодчиларнинг фикрича, **кредит** жамиятдаги вақтинча бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни тақсимлаш шаклидир.

Кредитнинг моҳиятини янада аниқлаштириш учун унинг таркибини, ҳаракат босқичларини, иқтисодий категория сифатидаги муҳим белгиларини ижтимоий - иқтисодий характеристикасини кўриб чиқамиз.

Ҳар қандай иқтисодий категория ўзининг функцияларига эға бўлгани қаби кредит ҳам ўзининг бир қатор функцияларига эға. Ижтимоий иқтисодий тизимда кредитнинг ўрни ва роли у бажараётган функциялари билан аниқланади.

Кредитнинг функцияси - бу кредитнинг иқтисодиётда фаолиятининг конкрет равишда намоён бўлишидир.

Кредитни тахлил қилишда, функция, унинг моҳияти ва роли ўртасидаги оралик звено сифатида кўриб чиқилади.

Республикаимизнинг кўзга қуриган олималаридан бири Ш. Абдуллаева ўзининг "Пул, кредит ва банклар"² номли китобидан кредит муносабатларида субъектлари икки хил бўлишини кўрсатиб ўтади:

кредит (қарз берувчи)

² Ш.З. Абдуллаева. "Пул кредит банклар". Тош.: "Молия" -2000 й. 121 бет.

қарздор

Бундан ташқари, кредит кредит муносабатлари таркибининг элементи сифатида кредитнинг объекти юзага келади.

Бунда қарзга берилган маблағ ўз қийматини сақлаб қолиши кредитнинг асосий хусусияти ҳисобланади. Кредит таркиби унинг элементлари бирлигини ифодалайди.

Кредитнинг ҳаракат босқичлари ҳам уни муҳим белгиси ҳисобланади. Қарзга берилувчи қиймат ҳаракатини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$B_k - O_{k3} - I_k - B_p - +_k - \Phi_{kc}$$

B_k - кредитнинг берилиши;

O_{k3} - кредитни қарз олувчи томонидан унинг вақтинчалик эҳтиёжини қондириш учун олиниши;

I_k - кредитни ишлатилиши қарз олувчининг кредитни нима мақсадда олинганлиги билан узвий боғлиқ бўлади;

B_p - қарз олувчининг хўжалигида қарзга олинган қийматнинг айланиши тугалланишини ресурсларнинг айланишдан чиқарилишини ифодалайди;

K_k - кредитни қайтариш;

Φ_{kc} - вақтинчалик берилган қийматни кредитор қўлига қайтиб келиши (фоиз билан).

Кредит моҳиятининг тахлили узлуксиз жараён. Бунда тахлил жараёнида янгидан янги белигилар, хусусиятлар юзага чиқиши мумкин.

Кредит механизмини ташкилий иқтисодий элементларидан бири кредит объектларидир. Кредит объектлари дейилганда кредит бериладиган аниқ мақсад ёки унинг нимага мўлжалланганлиги тушунилади. Хўжаликларга бериладиган кредитларни ишлаб чиқариш фондларининг айланиши билан узвий боғлиқлиги корхона ва ташкилотларни кредит бериш жараёнини 2 сферага ажратишни тақозо этади:

1. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятини кредит бериш.
2. Капитал харажатлар ва қуйилмаларни кредит бериш.

Кредит бериш бу тарзда 2 сферага ажратиш айланма ва асосий фондларнинг айланишларидаги хусусиятлар билан белгиланади. Маълумки, айланма маблағлар ўзларининг ҳаракатчанлиги айланиш тезлигининг катталиги ва уларни ташкил этишга бериладиган кредитларнинг муддатини қисқалиги билан ажралиб туради.

11.3. Кредитнинг таъминланганлигига кўра турлари. Кредитнинг муддатига кўра турлари. Кредитнинг тўловлилигига кўра турлари.

Кредитнинг муддатлилиги икки томонлама характерга эга. Биринчидан, кредитнинг моҳияти вақтинча фойдаланишга берилган маблағларнинг қайтарилишинигина билдириб қолмай, балки бу қайтарилишни аниқ муддатларини белгилашни ҳам тақозо этади. Кредитнинг муддати, бир томондан фойдаланишга берилаётган кредит ресурсларининг бўш туриш муддати билан белгиланса, иккинчи томондан қарз олувчининг маблағларга бўлган вақтинчалик эҳтиёжларининг муддатига боғлиқ. Кредит муддатлилигининг бу икки томонлама характери инобатга олинганда вақтинчалик фойдаланишга берилган маблағларни тўлиқ ва белгиланган муддатда қайтарилишини таъминлаш мумкин. Кредитнинг муддатлилигига риоя қилиш банклар учун ҳам, кредит олувчилар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунинг ҳисобига банк кредит ресурсларининг айланишини жадаллаштирсалар ва улардан оқилона фойдаланишга эришсалар, хўжаликлар ўз даромадларини кўпайтириш, ўз ва

қарз маблағларидан фойдаланиш самарасини оширишлари мумкин. Кредит муддатини узайтириш аксарият ҳолларда банкнинг рухсати билан амалга оширилади. Кредит муддати қарз олинган маблағларни қайси давргача фойдаланишини ҳисобга олган ҳолда белгиланади

Кредитнинг қайтаришлиликда банк томонидан мижозларга бериладиган ҳар бир сўм пул маблағлари яна банкка қайтарилиши лозим. Қайтариб беришни иқтисодий асоси сифатида маблағларнинг узлуксиз доиравий айланиши ҳисобланади. Қайтариш тамойилининг шундай муҳим хусусияти борки, кредитни бошқа товар - пул муносабатларининг иқтисодий категорияларидан фарқи бўлган иқтисодий категория сифатида ажратиб туради. Қайтарилиш кредитнинг ажралмас атрибути ҳисобланади. Кредит иқтисодий муносабатларни белгиланган тизими сифатида бошқа пул муносабатларидан фарқ қилади, яъни пулнинг харажати қайтариб бериш шарти билан амалга оширилади.

Кредитнинг **таъминланганлиги**да ссуданинг таъминланганлиги кредит берилишига асосан қарз олувчининг мулки, моддий бойликлар заҳиралари, кўчмас мулки ёки ишлаб чиқариш харажатлари суммасига мос келиши билан белгиланади. Бу ўз навбатида кредитни ўз муддатида қайтарилишига кафолат берилишини тасдиқлайди. Олинган кредит маблағлари корхонада ишлаб чиқариш заҳираси, тугалланмаган ишлаб чиқариш ёки тайёр маҳсулот ҳамда мавжуд моддий бойликларни таъминлаш учун берилади. Бу тамойил асосан корхоналарга берилган ссудалар ёки томонлар мажбуриятлари билан реал таъминланади. Ўзбекистон Республикасида банклар фаолиятининг халқаро банк амалиётига яқинлашиб бораётган шароитда кредитнинг таъминланганлиги сифатида товар - моддий бойлик ва харажатлардан ташқари гаров, кафолат ва кафиллик каби шакллари ҳам амалиётда кенг қўлланилмоқда. Бу ҳолат банк рискларини камайтирган ҳолда кредитларнинг банкка ўз вақтида қайтишини таъминлайди. Ссуданинг ўз вақтида қайтарилишини таъминлаш учун кредит шартномасига кўра қарз олувчи гаровга маълум қийматга эга бўлган мол - мулкни қўйиб расмийлаштиради. Агар кредит олувчи кредитни ўз вақтида қайтара олмаса, у ҳолда гаровни сотиш чоралари кўрилади. Кредит миқдори гаровга қўйилган мулк қийматининг 50 фоизидан 80 фоизигача миқдорида берилади.

Кредитнинг **тўловлилик**ида олинган кредит учун ҳақ тўлаш ёки фоизидир. Бунда шартномага кўра кредит олувчи корхона ўз эҳтиёжи учун кредитга олган пул маблағларидан вақтинча фойдаланганлиги учун банкка белгиланган ҳақни тўлаши лозим. Амалиётда бу тамойил банкнинг фоиз механизми орқали амалга оширилади. Банкнинг фоиз ставкаси бу кредитнинг "нархидир". Кредит учун ҳақ тўлаш корхоналарни хўжалик ҳисобига шу жумладан ресурсларни кўпайишига ҳамда жалб қилинган маблағлардан фойдаланишга таъсир этади. Банк муассасалари кредит фоизи ҳисобидан ўз харажатларини қоплайди. Кредит учун ҳақ тўлаш тамойили қарзга олинган маблағлардан унумли фойдаланиш ва кредитни қайтариш муддатини тезлаштириш мақсадида корхонага иқтисодий таъсир кўрсатиш воситасидир. Банк фоизи кредит турларига қараб турлича белгиланади. Қайтарилиш муддати ўтиб кетган кредитлар учун оширилган миқдорда фоиз олинади, бу эса қайтариш муддати шартларига қатъий равишда риоя қилишга ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари кредит тўлови миқдорини белгилашда аҳамият берадиган қуйидаги асосий тамойиллар мавжуд. Булар:

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тижорат банкларига бериладиган ссудалар бўйича ўрнатилган қайта молиялаш фоиз ставкаси;

- банклараро кредит бўйича ўртача фоиз ставкаси, яъни актив операцияларни амалга ошириш учун бошқа банклардан сотиб олинган ресурслар бўйича;
- турли депозит ҳисобварақлар бўйича миқдорларга банк томонидан тўланадиган ўртача фоиз ставкаси;
- банкнинг кредит ресурсларининг таркиби (жалб қилинган маблағлар ҳиссаси юқори бўлганда кредит нархи ҳам юқори бўлади);
- кредитга бўлган талаб;
- талаб қилинаётган кредит муддати ва кредит тури, яъни унинг таъминланганлигига боғлиқ равишда риск даражаси;
- мамлакатдаги пул айланишини мувозанати (инфляция суръати юқори бўлса кредит шунчалик қиммат бўлади, чунки пул қадрсизланиши туфайли банкнинг ўз ресурсларини йўқотиш rischi ортади) ва бошқалардир;

11.4. Кредитнинг шакллари: пул шаклидаги кредитлар; товар шаклидаги кредитлар; аралаш шаклдаги кредитлар.

Кредит объектларининг иқтисодий моҳиятига қараб:

- товар моддий бойликлари учун бериладиган кредитлар;
- ишлаб чиқариш харажатлари (маҳсулотнинг янги турини ўзлаштириш, мавсумий харажатларни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни) учун бериладиган кредитлар;
- ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун бериладиган кредитлар (аккредитив очилганда, тайёр маҳсулотни жунатганда ва бошқа ҳолларда).

Қарз олувчи томонидан олинган кредитлар аниқ бир мақсадни амалга оширишга йўналтирилган бўлиши зарур. Кредитнинг қайси мақсадга йўналтирилганлиги, масалан, товар моддий бойликлар сотиб олишга ёки бирор ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга ва ҳақозо аниқ бирор объектга мақсадли йўналтирилганлиги корхона билан банк ўртасида тузиладиган кредит шартномада кўрсатилган бўлади. Корхона олган кредитини факатгина кредит шартномада кўрсатилган ишни бажаришга сарфлаши керак.

Бунда кредит муайян, аниқ объектга: ишлаб чиқариш харажатларига, ишлаб чиқариш захираларига, тайёр маҳсулотга, жунатилган товарларга, ҳисоб-китоб ҳужжатларига ва ҳақозоларга берилади. Ссуда капитали ҳаракатининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, ссуда капитали ҳаракати саноат ва савдо капитали ҳаракатидан фарқ қилиб, “сотувчи” (кредитор) ва “харидор” (қарз олувчи) ўртасидаги муносабат, яъни капитал ҳаракати, пул (П-Т) кўринишида бўлади.

Назорат учун саволлар

1. Кредитнинг турлари ва шакллари, кредитнинг тармоқ йўналишига кўра турларини ёритиб беринг?
2. Кредитнинг такрор қайта ишлаб чиқариш жараёни босқичларига хизмат кўрсатиши ва кредитлаш объектларига кўра турларини тавсифлар беринг?
3. Кредитнинг таъминланганлиги, муддати ва тўловлилигига кўра турларини тавсифлаб беринг?
4. Кредитнинг шакллари: пул шаклидаги кредитлар; товар шаклидаги кредитлар; аралаш шаклдаги кредитларини иқтисодий моҳиятини очиб беринг?

12-МОДУЛ. КРЕДИТНИНГ БАҲОСИ ВА УНГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ ОМИЛЛАР

12.1. Кредитнинг баҳоси тушунчаси. Номинал фоиз ставкаси. Реал фоиз ставкаси. Оддий фоизлар ва уларни ҳисоблаш тартиби. Мураккаб фоизлар ва уларни ҳисоблаш тартиби.

12.2. Ссуда капиталлари бозори ва унинг сегментлари. Қисқа муддатли пул бозорида кредитлар баҳосининг шаклланиши.

12.3. Капитал бозорида ўрта ва ўзоқ муддатли кредитлар баҳосининг шаклланиши.

Таянч иборалар: фоиз, баҳо, норма, қайта молиялаштириш, номинал фоиз, ҳақиқий фоиз, бозор баҳоси, кредит баҳоси,

12.1. Кредитнинг баҳоси тушунчаси. Номинал фоиз ставкаси. Реал фоиз ставкаси. Оддий фоизлар ва уларни ҳисоблаш тартиби. Мураккаб фоизлар ва уларни ҳисоблаш тартиби.

Корхоналар фойдаланилган қарз маблағлари учун кредиторга фоиз шаклида тўловни ўтказадилар. Кредитнинг тўлаш уни тўлиқ суммада ўз эгасига қайтарилишинигина эмас, шу билан кредит учун фоиз шаклидаги тўлов билан қайтарилишини ифодалайди. Демак, кредитор ўз маблағларини ҳеч вақт ўз ҳажмида қайтариб олиш шарти билан бермайди, бунда у маблағни қарзга берганлиги учун муайян тўлов талаб қилади (фоизсиз имтиёзли кредитлар бундан мустасно).

Кредитнинг тўлови нафақат банклар хўжалик ҳисоби мақомига, шу билан бирга, корхоналарни бевосита фойдаси билан боғлиқ хўжалик ҳисобига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади.

Кредит учун ҳақ тўлашнинг иқтисодий моҳияти қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги қўшимча олинган фойданинг тақсимланишини қайд қилишда намоён бўлади. Кўриб чиқиладиган тамойилнинг амалиётда урта асосий функциясини бажарувчи банк фоизи меъёрини ўрнатиш жараёнида намоён бўлади.

Тижорат банкларининг фоиз сиёсати депозитлар ва кредитларнинг оқилона фоиз ставкаларини шакллантириш ва фоиз рискин бошқариш билан боғлиқ тадбирлар мажмуасидир.

Тижорат банкларининг фоиз сиёсатининг асосий жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

1. Фоиз сиёсатининг асосий мақсад ва вазифалари: фоиз сиёсатининг асосий мақсади фоиз сиёсатида аниқ белгилаб қўйилган бўлиши лозим. Айрим банкларда фоиз сиёсатининг асосий мақсади сифатида фоиз рискларини бошқариш тизимини такомиллаштириш белгилаб қўйилади, бошқаларида эса соф фоизли даромад даражасини ошириш курсатилади.

2. Фоиз рискин юзага келтириши мумкин бўлган ҳолатлар: бундай ҳолатлар одатда кредит қўйилмаларининг ҳажмини кескин оширилиши натижасида ёки кредитларнинг бозор ставкаларини сезиларли даражада ошиши натижасида юзага келиши мумкин.

3. Фоиз рискин бошқариш усуллари: одатда банк амалиётида фоиз рискин асосий бошқариш усуллари сифатида фоизли своплардан кенг фойдаланадилар, кичик банкларда эса кўпроқ кредит рискига лимитлар ўрнатиш услубидан фойдаланадилар.

4. Фоиз ставкаларини ўстирмаслик макomini белгилаш тартибини жорий

килиш.

Тижорат банкларининг даромад олиш соҳаси фаолияти унинг фоиз сиёсати орқали амалга оширилади. Банк кредит бера туриб мижознинг фойда олиши учун шарт-шароит яратар экан, демак, ўзининг манфаатини ҳам амалга оширган бўлади. Банклар фоиз сиёсатини амалга оширишда омонатлар бўйича тўланадиган фоизни уларнинг ўзлари такдим этадиган ссудалар учун оладиган ссуда фоизидан пастроқ қилиб белгилайди. Олинган ва тўланган фоизларнинг суммалари уртасидаги фарқ банкларнинг фойдасини ташкил этади.

Тижорат банклари ҳар бир аниқ келишувларида фоиз меъёрини ҳисоблаганда қуйидагилар эътиборга олинади:

- таъминланган ссудалар бўйича энг кредитга лаёқатли мижозлар учун аниқ муддатга бериладиган базавий фоиз ставкасининг даражасини;

- ҳар бир алоҳида келишувнинг шартларини инобатга олган ҳолда таваккалчилик учун қўшимча тўлов.

Фоиз ставкаси- жалб қилган маблағлар бўйича келишилган даромадлилик ставкасидир. Амалда маблағларни жалб қилиш турлари қанча кўп бўлса уларни фоиз ставкаси турлари ҳам ҳам шунча кўп бўлади. Мисол, қарз олувчи уй сотиб олиш мақсадида бериб турилган қарз пул учун мазкур заём бўйича фоиз ставкаси тўлайди, бу ўз навбатида қўйилган маблағ(нақд, мулк ва бошқалар) бўйича фоиз ставкаси деб юритилади; а банкни фирмдан ушлаётган ставкаси эса тижорат кредити бўйича фоиз ставкаси дейилади.

Фоизларни ҳисоблашда тартиб бўйича дискрет(дискрет фоизлари) усулида; бунда ҳам ҳисоблаш даврлари ой, чорак ва йил сифатида қабул қилинади. Арим ҳоллар да ҳар кунлик ҳисоблаш қўлланилиб, (мисол, узоқ муддатли инвестицияларни анализ қилиш учун)мижозларга маъқул келиши учун айрим ҳоллар да фоизни ўзлуксиз ҳисоблаш усули қўлланилади.

Фоиз ставкани сон жиҳатдан молиявий таҳлил этишда нафақат қарз суммасини кўпайиш қуроли кўринишда, балки кенгроқ маънода бевосита маблағларни бир эгасидан бошқасига оқиб ўтиш ва кўпайиш орқали тижорат ва молиявий фаолиятдан келадиган даромадлилик даражасини ўлчаш учун жорий этилади.

Фоиз ставкалар аввалги у ёки бу бошланғич суммасига ёки аввалги давлар учун ҳисобланган фоиз суммасига ссудани мазкур муддатни барча давлари(оддий фоиз ставка)га қўлланилади. Шунга ўхшаш ҳисоб ставкалари ҳам қўлланилади. Мас ҳолда, асосий фоиз ставка 4 тури бир биридан тубдан фарқ қилади: оддий ва мураккаб фоиз ставкалари, оддий ва мураккаб ҳисоб ставкалари.

Амалиётда фиксирланган ставкадан ташқари *сўзиб юрувчи* ёки *ўзгарувчан* ставкалари мавжуд. Айрим ҳолатларда шартномаларда айрим базавий ставкалари(пул бозоридаги ставкани вақтлар бўйича ўзгаришидан, мисол учун Лондон банки томонидан ўрнатилган «ЛИБОР»ставкаси)га фиксирланган қўшимча даромад-маржа қўшилади. Шундай қилиб, умуман ставка қайсики, фоиз ҳисобланаётган ставка базани ўзгариши ҳисобига ўзгариб туради. Шартномалардаги маржани ҳажми вақтлар бўйича ўзгариши орқали кўрсатилиши мумкин.³

Мавзуда келтирилган формулани қуйидаги белгилари қабул қилинган .

i -ссудани барча муддати учун фоизлар.

K -йилни кунлардан иборат давомийлиги(вақтинчалик база)

3 Игошин Н.В. Инвестиции. Организация управления и финансирование: Учебник для вўзов. - М.: Финансы, ЮНИТИ, 2007. - 413 с

P - ссудани аввалги суммаси.

S - ссудани қайтаришни охириги муддатидаги сумма.

i - фоиз ставка.

d - одди ҳисоб ставка.

n - ссудани йиллардан иборат давомилиги.

d - ссудани фойдаланган кунлар сони.

Молиявий активларни асосий формаларига қарзли мажбуриятнома, акция ва хосилавий қимматли қоғозлар киради. Қарзли мажбуриятномаларни муомалага пул билан шуғулланувчи давлат, корхона ва бошқа хужаликлар (уй-хужаликлар) чиқаради. Шундай қарзли мажбуриятномалар бозорида шундай давлат ва корпоратив облигациялари ва уй-жой ва тижоратли аванслар; шунингдек, истеъмол заёмларга ўхшаш активлар сотилади. Қарзли мажбуриятномалар фиксирланган даромадли инструментлар дейилиб, келгусида фиксирланган суммани тўлашга ваъда беради ёки қатъий белгиланган фоизли қимматли қоғозлар дейилади.

Қарзли мажбуриятномалар уни қайтариш муддатига қараб қуйидаги шаклларга бўлинади:

-қисқа муддатли қарзли мажбуриятномалар бозори-(қайтариш муддати 1 йилгача) пул бозори дейилади

-ўзоқ муддатли қарзли мажбуриятномалар ва акция бозори-(қайтариш муддати 1 йилдан юқори) капитал бозори дейилади

Пул бозорида давлат ёки ишончи бўлган хусусий сектор эгаси томонидан чиқарилган фоизли қимматли қоғозга ўхшаш афзалликка эга инструментлар (казначей векселлар, катта корхоналарни тижорат векселига ўхшаш векселлар)муомалада юради. Замоनावий пул бозори интеграцияни глобаллашуви ва ликвидлилиқ билан ҳарактерланади. Активларни ликвидлилиқ даражаси унинг пулини конвертация қилиш жараёнини тезлиги ва кам ҳаражат лилиги ҳамда оддийлигига боғлиқ ҳолда аниқланади.

Қўшимча бўлиб эса тарафлар келишувининг предмети ҳисобланмиш қатъий белгиланган миқдор ҳисобланади ва ушбу миқдор кредит шартномаси муддати даврида одатда ўзгармайди. Ушбу қатъий белгиланган қўшимчанинг миқдори шартнома шартлари ва таваккалчилиқ даражасига боғлиқ бўлади.

Номинал фоиз ставкаси деганда эълон қилинган фоиз ставкаси тушунилади. Реал фоиз ставкаси деганда номинал фоиз ставкасини пулнинг қадрсизланиш даражасига мувофиқлаштирилган даражаси тушунилади. Фоизнинг номинал ставкаси (i) ва реал ставкаси (r) деб белгиланса:

$$r = i + x,$$

бу ерда, x – инфляциянинг кутилаётган даражаси.

Ривожланган давлатлар пул-кредит тизимида фоиз ставкаларнинг турли-туманлиги мавжуд. Фоиз ставкаларнинг биринчи даражаси – марказий банк томонидан тижорат банкига тақдим этиладиган кредитлар бўйича белгиланадиган расмий фоиз ставкасидир. Мазкур фоиз ставкаси ҳисоб юритиш ёки қайта молиялаштириш фоиз ставкаси деб аталади.

Фоиз ставкаларнинг навбатдаги даражаси кредит ресурсларининг банклараро бозоридаги таклиф ставкаларидан иборатдир. Етакчи банклар биринчи даражали банклар евровалюталарида ушбу банкларда депозит ҳисобварақларини очиш орқали кредитлашни таклиф ставкалари бўйича амалга оширади. Мисол сифатида ЛИБОР (LIBOR – London Inter Bank Offered Rate) Лондон банклараро таклиф ставкасини

келтириш мумкин. Ушбу ставка расмий асосда белгиланмайди, балки ҳар бир тижорат банки мазкур ставкани ҳар бир иш кунининг биринчи ярми, яъни соат 11.00 ҳолатига пул-кредит бозорининг конъюнктурасидан келиб чиққан ҳолда аниқлайди. ЛИБОР ставкаси деганда ушбу банклар бўйича ўртача арифметик миқдор сифатида ҳисобланган ўртача ставка тушунилади.

$$FV = 1000 \text{ доллар} \times 1,10 = 1100 \text{ доллар}.$$

Агарда Сиз 1100 долларни ҳисоб рақамида яна бир йилга қолдирсангиз, унда иккинчи йил якунида пулингиз қанча бўлади? Иккинчи йил давомида Сиз 1100 долларли суммага йиллик 10% ҳажмида даромад оласиз ва ҳисобланган фоизларнинг суммаси $0,10 \times 1100 = 110$ долларга тенг бўлади. Демак иккинчи йилнинг охирига келиб Сиз 1210 долларнинг эгаси бўласиз.

Мураккаб фоизларнинг табиати тўғрисида аниқ бир тасаввурга эга бўлиш учун биз истикболдаги қийматни (1210 доллар) уч таркибий қисмга бўламиз. Биринчи қисм – бу дастлабки 1000 доллар. Иккинчи қисм бўлиб эса мазкур 1000 долларга биринчи йил учун 100 доллар ва иккинчи йил учун 100 доллар ҳажмида ҳисобланган фоизлар ҳисобланади. Омонатнинг асосий суммасига ҳисобланган фоизлар **оддий фоизлар** (simple interest) деб аталади

Энди, яна 10 доллар ҳажмидаги фоизлар мавжуд, улар иккинчи йили олинган бўлиб, биринчи йил учун фоизлар сифатида олинган 100 долларлик суммага ҳисобланган. Тўланган фоизларга ҳисобланган фоизлар **мураккаб фоизлар** (compound interest) деб аталади. Фоизларнинг умумий ҳисобланган суммаси (210 доллар) оддий фоизлар (200 доллар) ва мураккаб фоизлар (10 доллар)дан иборат.

$$FV = 1000 \text{ доллар} \times 1,1 \times 1,1 = 1000 \text{ доллар} \times 1,1^2 = 1210 \text{ доллар}.$$

Уч йилдан сўнг ушбу сумма

$$FV = 1000 \text{ доллар} \times 1,1 \times 1,1 \times 1,1 = 1000 \text{ доллар} \times 1,1^3 = 1331 \text{ доллар}.$$

12.2. Ссуда капиталлари бозори ва унинг сегментлари. Қисқа муддатли пул бозорида кредитлар баҳосининг шаклланиши.

Кредит ресурслари бозори бу – турли тўлов воситаларига талаб ва таклиф мавжуд бўлган бозорларнинг умумий белгиланишидир. Кредит битимлари қоидага кўра, пул қарз оладиган ва қарз берадиган кредит институтлари (банклар ва б.) ёки қимматли қоғозлар бозорида сотиладиган ва сотиб олинладиган турли қарз мажбуриятлари ҳаракати воситасида ифодаланади.

Демак, кредит ресурслари бозори корхоналар тасарруфига инвестициялар учун маблағлар тақдим этади ва айнан шу ерда иктисодиётнинг пул маблағлари ортиқча бўлган секторларидан уларнинг етишмовчилиги ҳис этилаётган секторларга пул маблағлари кўчиб ўтиши рўй беради. Кредит бозорида корхоналар ўз инвестицияларини молиялаштириш учун пул қарз олади; баъзида корхоналар пулни қарз беради, лекин қоидага кўра, ишлаб чиқариш сектори беришдан кўра кўпроқ олади.

Шу сабабли айтиш мумкинки, кредит ресурслари бозорининг асосий вазифаларидан бири – аҳолининг жамғармалари ва бўш маблағларини воситачи шахсларга инвестицияга йўналтириш ҳисобланади.

Кредит бозорининг институционал структураси

Кредит бозорининг моҳияти унда қандай капитал: ўзининг ёки ўзгаларнинг капитали фойдаланилишига боғлиқ эмас, яъни банкир фақат ўз капитали ёрдамида иш

олиб борадими ёки ундан депонентланган капитал ёрдамида – бунинг аҳамияти йўқ.

Кредит бозорининг ривожланиш қонуниятлари, фойдаланиш характери ва мазмуни ишлаб чиқаришнинг капиталистие усули ижтимоий-иқтисодий муносабатлари билан белгиланади. Ўз навбатида, ушбу бозорнинг моҳияти у давлат-монополистик капитализми замонавий механизмида бажарадиган муайян ролни белгилаб беради.

Кредит бозори ишлаб чиқариш ва товарайланмасининг ўсишига, мамлакат ичкарисида капитал ҳаракатига, пул жамғармаларининг капитал қўйилмаларга айланишига, илмий-техника инқилобини амалга оширишга, асосий капитални янгилашга хизмат қилади. Бу маънода бозор турли ишлаб чиқариш босқичларини билвосита ифодалайди, у ердан қўшимча пул ресурсларини оладиган моддий ишлаб чиқариш соҳасининг ўзига хос таянчини билвосита ифодалайди.

Банклар орасидаги ресурсларни жалб қилиш учун рақобатли курашда муҳим восита бўлиб турлича фоиз сиёсати ҳисобланади, чунки қўйилган маблағларга даромад олиш мижозларнинг қўйилма қўйишга ундовчи муҳим омил ҳисобланади. Депозит фоиз ставкалари даражасини ҳар бир тижорат банки Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ҳисоб ставкаси, пул бозори ҳолати ва ўзининг депозит сиёсатидан келиб чиқиб, мустақил равишда белгилайди. Депозит счетларининг алоҳида кўринишлари бўйича даромад ҳажми қўйилма муддати, суммаси, ҳисобварағини амал қилиш хусусияти, хизматлар ҳажми ва характери ва, ниҳоят, мижознинг қўйилма шартномаси шартларига амал қилишига боғлиқ.

Талаб қилингунча бўлган депозитлар бўйича ҳисобварақалари эгалари томонидан жорий операцияларни амалга ошириш учун ишлатилади ва улар қолдиқнинг номунтазамлиги билан характерланади. Шунинг учун бундай счетлар гуруҳи даромадлиқ даражаси билан ажралиб туради. Юридик шахсларга очилган талаб қилингунча ҳисобварақаларидаги маблағлар қолдиғи бўйича фоизлар умуман тўланмаслиги мумкин. Бундай фойда, одатда, мижозларни ҳисоб касса хизматлари учун тўлов маблағларини талаб қилингунча ҳисобварақаларда маблағларни минималлаштириш ва ортиқча суммаларни қўйилмаларнинг даромадлироқ шаклларига жойлаштиришга ундайди.

Жисмоний шахслар учун очилган талаб қилингунча варақалар бўйича фоизлар деярли мажбурий тартибда ўрнатилади, аммо у бўйича даромад ҳамиша муддатли қўйилмаларга қараганда пастроқ бўлади. Муддатли қўйилмалар бўйича фоиз ставкаси ҳажмини ўрнатишдаги муҳим омил бўлиб, маблағлар жойлаштирилган муддат ҳисобланади.

Марказий банк эмиссия маркази сифатида макроиқтисодий даражадаги пул айланиши ҳамда банк тизимининг ликвидлилиги нуқтаи назаридан тижорат банкларининг улар томонидан жалб қилинган маблағлардан фойдаланиш имкониятларини доимий равишда тартибга солиб туради.

Назарий жиҳатдан замонавий банк тизимида нақд пулсиз айланишларнинг ривожланиши натижасида дастлабки шакллантирилган депозитларни (дастлабки ёки реал депозитлар

Марказий банк томонидан чиқарилган нақд пуллар асосида шаклланганликни тақозо қилади) чекланмаган тарзда бир банкдан иккинчи банкка ўтказиш, шу билан бирга, тижорат банклари томонидан берилаётган кредитларни чексиз ошириш имконияти мавжуд. Хорижий назарияда бу жараён депозит мультипликацияси (яъни маблағларнинг бир банкдан бошқасига занжирсимон шаклда ўтказилиши) ва кредит экспанцияси деб ном олган.

Марказий банк томонидан ўрнатилган мажбурий захира талаблари банк тизимида депозит ва кредитларни оширишнинг бевосита чекловчиси бўлиб хизмат қилади.

12.3. Капитал бозорида ўрта ва ўзоқ муддатли кредитлар баҳосининг шаклланиши.

Кредит бозорининг функциялари унинг моҳияти ва капиталистик хўжаликда бажарадиган роли, шунингдек, капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларини такрор ишлаб чиқариш бўйича вазифалар билан белгиланади.

Кредит бозорининг бешта асосий функциясини ажратиб кўрсатиш лозим:

- кредит орқали товар муомаласига хизмат кўрсатиш;
- корхоналар, аҳоли, давлат, шунингдек, хорижий мижозларнинг пул жамғармаларини жамғариш ва тўплаш;
- пул фондларини бевосита ссуда капиталига айлантириш ва ундан ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш учун капитал қўйилмалар кўринишида фойдаланиш;
- давлат ва истеъмол харажатларини қоплаш учун капитал манбалари сифатида давлат ва аҳолига хизмат кўрсатиш;
- капитал марказлашувини жадаллаштириш, кучли молия-саноат гуруҳлари шаклланишига қўмаклашиш.

Кредит бозорининг айтиб ўтилган функциялари ишлаб чиқаришнинг капиталистик усулини қўллаб-қувватлаш, давлат-монополистик капитализми иқтисодий тизимининг фаолиятини таъминлашга йўналтирилади.

Пул капитали жамғарилиши ва ҳаракатини акс эттирар экан, кредит бозори унинг пул шаклидаги қиймати ҳаракати, кредит ресурслари ва қимматли қоғозлар кўринишида турли пул фондлари ҳосил бўлиши ва фойдаланилиши билан уйғунликда боғланган бўлади. Бозор воситасида капиталистик ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланишига, унинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларга таъсирига сарфланадиган пул фондлари ҳаракати, ҳажми ва йўналишини аниқлаш ва ўлчаш мумкин.

Кимошди савдолари турли усуллар билан: америкача ва голландча тизим, шунингдек, қатъий белгиланган фоиз ставкаси билан ўтказилиши мумкин. Кимошди савдоси ўтказишнинг америкача усулида талабнома банклар томонидан таклиф этиладиган фоиз ставкалари бўйича қондирлиади. Россия Федерациясида банк талабномаларида таклиф этилаётган фоиз ставкаси Марказий банк томонидан таклиф этилган минимал ставкадан паст бўлиши мумкин эмас. Бунда фоиз ставкаси минимал ставкага тенг бўлган талабнома сотилмаган кредитлар қолдиғига пропорционал равишда қондирилади. Голландча усулда барча талабномалар қондирилган талабномалар рўйхатига (отсечение??? ставкаси бўйича) киритиладиган охирги фоиз

ставкаси бўйича қондирилади. Қатъий белгиланган фоиз ставкали кимошди савдосида барча талабномалар қондирилади. Бироқ, бундай ставкада талабномалар умумий миқдори кимошди савдосига таклиф этилган кредит ҳажмидан ошиб кетганида талабномалар қисман қондирилади. Қондирилган талабномалар даражаси кимошди савдоси кредити умумий ҳажмининг талабномалар миқдорига нисбатига мос келади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тасдиқланган 1996 йил 20 апрелдаги 41-сонли Кредит ресурслари кимошди савдосини ўтказиш Тартибига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси валюта биржасида (ЎзРВБ) молиявий воситаларни сўмда ва хорижий валютада жойлаштириш бўйича кимошди савдолари ўтказиш тартиби белгиланган.

Кимошди савдоларида қуйидаги турда операциялар амалга оширилади:

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг (бундан кейин - Марказий банк) кредитларини кимошди савдосида жойлаштириш;
- депозит омонатларини кимошди савдосида жойлаштириш;
- банклараро кредитларни кимошди савдосида жойлаштириш.

Кредит ресурслари кимошди савдосини амалга оширишдан асосий мақсад ички молия бозорини соғломлаштириш ва мустаҳкамлаш ҳисобланади.

12.4.Кредитнинг баҳосига таъсир қилувчи омиллар.

Банкнинг фоиз сиёсати кредит сиёсатининг асосий бўлими ҳисобланади. Бу сиёсат турли кредитлар ва қарздорлар бўйича белгиланувчи фоиз ставкаларини аниқлашда фойдаланиладиган қуйидаги 3 омилларни ўз ичига олади:

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаштириш ставкаси;
2. кредит ресурслари (ўз ва жалб қилинган маблағлари) манбалари;
3. кредитлаш, қарздорлар турлари ва йўналишлари

Кредитларни баҳосига қуйидаги омиллар таъсир этади.

Банк томонидан берилган кредитларнинг иқтисодиётнинг тармоқлари ўртасида жойлаштирилганлик ҳолати.

• Ушбу йўналишнинг аҳамияти шундаки, тижорат банклари кредит портфелини диверсификация қилишнинг асосий мезонларидан бири кредитларни мижозларнинг тармоқ хусусиятига кўра жойлаштирилганлиги ҳисобланади. Шу жihatдан олганда, ушбу йўналиш кредит сиёсатининг самарадорлигини белгилашда ҳисобга олинадиган асосий омиллардан бири ҳисобланади.

II. Тижорат банки томонидан берилаётган қисқа ва ўзоқ муддатли кредитларнинг ўзаро нисбати.

Тижорат банклари фаолиятининг мазмунига кўра, аввало, қисқа муддатли кредитлаш институтлари ҳисобланади. Улар хўжалик субъектларининг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжларини қондиришда муҳим роль ўйнайди. Кўпчилик ривожланаётган давлатларда инфляция даражасининг нисбатан юқори ва нобарқарор эканлиги тижорат банкларининг кредит портфелида қисқа муддатли кредитларнинг салмоғининг янада ошишига сабаб бўлади.

Инфляция даражаси нисбатан юқори бўлмаган ва барқарор бўлган шароитда ўзоқ муддатли кредитлар ҳажмини ошириш тижорат банки даромад базасини мустаҳкамлашнинг синалган усулларида бири ҳисобланади.

• *III. Тижорат банклари томонидан берилган жами кредитлар ҳажмида муддати ўтган кредитлар салмоғининг ўзгариши.*

Тижорат банклари томонидан берилган жами кредитлар ҳажмида муддати ўтган кредитлар салмоғининг ўзгариши кредит сиёсатининг самарадорлигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Ривожланган хорижий давлатларда банк амалиётида, хусусан, Ғарбий Европа давлатларининг банк амалиётида муддати ўтган кредитлар жами кредит қўйилмалари ҳажмидаги салмоғини 3 фоиздан ошмаслиги нормал ҳолат ҳисобланади. Бу кўрсаткичнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган чегаравий миқдори 5 фоизни ташкил қилади.

• *IV. Кредитлардан олинган фоизли даромадларнинг жами фоизли даромадлар ҳажмидаги салмоғининг барқарорлигини таъминлаш.*

Тижорат банкининг молиявий барқарорлигини таъминлашнинг бирламчи омилларидан бири кредитлардан олинган фоизли даромадларнинг жами фоизли даромадлар ҳажмидаги юқори ва барқарор даражасини таъминлаш ҳисобланади. Бунинг боиси шундаки, кредитлаш тижорат банклари фаолиятининг асосий йўналиши ҳисобланади. Шунинг учун банклар ялпи даромадининг асосий қисмини кредитлаш фаолиятидан олишлари лозим.

• *V. Кредитлаш шаклларида фойдаланиш даражаси.*

Кредитлаш шаклларида тўлақонли тарзида фойдаланиш кредит сиёсатининг самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Кредитлаш шакллари банкнинг кредитлаш имкониятини оширишга бевосита таъсир қилади.

Ҳозирги вақтда, республикаимиз банк амалиётида кредитлашнинг асосан икки шаклидан фойдаланилмоқда. Бўлар мижозни алоҳида ссуда ҳисобрақамидан кредит линияси очмасдан туриб кредитлаш шакли ва факторинг шаклидир.

Республикаимиз тижорат банклари томонидан кредитлашнинг овердрафт, контокоррент, кредит линияси очиш йўли билан кредитлаш, форфейтинг шаклларида фойдаланилмаётганлиги уларнинг кредит сиёсатининг самарадорлигига салбий таъсир қилади.

VI. Фоизларни ўстирмаслик мақомига эга бўлган кредитлар ва уларга ҳисобланган фоизлар миқдоининг ўзгариши.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1998 йил 2 декабрдаги "Тижорат банкларининг кредитлари бўйича фоизларни ўстирмаслик сиёсати тўғрисида"ги Низомга кўра, банклар қуйдидаги ҳолларда кредитларга фоиз ҳисоблашни тўхтатадилар:

- а) Бир йилгача муддатга берилган кредитлар учун кредитнинг асосий суммасини ва фоизларни тўлаш 90 кун ва ундан ортиқ муддатга кечиктирилган ҳолда, яхши таъминланган ва тиклаш жараёнидаги кредитлар бундан мустасно;

- б) Бир йилдан ортиқ муддатга берилган кредитлар учун кредитнинг асосий суммасини ва унга ҳисобланган фоизларни тўлаш 90 кун ва ундан ортиқ муддатга кечиктирилган ҳолда, яхши таъминланган ва тиклаш жараёнидаги кредитлар бундан мустасно;

- в) Берилган кредитнинг асосий суммаси ёки унга ҳисобланган фоизларни қайтарилиш муддати неча кунга кечиктирилганлигидан қатъий назар банкларда шубҳа уйғотган ҳолда.

Фоиз ҳисоблаш тўхтатилган кундан бошлаб ҳисобланган фоизлар суммаси тегишли фоизли даромадлар ҳисобрақамидан чегириб ташланиши лозим. Бунда тегишли фоизли даромадлар ҳисобрақами дебетланади, 16309–“Ҳисобланган, лекин ундирилмаган фоизлар” ҳисобрақами кредитланади.

- VII. Банкларнинг кредитлаш фаолиятида гаров объектларидан фойдаланиш самарадорлиги.

Республикамиз тижорат банкларининг фаолиятида кредитларни гаров асосида бериш кредит сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли, гаров объектларидан унумли фойдаланиш масаласини таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда асосий эътибор гаров объектларини сотиш эвазига кредитларнинг асосий қарз суммаси ва уларга ҳисобланган фоизларни ундиришга қаратилади.

VIII. Тижорат банкларининг етарли даражада барқарор ресурс манбаларига эга эканлиги.

Тижорат банкларининг самарали кредит сиёсатини амалга ошириш имконияти бевосита уларни етарли даражада кредит ресурслари билан таъминланганлигига боғлиқ.

Ҳозирги кунда кредит сиёсатини тўзишда ҳар бир тижорат банки мустақил бўлиб, улар кредит сиёсатининг моҳияти, мақсади ва таркибини такомиллаштириб бормоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида банкларнинг фаолиятида хўжалик субъектларини кредитлаш функцияси биринчи даражали аҳамиятга эга бўлганлиги учун банклар фаолиятининг самарадорлиги ва ликвидлилигини таъминлаш учун авваламбор, банкларнинг кредит сиёсатини турли ишлаб чиқишга эътибор бериш зарур. Банклар оладиган даромадлар унинг актив операциялари натижасида, асосан кредит операциялар туфайли вужудга келиши банклар томонидан кредит сиёсатини оқилона танлаш ва ўтказишни тақозо қилади.

Назорат учун саволлар

1. Кредитнинг баҳоси тушунчасини, номинал ва реал фоиз ставкасини, оддий ва мураккаб фоизлар, уларни ҳисоблаш тартибини тушунтириб беринг?.

2. Ссуда капиталлари бозори ва унинг сегментларини, қисқа муддатли пул бозорида кредитлар баҳосининг шаклланишини ёритиб беринг?

3. Капитал бозорида ўрта ва ўзоқ муддатли кредитлар баҳосининг шаклланишини очиб беринг?

4. Кредитнинг баҳосига таъсир қилувчи омилларни моҳиятини ёритиб беринг?

13-МОДУЛ. БАНКЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА БАНК ТИЗИМИ

13.1. Банкларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган тарихий шарт-шароитлар.

13.2. Банкларнинг турлари ва улар фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари. Банк тизими ва унинг элементлари.

Таянч иборалар: банк, тижорат банклар, марказий банк, икки поғонали банк, пул муомласи, нақд пул эмиссияси

13.1. Банкларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган тарихий шарт-шароитлар.

Банклар пайдо бўлишининг асоси бўлиб товар-пул муносабатларининг ривожланиши ҳисобланади. Товар-пул муносабатларининг бўлиши ва уларнинг ривожланиб бориши барча ижтимоий-иқтисодий тўзумларда банкларнинг ҳам бўлишини тақозо қилади.

Банклар ўрта асрларда пулдорлар томонидан пулни қабул қилиш ва бошқда давлат, шаҳар пулига алмаштириб бериш асосида келиб чиққан. Кейинчалик пулдорлар ўз бўш турган маблағларидан фойда олиш мақсадида уларни вақтинча фойдаланишга маблағ зарур бўлган корхоналарга ссудалар беришган. Бу пул алмаштирувчи пулдорларнинг банкирларга айланишига олиб келган.

Банк сўзи италянча “banca” сўзидан олинган бўлиб “стол”, банкнота “пуллик стол” деган маънони англатади. Урта асрларда италиялик пулдорлар ҳамёнларидаги, идишлардаги монеталарни стол устида қуйиб ҳисоб-китоб қилганлар.

XII асрларда Генуяда пул алмаштирувчиларни “bancherii” деб аташган. Агар пулдорлардан бирортаси ишончни окламаса ва ишига маъсулиятсизлик қилса, у утирган стол синдириб ташланган ва уни “Banco rotto”, яъни банкрот деб аташган. Яъни, бизга маълум бўлган “банкрот” сўзи ҳам “banca” сўзидан олинган.

Банклар пайдо бўлишининг бошлангич нуктаси бўлиб XVI асрда Флоренция ва Венецияда ташкил қилинган кичик жиробанклар ҳисобланади.

Бу банклар асосан ўз миждозлари-савдогарларга хизмат қилган, улар уртасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб борган. Бу банклар ўз миждозларини монеталар таркиби бузулишидан зарар кўришдан ҳимоя қилишган. Улар зҳисобларни маълум суммадаги Қимматбаҳо металлни ифодаловчи махсус пул бирлигида олиб боришган ўзларининг бўш пул маблағларининг жиробанклар давлатга қарзга, шаҳарларга, чет эл савдогарларига ссуда берган. Англия банк тизими (XVI аср) юзага келган ва ривожланган биринчи давлат ҳисобланади. Англия банкирлари олтин (олтинни сақлаб бериш) билан шуғулланувчилар (масалан, биз Лондонда банк ишини илк бор ривожлантирган Чайльд номли пулдорни айтиш мумкин) ва савдогарлардан келиб чиққан.

Қадимги Грецияда пул алмаштирувчи одамларни “трапезида” (грекча-стол), Қадимги римда “менсарилар” (лотинча-стол) деб аташган.

Дастлабки банклар валюта айирбошлаш операцияларидан ташқари, одамларнинг пул бойликларини сақлаш ва омонатчиларга ҳисоб-китоб хизматлари кўрсатиш билан ҳам шуғулланганлар. Кейинчалик банклар шу нарсани тушиндики, банкда ҳаракасиз ётган пулларни маълум фоиз эвазига бериб даромад олиш мумкин. Шу тариқа банкларнинг кредит операциялари пайдо бўлган.

Банкларнинг келиб чиқиши ва ривожланиш ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар ва талабларнинг ошиши, савдо капитали айланишининг тезлашуви билан боғлиқ бўлган. Натурал хужалик муносабатларининг тугаши савдо-сотик муносабатларининг ривожланиши пуллик ҳисоб-китоблар олиб боришга, кредитнинг ривожланишига йўл очди. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ёлланма меҳнатни жалб қилишга олиб келган. Ёлланма меҳнат учун ҳақнинг пул шаклида тўланиши, доимий пул айланишини юзага келтирди. Пул айланишини эса банк томонидан бошқариш зарур эди. Шундай қилиб, банклар фаолият кўрсата бошлади ва улар маблағларни йиғиш ва тақсимлаш орқали ссуда капитали ҳаракатини бошқара бошлади. Ссуда капиталистидан фарқли ўлароқ банкир тадбиркор сифатида иш олиб борган.

Агар саноат соҳасидаги пулдор ўз капиталини саноатга, савдогар ўз маблағини савдога қўйса, банкир ўз капиталини банк ишига қўяди. Ссуда капиталисти асосан ўзининг бўш капиталини қарзга берса, банкирлар асосан четдан жалб қилинган маблағларга таянади. Ссудага маблағ берувчи пулдорнинг даромади ссуда фоизи бўлса, банкирнинг даромади банк фойдаси ҳисобланади. Банклар корхона, таш-килот, давлат муассасалари, аҳоли бўш пулларини жалб қилиш орқали катта ҳажмдаги капитални ўз қўлларида жамлайдилар ва даромад келтирувчи капитал ҳаракатини бошқариб борадилар. Банкларнинг йириклашуви ва улар фаолиятининг такомиллашуви уларнинг махсус корхоналар – кредит муассасаларига айланишига олиб келади.

Шундай қилиб, банк фаолияти халқ ҳўжалиги мавжуд бўлган бўш маблағларни жалб қилиш ва ссуда капиталини тақсимлашни ўз ичига олади. Банк ўз фаолияти давомида маълум даромадга эга бўлади. Бу даромад банк жалб қилган ресурсларга йўналтирилган фоиз ва жойлаштирган ресурслар бўйича оладиган фоиз ўртасидаги фарқдан иборат бўлади.

Банклар фаолияти ривожланишига қўйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

- Давлат ва аҳоли томонидан банкларга бўлган ишончнинг ортиши уларнинг ихтиёридаги вақтинча бўш пул маблағларни банкка жалб қилиш имконини беради. Кейинчалик ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳам ўз пул маблағларини депозит сифатида банкларга жойлаштира бошлади

- XVI асрда Америкадан Европага жуда катта миқдорда олтин ва қумушнинг кириб келиши Италия ва Голландия банкларининг монополиясига барҳам берди. Натижада Европада банклараро рақобат шаклланди.

- Банклар фаолияти ривожланиб бориши билан улар эндигона қимматли қоғозлар бзорида пайдо бўлган. Шу тариқа банкларнинг янги операциялари пайдо бўлди.

- Банклар ўзининг специфик яъни “ўзига хос” хусусиятига кўра миллий тўлов тизимининг таянчига айлантирилди. Энди иқтисодиётдаги барча тўловлар банклар орқали ўтадиган бўлди. Бу банкларнинг иқтисодиётдаги мавқеини кескин оширди.

Биринчи Марказий банк 1650-йилда Швецитанинг *Рикс банки*;

1694-йилда Англия Марказий банки;

1800-йилда Франция Марказий бани;

1893-йилда Италия Марказий банки ;
1913-йилда АҚШ федерал захира тизими ташкил этилди.

13.2. Банкларнинг турлари ва улар фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари. Банк тизими ва унинг элементлари.

Кредит тизими деб кредит муносабатлар мажмуаси ва кредит муносабатларни ташкил қилувчи ва амалга оширувчи кредит институтлар йигиндисига айтилади. Кредит тизими оркали ҳукукий ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш маблағлари йиғилади ва корхона, ташкилотларга, давлатга вақтинча фойдаланишга берилади. Кредит тизими бир неча бўғинлардан иборат бўлиши мумкин. Маблағларни жалб қилиши ва тақсимланишига қараб кредит тизими бўғинлари ўз хусусиятларига эга қилади. Жаҳон амалиётида кредит тизими ўзининг ташкил қилиниш турига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади.

- Марказий банк
- Тижорат банклар
- махсус-кредит институтлар

Бозор иқтисодиёти шароитида икки поғонали кредит банк тизими кўп мамлакатлар иқтисодининг асоси ҳисобланади. Бу Марказий банк, банк институтлари ва нобанк кредит муассасаларидир.

Банк институтларига қуйидаги банклар киради:

- тижорат банклар;
- инвестиция банклари;
- жамғармалар жалб қилувчи банклар (Ўзбекистонда Халқ банки);
- ипотека банки;
- савдо банклари;
- ташқи иқтисодий алоқалар бўйича банклар;
- тармоқлар бўйича ихтисослашган банклар ва бошқалар.

Нобанк кредит ташкилотларга:

- инвестиция компаниялари;
- суғурта компаниялари;
- нафақа ва бошқа фондлар киради.

Ўзбекистон Республикаси конунларига асосан банк - тижорат муассасаси бўлиб, жисмоний ва ҳукукий шахсларнинг бўш турган пул маблағларини жалб қилиш ва уларни ўз номидан, туловлилик, муддатлилик, қайтиб бериш шarti асосида жойлаштириш операцияларини ва бошқа банк операцияларини бажаради.

Банклар - товар-пул хужалигининг ажралмас атрибутидир. Тарихан булар ёнма-ён ривожланиб келдилар. Шунинг учун қийматнинг пул шаклининг муомаласининг бошланиши банк ишининг бошланиши деб ҳисоблаш, ҳамда банк фаолиятининг ривожланишидаги етуқлиги доимо иқтисодиётдаги товар-пул алоқаларининг ривожланиш даражасига мос келган.

Банклар-молиявий бозорнинг ташкилий тузилишининг бир қисми бўлган кредит ташкилоти бўлиб, жисмоний ва юридик шахсларнинг вақтинчалик бўш турган пул маблағларини жамғириш, йиғиш, жамланган (аккумуляция қилинган) маблағларни ўз номидан қайтариб беришлилик, муддатлилик асосида бериш ҳамда миқдорларнинг топшириғига кўра, тўловларни амалга ошириш вазифаларини амалга оширадilar.

Бу «банкнинг илк» белгилари бўлиб, улар аслида тарихан банкларнинг шаклланишидаги 3 асосий йўналишни ўзида акс эттиради. Маълум бир шартлар

асосида ушбу йўналишларга черковларнинг ўзларига топширилган пул маблағларини сақлаб беришни таъминлаш фаолиятини, судхурлик кредитларини, кейинчалик уларнинг тижорат кредитига айланишини, алмаштирув (меняли) «столларининг» идораларининг «хисоб-китоб» ва валюта билан фаолиятларини мумкин. Ҳақиқатда эса охириги йўналиш бу ташкилотларга ном бериш учун асос бўлиб хизмат килди.

Банклар маълум белгиларига қараб қуйидаги турларга бўлинади.

- мулк шаклига қараб: акционер, ноакционер, кооператив, коммунал, давлат, аралаш, халқаро банкларга бўлинади;
- кредит берувчи банкларга;
- миллий мавқеи бўйича: миллий ва хорижий банкларга;
- фаолият кўрсатиши ва бажарадиган функцияларига қараб: депозит, универсал, ихтисослашган банкларга бўлинади.

Акционер банклар акционер компаниялар сифатида юзага келган банклар бўлиб акциялар чиқариш ҳисобидан улар капиталининг асосий қисми юзага келтирилади. Кўпгина ривожланган мамлакатларда банк тизимининг асосий қисмини акционер банклар ташкил қилади.

Ноакционер банклар пайчилар маблағлари ҳисобидан ташкил килинган банклар бўлиб, улар бир ёки бир неча шахс ихтиёрида бўлиши мумкин.

Майда ишлаб чиқарувчилар, хунармандларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида кооператив банклар ташкил килинади. Бу банкларнинг маблағлари иштирокчиларнинг маблағлари ҳисобидан вужудга келтирилади ва мижозларга уларнинг фаолиятини ривожлантириш учун енгил шароитда кредит берилади. Коммунал банклар ихтисослашган кредит ташкилотлар бўлиб, коммунал хужалик ва уй-жой қурилишини кредитлаш ва молиялаштириш билан шуғулланади.

Давлат банклари давлат ихтиёрида бўлган кредит муассаса бўлиб, ўзининг биринчи куртаклари қадимий Римда, Египетда, кейинчилик XVI-XVII асрларда Европада вужудга келган.

Ихтисослаштирилган банкларнинг турдаги сифатида инвестиция, жамғарма, ривожланиш ва тараққиёт банкларини келтириш мумкин. Кредит тизимининг яна бир қисми нобанк кредит муассасалари бўлиб, давлат ва корхоналарни молияштириши, узоқ муддатли кредитлаш билан шуғулланади.

Назорат учун саволлар

1. Банкларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган тарихий шарт-шароитларини ёритиб беринг?

2. Банкларнинг турлари ва улар фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини, банк тизими ва унинг элементларини айтиб беринг?

3. Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини, пул хўжалигининг юзага келиши ва пулларни сақлаш учун махсус муассасаларнинг зарурлигини, пул хўжалигининг номарказлашуви ва унинг шакллари кенгайиши бўйича нималарни биласиз?

4. Пул ва кредит хўжаликларининг барқарор шакллари юзага келиши, марказий банкларнинг юзага келиш сабаблари ва шарт-шароитлари бўйича нималарни биласиз?

14-МОДУЛ. МАРКАЗИЙ БАНК ВА УНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ

14.1. Марказий банк фаолиятининг мақсади. Марказий банкнинг ташкилий тўзилиши. Марказий банкнинг функциялари.

14.2. Марказий банк фаолиятининг мақсади ва вазифалари. Марказий банкнинг ташкилий тўзилиши.

14.3. Марказий банкнинг функциялари: эмиссион функция; “банкларнинг банки” функцияси.

14.4. Марказий банкнинг “давлатнинг банки” функцияси; расмий олтин-валюта захираларини бошқариш функцияси.

Таянч иборалар: пул барқарорлиги, эмиссион, банклар баки, давлат банки, валюта, захира

14.1. Марказий банк фаолиятининг мақсади. Марказий банкнинг ташкилий тўзилиши. Марказий банкнинг функциялари.

Одатда Марказий банк - бу давлат балки, масалан, Англия банки, Франция банки, Буидес банк, Япония банки, Швецария миллий банки, Финляндия банки ва бошқа ягона банклардан ташкил топади. Бироқ, АКШ Марказий банк 12 худудий Федерал банклардан, яъни федерал захира тизими (ФРС) бошқарув кенгаши томонидан бошқариладиган булимлардан иборатдир.

Марказий банк капиталига бўлган мулк шаклига кўра улар Давлат (капитал давлатга тегишли) акционер ва аралаш капиталли турларига бўлинади.

Баъзи Марказий банклар Давлат банклари кўринишларида шаклланадилар. Уларга Немис Федерал Банки (Германия Буидес банки). 1957 йилда Рехс банкнинг давомчиси (1975 йилда пайдо бўлган) сифатида шаклланди. Баъзи Марказий банклар- олдин хусусий банк масалан, Англия банки (1694), Франция банклари (1800й.) сифатида кейинчалик эса миллийлаштирилиб давлат банкига айлантирилган.

Акционер туридаги Марказий банк қаторига АКШ ФРТ (Федерал Резерв тизими) киритиш мумкин. ФРС 1913 йилдаги Федерал Резерв асосида пайдо бўлган аралаш турдаги Марказий банклар жумласига капиталида давлат, акционер ва хусусий ва капитал иштирок этган банклар киради. Бу гуруҳлар қаторига қирувчи Япония банклар (1882й.) мисол қилиниб келтирилиши мумкин. Қонун буйича 1942йилда 55% устав капитали давлатга тегишлидир. Деярли барча мамлакатларда Марказий банк ҳукукий меъёрларини тартибга солувчи, аниқловчи (белгиловчи) қонунлар мавжуддир. Турли мамлакатларда Марказий банкларга турли функцияларни белгилаб берилиши мумкин. Лекин Марказий банк доимо Давлат ва банк белгиларини ўзида мужассамлаштирилган ўзида Давлатнинг тартибга солувчи органи бўлиб қолади.

Мамлакатнинг Марказий Банки - шу давлат банк тизимининг асосий қисми бўлиб ҳисобланади. Марказий банк- биринчи ўринда давлат ва иктисодиёт уртасида воситачи бўлиб хизмат қилади. Аммо Марказий банк ўз олдига фойда олишни мақсад қилиб қўймайди.

Марказий банкнинг асосий мақсади бўлиб миллий валюта курсини барқарор ҳолатда сақлаш ва шу орқали мамлакат ҳудудида баҳолар барқарорлигини таъминлаш

ҳисобланади.⁴

Бугунги кунда ҳар қандай давлатнинг молия-кредит тизимида энг асосий ва муҳим ўринни расмий пул-кредит сиёсатини юргизувчи - Марказий банк эгаллайди. Ўзнавбатида пул-кредит сиёсати бюджет сиёсати билан биргаликда иқтисодиётни бутун мамлакат миқёсида тартибга солишнинг асоси бўлиб ҳисобланади.

Банклар пайдо булишининг бошлангич даврларида улар марказий эмиссия ёки тижорат банклари тариқасида юзага келган эмас, яъни улар ўртасида ҳозиргидек бўлиниш бўлмаган. Банк иши ивожланишининг биринчи босқичларида ривожланган мамлакатларда ижорат банклари капиталларни йиғиш мақсадида муомалага банкноталар чиқарганлар. Банкларнинг йириклашуви, банк ишининг ривожланиши натижасида банкноталарни муомалага чиқариш йирик тижорат банклар қўлига ўта борган ва кейинчалик бирор йирик банк ихтиёрига берилган. Бу банк миллий ёки эмиссион банк кейинчалик Марказий банк деб аталган. Марказий банк яъни кредит тизимини бошқариб турувчи, барча банклар фаолиятини назорат қилиб турувчи кредит институтга сифатида намоён бўлади.

Жаҳон амалиётида Марказий банклар вужудга келишининг икки асосий йўли мавжуд.

Биринчи йўл - бу узок давр давомида тижорат банкларининг ривожланиши натижасида, уларни миллийлаштириш йўли билан Марказий банкларнинг таткил қилиниши. Бунга мисол қилиб Англия банкни 1844йил, Франция банкни 1848 йил, Испания банки 1874 йил, Германия Рейхсбанки - 1875 йил, Италияда 1893 йилда, Испанияда 1874 йилда мавжуд банкларнинг эмиссион марказ сифатида фаолият кўрсатишга мослашганлигини келтириш мумкин.

Иккинчи йўл - ташкил қилингандаёқ Марказий банк -эмиссион марказ сифатида қабул қилинган банклар. Бундай банкларга АКШнинг Федерал банклари, 1913 йилларда қўпгина Лотин Америка мамлакатларда ташкил қилинган банклар, Австрия банки ва бошқаларни мисол келтириш мумкин.

АКШда Марказий банк функциясини 12 федерал резерв банкдан иборат Федерал Резерв тизими бажаради. Федерал резерв банклар акционер банклар бўлиб, бу банкларнинг акционерлари сифатида миллий тижорат банклари фаолият кўрсатади. Тижорат банклар акционер сифатида дивиденд олишади. Дивиденд миқдори 6% дан ошмаслиги керак

Марказий банклар ижрочи ташкилотлар таъсирисиз, ўз фаолиятини олиб боришлари керак

Жаҳонда ўз фаолиятини олиб боришда энг мустақил бўлган банклардан бири бу Немис Федерал банки - Бундес банк ҳисобланади. Баъзи бир давлатларда Марказий банк парламентга ҳисобот беради- Қўпгина ҳолларда Марказий банклар ўз фаолиятида мустақил бўлсада, шу билан бирга давлат банки ҳисобланади:

14.2. Марказий банк фаолиятининг мақсади ва вазифалари. Марказий банкнинг ташкилий тўзилиши.

Марказий банк қуйидаги асосий функцияларни бажаради:

-банкноталар (накд пуллар) эмиссияси,
-давлатнинг олтин - валюта захираларини сақлаш,
-пул-кредит сиёсати инструментлари ёрдамида иқтисодни мувофиқлаштириш,

⁴ Қзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисидаги қонун. Тошкент, 1995 йил, 21 декабрь.

- кредит институтлари фаолиятини мувофиқлаштириш,
- давлат банки сифатида фаолият кўрсатиш,
- тўлов-хисоб муносабатларини ташкил қилишни белгилаб бериш,
- валюта курсини мувофиқлаштириш.

Жаҳоннинг барча мамлакатларида банкноталарни муомалага чиқариш функцияси Марказий банкларнинг асосий функцияларидан бири ҳисобланади ва у бу соҳада монополь ҳуқуқга эга. Кредит пуллар Марказий банк томонидан қонунда белгиланган равишда чиқарилади ва Марказий банк муомалага чиқарилган пулларнинг қайтиб банкга келиб тушиши чораларини ишлаб чиқишлари зарур.

Давлатнинг олтин - валюта резервларини бошқариш функцияси. Марказий Банк давлатнинг олтин, қимматбаҳр металл ва қамб тошларни валюта захираларини бошқаради. Давлатнинг расмий олтин-валюта захиралари халқаро ҳисоб-китобларда активлар резерви, ҳисоб-китоблар бўйича давлатнинг қароватли суғурта фонди сифатида намоён бўлади. Одатда мамлакат олтин захираларининг асосий қисми Марказий банк ихтиёрига берилган бўлади. Баъзи давлатларда олтин захиралар молия министрлиги ихтиёрида бўлиб, марказий банк олтин билан операцияларни олиб боради.

Марказий банклар мамлакат валюта резервларини ўзида йиғади ва бу резервлар халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш, тўлов баланси дефицитини қоплаш ва мамлакат уиллий валютаси курсининг барқарорлигини таъминлаш учун ишлатилади.

Марказий банк орқали давлатнинг иқтисодий сиёсати, янада аниқроғи давлатнинг пул-кредит сиёсати олиб борилади. Марказий банкнинг пул-кредит сиёсати давлатнинг шугисодни бошқариш сиёсатининг бир қисми бўлиб, муомаладаги пул массаси, кредит хажми, фойиз ставкалари даражасини ва бошқа пул муомаласи ва ссуда капитали бозори кўрсаткичларини ўзгартириш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар йиғиндисидан ташкил топади.

Пул-кредит сиёсатининг асосий мақсади миллий валюта барқарорлигини таъминлаш, валюта курси ва фойиз ставкаларини оқилона ўрнатиш асосида инфляция суръатларини қаматириш, кредитдан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш ва иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлашдан иборат.

Пул-кредит сиёсати икки йўналишда олиб борилиши мумкин. Биринчи йўналиш - кредит экспанцияси бўлиб, бу сиёсат пул-кредит эмиссиясини рағбатлантириш йўли билан олиб борилади, яъни ишлаб чиқариш суръатлари тушиб кетган ҳолда, қонъюнктурада ривожланишга эришиш мумкин. Иккинчи йўналиш - кредит рестрикция сиёсати бўлиб, у иқтисодий ўсиш даврида пул-кредит эмиссиясининг қисқаришига асосланади.

Марказий банк “тор” ва “кенг” маънода пул -кредит сиёсатини олиб бориши мумкин. “Тор” сиёсатда валюта бозорида инвестиция, ҳисоб ставкаси ва қисқа муддатли кредитлар бўйича фойиз ставкаларига таъсир қилувчи бошқа инструментлар ёрдамида валюта курсини мақбулликка эришиш тушунилади. “Кенг” сиёсатда муомаладаги пул массасига таъсир қилиш орқали инфляцияга қарши кўраш олиб бориш тушунилади. Пул-кредит сиёсатининг халқаро жиҳатлари валюта курси, валюта резервлари ва тўлов баланси қаб масалаларнинг ечимига қаратилган бўлади. Марказий банк руҳсат этилган инструментлар ёрдамида пул муомаласини бошқариб боради. Марказий банкнинг пул-кредит сиёсатининг асосий инструментлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- минимал мажбурий резерв нормаларини ўрнатиш,

- фоиз (дисконт) сиёсати ,
- тижорат банкларини қайта молиялаштириш,
- очик бозор сиёсати,
- таргетлаш ва бошқалар.

14.3. Марказий банкнинг функциялари: эмиссион функция; “банкларнинг банки” функцияси.

Марказий банк банкноталарни муомалага чиқариш бўйича монопол мавқеига эга. Бу «банкнота якка ҳокимлиги», деб ҳам аталади. Банкноталар мамлакат ҳудудидаги ҳисоб-китобларда чекланмаган миқдорда қабул қилинувчи ягона тўлов воситасидир. Марказий банкнинг нақд пулларни бериш жараёнидаги монопол мавқеи, унинг барча пул массасининг ҳажмини, шу жумладан, тижорат банкларининг ҳисоб-рақамларидаги пул маблағларини ҳам назорат қилишига имкон беради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳақидаги қонуннинг 34-38-чи моддаларида Марказий банк мамлакатда муомалага пул чиқариш ҳуқуқига эга бўлган монопол банк эканлиги қайд этилган. Шу нуқтаи назардан, у муомаладаги пул массасининг барқарор равишда айланишига жавобгардир.

Марказий банк учун банкноталарнинг харид қобилиятини барқарор даражада сақлаб туриш муҳим аҳамиятга эга. Бу эса, энг аввало, муомаладаги банкноталар миқдорининг ўзгаришига боғлиқ. Бу ҳолатни ҳисобга олган бир қатор марказий банклар, хусусан, Германия Марказий банки раҳбарияти муомаладаги нақд пул массасини тартибга солишни, кредитлаш ҳажмини назорат қилиш билан бир қаторда, миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашнинг муҳим шартини, деб ҳисоблайди.

«Банкларнинг банки» функцияси.

Марказий банкнинг «банкларнинг банки» сифатидаги функцияси, бизнинг фикримизча, асосан, қуйидаги тўрт йўналишда намоён бўлади:

Барча тижорат банклари ўз маблағларининг маълум қисмини Марказий банкдаги фоизсиз ҳисоб-рақамларида минимал резервлар сифатида сақлашга мажбурдирлар.

Хусусан, Германия Федератив республикасида 1984 йилдан бошлаб, асосан, барча тижорат банклари билан бир қаторда узоқ муддатли қўйилмалар билан шуғулланувчи кредит институтлари ва қурилиш жамғарма кассалари ҳам минимал резервларини Марказий банкда сақлашга мажбур бўлдилар.⁵¹

Банк миқдори ўзжамғармаларининг ёки кредитларининг маълум қисмини Марказий банк билетларида, яъни нақд пулларда оладилар. Миқдорларнинг бу талабини тижорат банклари Марказий банкдаги муддатсиз жамғармаларининг исталган пайтда нақд пулга алмаштириладиган қисми ҳисобидан қондирадилар. Марказий банк ана шундай йўл билан бутун банк тизимининг тўловга қобиллигига таъсир қилади. Аммо, бундан ҳар бир тижорат банки ўзининг нақд пулларга бўлган талабини фақатгина икки муҳим вазифани ҳал қилиш имкониятига эга бўлиб турибди. Биринчидан, минимал эмиссион банк маблағлари ҳисобидангина қондира олади, деган ҳулоса келиб чиқмайди. Айрим банкларда банкноталарнинг ортиқча захираси мавжуд бўлади ва улар бошқа банкларга бу пулларни кредитга бериши мумкин. Пул бозори ривожланган мамлакатларда бу жараён техник жиҳатдан жуда силлиқ қўчади. Шуниси характерлики, тижорат банкларидаги ортиқча нақд пуллар миқдори эмиссион банк яратган пуллар миқдorigа тенгдир. Демак, тижорат банкларининг

⁵ Немецкий Федеральнй банк. Специальное издания Немецкого Федерального банка, №7, 1993 г., стр. 64.

банкноталарни кредитга бериш имконияти чекланган. Бу эса, уларнинг банкнота эмиссияси соҳасида Марказий банкка боғлиқлигини сақлаб қолади.

Шундай қилиб, Марказий банк резервлар тизими орқали банк тизимининг тўловга қобиллигини таъминлаётган бўлса, иккинчидан, пул бозоридаги нақд пулларга бўлган талабни бошқариш орқали тижорат банкларининг пул ва кредит экспансиясини назорат қилиш имкониятига эга бўлаяпти.

2. Марказий банк барча тижорат банклари ва бошқа кредит институтлари учун «сўнгги кредитор»дир.

Тижорат банклари вақтинчалик ликвидли кредит оладилар. Бу кредитлар, албатта, тижорат векселлари билан, давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари билан ёки банкнинг бошқа қарз мажбуриятлари билан таъминланган бўлиши керак.

Марказий банкнинг тижорат банкларини қайта молиялаштириш бўйича амалга оширадиган доимий операциялари туфайли пул бозорининг мўътадил фаолияти таъминланади. Бу эса, ўз навбатида, тижорат банкларига мижозларга қулай бўлган фоиз ставкаларида кредитлар бериш имкониятини юзага келтиради.

Айни вақтда, Марказий банк, тижорат банкларига берган кредитлари учун белгиладиган фоиз ставкаларини қзгартириш йўли билан кредит ресурсларига бўлган талабни тартибга солиш имкониятига эга бўлади.

3. Марказий банкнинг ушбу функцияси доирасидаги учинчи йўналиш, асосан, икки ҳолатда намоён бўлади. Марказий банк мамлакат ҳудудида амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар шаклларини, уларни қўллаш тартибини ва муддатини белгилаб беради. Хусусан, Немис Федерал банки тўғрисидаги қонунда Бундесбанкнинг «ҳисоб-китоблар тизимининг банклар томонидан мамлакатда ва хориж билан бўлган алоқаларда ижро этилиши тўғрисида ғамхўрлик қилиши» белгилаб қўйилган.

Ҳаддан зиёд катта миқдордаги захираларни тижорат банклари томонидан сақлаб турилиши хазина ва тижорат векселлари каби пул бозори воситаларига бўлган талабни қисқаришига олиб келади. Шу билан бирга, тўловнинг кечикиши юқори инфляция шароитида келиб тушадиган пул маблағлари реал қийматининг пасайишига, давлат ва корхоналар томонидан кредитга бўлган талабнинг кучайишига олиб келади. Бундай шароитда рестрикциявий пул-кредит сиёсатининг амалга оширилиши, шубҳасиз, маблағлар етишмовчилиги натижасида ижро этилмаган тўлов топшириқномаларининг тўпланиб қолишига ва корхоналарнинг ўзаро қарздорлик суммаларининг сезиларли даражада ўсишига олиб келади.

4. Мамлакат банк тизимининг мўътадил фаолият кўрсатишида Марказий банкнинг қандай усуллар ёрдамида ва қай даражада тижорат банклари фаолиятини назорат қилиши муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги кунга келиб банклар фаолиятини назорат қилиш ривожланган хорижий давлатларда марказий банкларнинг муҳим фаолиятига айланди. Фақат Буюк Британия Марказий банкигина нисбатан кеч, яъни 1979 йилда расман, қонуний асосда банклар фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлди.

Бундесбанкнинг бу соҳадаги ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у бевосита банклар фаолиятини назорат қилиш билан шуғулланмайди. Балки назоратни Федерал назорат маҳкамаси амалга оширади. Аммо Бундесбанк назорат маҳкамасига яқиндан қўмаклашади. Хусусан, ушбу маҳкаманинг жойларда бўлинмалари мавжуд эмас ва у тўлиқ Федерал банкнинг жойлардаги муассасаларидан фойдаланади. Бундан ташқари, қарорлар қабул қилишда назорат маҳкамаси бир қатор масалалар бўйича Марказий банкнинг розилигини олиши керак. Масалан, банкларнинг ўзкапитали ва тўловга

лаёқатлилиги хусусида қарор қабул қилиниши учун албатта, Бундесбанкнинг розилиги бўлиши шарт.

Марказий банкнинг банклар фаолиятини назорат қилишининг энг асосий сабаби мамлакатда банк тизимига бўлган юксак ишончни таъминлаш. Бу ишонч тижорат банкларининг ўзмижозлари - ҳуқуқий ва жисмоний шахслар олдидаги мажбуриятларини тўлиқ ва ўз вақтида бажара олиши орқали таъминланади.

14.4. Марказий банкнинг “давлатнинг банки” функцияси; расмий олтин-валюта захираларини бошқариш функцияси.

Марказий банк, давлат банки сифатида, Давлат бюджетининг кассали бажарилишини амалга оширади, давлат органларининг нақд пулсиз операцияларини маълум қисмини амалга оширади, ҳукуматнинг ташқи қарзларини тўлашга хизмат қилади, бюджет дефицитининг маълум қисмини қоплашга ва бошқа давлат муассасаларининг харажатларини молиялаштириш мақсадларига қисқа муддатли кредитлар беради. Ҳамда ҳукуматга пул-кредит ва валюта масалалари бўйича маслаҳатлар беради.

Масалан, Бундесбанк давлат банки сифатида Федерацияга, маъмурий-ҳудудий бўлинмаларга ҳамда Федерациянинг парабюджет фондларига кредитлар бериш ҳуқуқига эга. Бу кредитлар ҳажми чекланган бўлиб, қисқа муддатли характерга эгадир.

Давлат банки сифатида Бундесбанк, ҳукумат номидан унинг облигацияларини, молиявий векселларини сотади ва уларни сотиш учун эълон қилади. У федерал заёмлар курсини барқарор даражада сақланиши учун жавобгар ҳисобланади.

Марказий банк давлатнинг асосий банкири ва ҳукуматнинг молиявий маслаҳатчиси бўлиб ҳисобланади. Бу борада:

- ҳукумат миқёсидаги ташкилотларнинг ҳисоб рақамларини юритади;
- давлат заёмларини чиқариш, сақлаш ва улар билан тегишли операцияларни амалга оширади;
- ҳукуматга кредит беради;
- давлатнинг олтин-валюта ва қимматбаҳо тошлардан иборат резервини ўзида сақлайди ва бошқаради;
- мамлакат миқёсида валюта курсини ўрнатади, фоиз сиёсатини юргизади ва давлатнинг бошқа давлатлар олдидаги мажбуриятларига жавоб беради. Улар билан корреспондентлик муносабатларини ўрнатади ва олиб боради.

Марказий банкнинг давлат банки сифатидаги функциясининг муҳим кўринишларидан бири ҳукуматнинг ташқи қарзларини тқлаш жараёнида намоён бўлади.

Олтин-валюта захираларини бошқариш функцияси.

Ривожланган давлатларда ҳукуматнинг одатда, чет эл валюталарида ҳисоб-рақамлари бўлмайди. Мамлакатнинг олтин-валюта захираларини бошқариш Марказий банк зиммасида бўлиб, уларнинг суммаси Марказий банк балансида акс этади. Ҳукуматнинг эса, чет эл валюталарида ташқи қарзлари мавжуд бўлади. қарзни тқлаш муддати келиши билан ҳукумат Марказий банкка тқлов топшириқномаси ёзади. Банк қзининг валюта захиралари ҳисобидан ҳукуматнинг ташқи қарзини тўлайди ва тўланган сумманинг миллий валютадаги эквивалентини ҳукуматнинг ҳисоб рақамларидан чегириб олади.

Ривожланган индустриал давлатларда Марказий банк бажарадиган анъанавий функциялардан бири - валюта захираларини бошқаришда Марказий банкнинг монополь мавқеига эга эканлигидир. Хусусан, Австрия, Буюк Британия, Германия, АҚШ каби давлатларнинг марказий банклари мамлакат валюта захираларини бошқаришда ана шундай ҳуқуққа эгадирлар.

Марказий банкларнинг маслаҳатлар бериш ва маълумотлар билан таъминлаш функциясини унинг давлат банки сифатидаги функциясига киритиш мумкин.

Марказий банкнинг маълумотлар талаб қилиш ҳуқуқи тўғрисида тижорат банклари учун ҳисоботлар шаклини ва топшириш муддатини белгилаб беришлигини Марказий банкнинг маълумот - тадқиқот функциясининг бир кўриниши сифатида кўрсатади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Марказий банкнинг функциялари қўйилган мақсадларга эришишни таъминлаш учун хизмат қилади. Шу сабабли асосий мақсадга эришиш йўлида белгиланган у ёки бу вазифани ҳал этиш Марказий банк функцияларининг айримларини бошқаларига нисбатан фаолроқ жалб қилинишини талаб этади.

Юқорида қайд этиб қтилган Марказий банкнинг асосий анъанавий функциялари халқаро банк тизимида анъанавий кўриниш сифатида кенг тарқалган, яъни ҳар бир ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар Марказий банкларининг функциялари бир-бирига ўхшаб кетади.

Назорат учун саволлар

1. Марказий банк фаолиятининг мақсади, унинг ташкилий тўзилиши ва функцияларини ёритинг?
2. Марказий банк фаолиятининг мақсади, вазифалари ва унинг ташкилий тўзилишини очиқ беринг?
3. Марказий банкнинг функциялари: эмиссион функция; “банкларнинг банки” функциясини ёритиб беринг?
4. Марказий банкнинг “давлатнинг банки” функцияси; расмий олтин-валюта захираларини бошқариш функциясини тушунтириб беринг?

15-МОДУЛ. МАРКАЗИЙ БАНКНИНГ АКТИВ ВА ПАССИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИ

15.1. Марказий банкнинг актив операциялари: тижорат банкларига кредит бериш; ҳукуматга кредит бериш; хорижий банкларга депозитлар жойлаштириш; мамлакатнинг халқаро валютадаги резерв позициясини шакллантириш; ҳукуматнинг ташқи қарзини тўлаш; олтин-валюта захираларини шакллантириш; асосий воситалар сотиб олиш.

15.2. Марказий банкнинг пассив операциялари: нақд пулларни эмиссия қилиш; мажбурий захира ажратмаларини шакллантириш; депозит операциялари; банк қимматли қоғозларини муомалага чиқариш.

Таянч иборалар: актив, пасив, ҳукуматга кредит бериш, валюта захираси, валюта позицияси

15.1. Марказий банкнинг актив операциялари: тижорат банкларига кредит бериш; ҳукуматга кредит бериш; хорижий банкларга депозитлар жойлаштириш; мамлакатнинг халқаро валютадаги резерв позициясини шакллантириш; ҳукуматнинг ташқи қарзини тўлаш; олтин-валюта захираларини шакллантириш; асосий воситалар сотиб олиш.

Ўзбекистон банклари миллий иқтисодиётга таъсир этувчи қудратли тузилмага айланиш учун ривожланишнинг узоқ эволюцион, яъни тадрижий йўлини босиб ўтишига, анчагина машаққатларни бартараф этишига тўғри келди.

1991 йилда қатор банклар шакллана бошлади. Улар Ўзбекистон иқтисодиёти ривожланишининг ўзгарувчан шароитларида фаолият юритиб, замонавий иш услубларини ўзлаштирган ҳолда тобора янги қирраларга эга бўла борди. 1991-1992 йиллар банклар фаолиятига доир қарашларда чинакам бурилиш йиллари бўлди. Ўзбекистон Республикаси ["Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги](#) Қонунининг қабул қилиниши икки даражали банк тизимининг таркиб топиши ва мамлакат Марказий банки зиммасига янги вазифалар юкланиши учун асос бўлиб хизмат қилди. Унинг олдида пул муомаласини тартибга солиш, тижорат банклари тизими ҳамда тўлов тизимини шакллантириш вазифалари кўйилди. Иқтисодиётнинг турли тармоқларини молиялаштириш энди ташкил этиладиган, замонавий тамойил ва талаблар асосида фаолият юритувчи ихтисослашган тижорат банклари томонидан амалга оширилиши лозим эди.

1993–1994 йилларда банк тизимидаги ислохотлар давом этди. 1994 йилнинг 1 июлидан еътиборан миллий валюта — сўмнинг муомалага киритилгани мустақил банк тизимининг, умуман, Ўзбекистон иқтисодиётининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этди. Бу Марказий банк ўз фаолиятида тўлиқ мустақил бўлганини, келгусида бозор инструментлари орқали миллий пул тизимини тартибга солиш самарали ташкил этилишига ёрдам бериши мумкин эканини англатар эди. Айнан шу вақтдан бошлаб Марказий банкнинг пул-кредит сиёсатини юритиш, валютага оид ишларни тартибга солиш, банк фаолиятини бошқариш ва кейинчалик самарали тўлов тизимини яратиш бўйича фаолияти тўлақонли равишда миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашга қаратилди.

1995 йил банк қонунчилигини такомиллаштириш даври бўлгани билан ажралиб туради. Тарихий муҳим ҳужжат — [“Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги](#) Қонун нафақат банк тизимининг ҳуқуқий асосини бойитди, балки Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг янги, алоҳида мақоми ва ваколатларини, асосий мақсад-вазифаларини аниқ-равшан белгилаб берди. Шу билан бир қаторда мазкур йилда аҳолига хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш, шунингдек, кредит ва депозит бозорларида рақобат муҳитини шакллантириш учун зарур шароитлар яратилди. Банкларнинг капитал ҳажмига жалб этиладиган аҳоли жамғармалари миқдорини чекловчи қоида бекор қилингач, банк муассасаларининг имкониятлари сезиларли даражада кенгайди ва рақобат кучайди. Бунинг самараси дарҳол намоён бўлди. Агар 1994 йил бошида аҳоли жамғармаларининг 98,5 фоизи Жамғарма банки (ҳозирги Халқ банки), 1,5 фоизи эса бошқа банклар ҳиссасига тўғри келган бўлса, ўша йил охирида бошқа тижорат банкларининг ҳиссаси ҳам кўпайиб, бу борадаги кўрсаткич 12,8 фоизга этди. Бугунги кунга келиб, бу борадаги кўрсаткич 83,2 фоизни ташкил этмоқда.

1996 йил. Ушбу йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг [“Банклар](#)

[ва банк фаолияти тўғрисида”ги](#) Қонуни иккинчи даражали банк тизими — тижорат банклари фаолиятининг ҳуқуқий асосини аниқлаштирди.

Банк тизимига тааллуқли икки асосий ҳужжат — [“Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги](#) ҳамда [“Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги](#) Ўзбекистон Республикаси Қонунларининг ишлаб чиқилишида ривожланган молия тизимига ега мамлакатлар тажрибаси инобатга олинганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Мазкур қонунлар, шунингдек, [“Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги](#) Қонун нодавлат банкларнинг хусусий ва акциядорлик-тижорат шаклида ташкил этилишига қулай ҳуқуқий шароит яратди. Бу даврда банк тизими ривожига алоҳида таъсир етган икки омилни ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчиси, олиб борилган ислохотлар натижасида 1996 йилда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки монетар бошқарув ва банк назоратининг тўла ҳуқуқли органи бўлди. Иккинчиси, Ўзбекистон Республикаси [“Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги](#) Қонуни иккинчи даражали банк тизими – тижорат банклари фаолиятининг ҳуқуқий асосини аниқ-пухта белгилаб берди. Унда банк активларини диверсификациялаш ва хорижий капитал жалб қилиш асосида универсал тижорат банкларини шакллантириш принциплари мустаҳкамланган.

Бу даврда иқтисодийнинг алоҳида тармоқларига хизмат кўрсатувчи кредит-молия ташкилотлари ташкил этилди. Бундай ихтисослашув қишлоқ хўжалиги, автомобил саноати, авиасозлик каби халқ хўжалигининг муайян соҳа ва тармоқларини молиялаштириш зарурати билан боғлиқ эди. Келгусида ихтисослашган банklar ўз операциялари ва мижозлари доирасини мамлакат иқтисодий ривожланишининг янги даражаси ва бизнес-муҳит талабларига кўра кенгайтира боради.

Мазкур даврда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг банк секторини бошқарувчи ва назорат қилувчи орган сифатида шаклланиш жараёнлари давом этди. Банк тизимига тааллуқли қонунчилик базаси сифат жиҳатидан янгиланиб, халқаро банк амалиёти билан мувофиқлаштирилди.

1997 йил. Ушбу йилда ислохотларнинг стратегик йўналишларидан бири банк секторида хусусий капитал оқимини рағбатлантиришдан иборат бўлди.

Мазкур жараён 1997 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хусусий тижорат банкларини ташкил қилишни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони еълон қилинганидан сўнг жадаллашди. Унда жисмоний шахсларнинг 50 фоиздан кам бўлмаган улуши билан банklar очиш учун имтиёзлар тақдим этиш кўзда тутилган эди. 1997 йил банк тизимининг ривожланиш тарихида банк фаолиятида ахборот тизимларини жорий этиш бошлангани билан аҳамиятлидир. Маълумки, ўша вақтгача республика ҳудудида амалдаги барча ҳисоб-китоблар кун бўйи олиб борилар эди. 1997 йилнинг март ойидан янги дастурий таъминот жорий этилиб, барча ҳисоб-китоблар автоматик режимда амалга оширила бошланди. Бу эса тўловларни республика ташқарисида 15 дақиқа мобайнида, Тошкентдан чекка жойларда атиги 3 дақиқада амалга ошириш имконини берди.

Айнан ўша вақтда ҳисоб-китоблар механизми ишлаб чиқилди ва банklarаро электрон тўловларнинг замонавий тизими жорий этилди. Банklarга ўша вақтдаги ноёб имконият — компьютер ва телекоммуникация ускуналарини харид қилиш ва департаментларни улар билан жиҳозлаш имконияти берилди. Улар маблағларни ўз фаолияти учун зарур ускуна-анжомларни модернизация қилишга йўналтириши ҳисобга олиниб, қатор солиқ тўловларидан озод қилинди.

Шу тариқа, молиявий ва иқтисодий ахборотнинг сифат жиҳатидан янги истеъмолчилари – маҳаллий ва хорижий инвесторлар пайдо бўлди.

1998 йил. Ушбу йилда республика банклари Базел тавсияларига мувофиқ ҳолда фаолият кўрсатиш учун зарур тадбирлар амалга оширилди.

Банк назорати ва халқаро амалиёти бўйича Базел қўмитасининг тавсияларидан келиб чиқиб, тижорат банклари фаолиятини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари доирасида тартибга солувчи комплекс меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилди. Бунда тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш мақсадида улар балансида мавжуд муаммоларни олдиндан аниқлаш ҳамда банк ликвидлиги пасайиши ва капитал тугаши юзага келишидан олдин огоҳлантирув чораларини кўриш тамойилларидан фойдаланилди.

1999–2000 йиллар. Ушбу йилларда валюта сиёсати янада либераллаштирилган ҳолда, биржадан ташқари валюта бозорида хорижий валюталар савдоси механизми амалга киритилди.

Мазкур механизм ваколатли банкларнинг хорижий валютада талаб ва таклифдан келиб чиқиб, ўз миқдорларидан шартнома асосида эркин курс бўйича валюталарни сотиб олишини кўзда тутди.

2000-2010 йиллар. Мазкур давр Ўзбекистон банк тизимини мустаҳкамлашда салмоқли ютуқларга эришилгани билан аҳамиятлидир. Айнан шу йилларда замонавий инфратузилмага эга самарали банк тизимини ташкил этиш билан боғлиқ ишлар амалга оширилди.

Банк тизими олдига унинг ривожланиш истикболларини белгилаб берувчи стратегик вазифалар қўйилди. Вазифаларнинг биринчиси банклар молиявий барқарорлигини ошириш ва ички бозорда молиявий хизматлар доирасини кенгайтиришдан иборат бўлса, иккинчиси — Ўзбекистон банкларининг халқаро капитал бозорида фаоллигини таъминлашдир.

Мазкур даврда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов мамлакатимиз молия-банк тизимини ривожлантириш, унинг фаолиятини мустаҳкамлаш ва сифат жиҳатидан яхшилаш масалаларига янада кўпроқ эътибор қаратди. Шу муносабат билан қатор етакчи банклар (“Ўзсаноатқурилишбанк”, “Асака” банки ва бошқалар)нинг капиталлашув даражасини ошириш бўйича муҳим қарорлар қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Микрокредитбанк” устав фондини кўпайтириш тўғрисида”ги Фармони мазкур банкни кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни молиялаштириш бўйича асосий кредит марказларидан бирига айлантирган ҳолда унинг фаолиятини сифат жиҳатидан янада яхшилади.

Ушбу даврдаги ҳар бир йил мамлакат банк-молия тизимининг изчил ривожланишида янги босқич сифатида қайд этилади.

2001 йил. Ушбу йилнинг 1 июлидан эътиборан кичик бизнес корхоналари ўзлари ишлаб чиқарган экспорт товарлар (иш ва хизматлар)ни банк муассасалари кассалари орқали белгиланган тартибда валюта улушини ўз ҳисобига ўтказиш йўли билан нақд хорижий валютада амалга ошириш имкониятига эга бўлди. Республикамиз ҳукумати кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни рағбатлантиришни ҳамда унинг ташқи иқтисодий фаолиятдаги иштирокини кенгайтириш борасида муҳим қадам қўйди. Айнан шу йили еркин айирбошловчи валютадаги Бирлашган барқарорлашган жамғарма ташкил этилди. Бу ўз навбатида, Ўзбекистонда биржадан ташқари валюта бозорини янада ривожлантиришнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилди.

Бу вақтда банк тизими билан хусусий сектор ўртасидаги ҳамкорлик сезиларли даражада ривожланди. Мазкур ҳамкорлик ривожига туртки берган муҳим омиллар сифатида банклар томонидан хизмат кўрсатиш сифатининг тобора яхшиланиши,

банкларда рақобатчилик муҳитининг юзага келиши, мамлакатимизда тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ жараёнларни кўрсатиш мумкин. Айнан шу даврда банклар кредитлаш сиёсати кучайганини, миждозлар сўровларини синчковлик билан ўргана бошлаганини ва банк ходимларида миждозларнинг талаб-эҳтиёжларига жавобан тез ҳаракат қилиш қобилияти шаклланганини яққол кузатиш мумкин.

15.2. Марказий банкнинг пассив операциялари: нақд пулларни эмиссия қилиш; мажбурий захира ажратмаларини шакллантириш; депозит операциялари; банк қимматли қоғозларини муомалага чиқариш.

2002 йил аҳолининг банклардаги омонатларини ҳимоялашнинг ишончли ва самарали механизми яратилди.

Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни доирасида Фуқароларнинг банклардаги омонатларини кафолатлаш фонди ташкил этилди. Давлат-тиждорат Халқ банкидан ташқари, республикамиз ҳудудида ўз фаолиятини олиб боровчи барча банклар унга аъзо бўлди. Ишончилилик, хизмат кўрсатишнинг юқори сифати, барча миждозлар билан ўзаро шериклик муносабатлари Ўзбекистон банклари фаолиятида асосий принципларга айлана борди.

Банк тизими фаолиятининг институционал асослари такомиллаштирилди. Банк секторини либераллаштириш ва ислоҳ қилишни кўзда тутиб қабул қилинган дастурий ҳужжатлар унинг самарадорлигини оширишни олдиндан белгилаб берди. Мазкур ҳужжатлар замирида банк фаолиятини либераллаштириш жараёнининг тизимли ва босқичма-босқичлик тамойиллари ётади. Ушбу тамойилларга амал қилиш аҳолининг мамлакат банкларига нисбатан ишончини янада мустаҳкамлаш имконини берди. Бундай ёндашув, шубҳасиз, барқарор ва ишончли банк тизимини ташкил қилиш жараёнида улкан ютуқдир.

2003–2004 йиллар. Мамлакатимизда либераллаштириш ва ислоҳотларни янада чуқурлаштириш жараёнида банк тизимини ривожлантириш даври.

Бу даврда аҳолининг банк тизимига ишончини мустаҳкамлаш, банкларни республикамиздаги янгиланишларнинг молиявий таянчига айлантириш мақсади қўйилди. Унинг муваффақияти банкларнинг келгуси ривожда долзарб аҳамият касб этиши лозим эди. Корхоналарни акциядорлаштириш ва уларнинг мулкчилик шаклини ўзгартириш жараёнлари жадаллашди. Банклар мамлакатимиз иқтисодий тараққиётининг янги босқичи талабларидан келиб чиқиб, ўз ривожланиш концепциясига риоя етган ҳолда стратегиясини такомиллаштириб борди. Уларнинг ресурс базасини кенгайтириш ва капиталлашув даражасини ошириш ўз фаолиятини диверсификациялаш, янги акциядорларнинг маблағларини жалб этиш, ИТ-технологиялар асосида янги банк маҳсулотлари ва инструментларини ишлаб чиқиш ҳисобига амалга оширилди.

Валюта бозорини либераллаштиришни давом еттириш ва жорий халқаро операциялар бўйича сўм конвертациясини таъминлаш учун зарур шарт-шароит яратиш билан боғлиқ бўлган омиллар ҳам банклар фаолиятига бевосита таъсир кўрсатди. Чунончи, 2003 йилнинг 15 октябридан Ўзбекистон Республикаси Халқаро Валюта жамғармаси Битимининг ВИИИ моддасидаги мажбуриятни қабул қилди. Натижада корхоналар жорий операциялар бўйича конвертацияни амалга ошириш имкониятига ега бўлди. Бу масала юзасидан Ўзбекистоннинг ташқи маблағларни жалб етмай, амалда ўз ресурсларига таяниб мақсадга еришгани юксак эътирофга сазо-

вор. Мазкур чоралар миллий валюта конвертациясидан фойдаланган маҳаллий тадбиркорлар фаолиятини кенгайтиришга яқиндан ёрдам берди.

Бу ҳақиқатан ҳам бой ва сермахсул фаолиятнинг қизиқарли даври эди. Марказий банкнинг валюта сиёсати инфляция даражасини ушлаб туриш ва миллий валюта курси кескин тебранишининг олдини олиш баробарида экспортни рағбатлантириш ҳамда валюта ресурсларидан самарали фойдаланишга қаратилган эди. Ўзбекистоннинг асосий экспорт товарларига нисбатан дунё бозорларида қулай нарх конъюнктураси, шунингдек, экспортга йўналтирилган валюта сиёсатининг олиб борилиши экспорт ва олтин-валюта захиралари ҳажмининг ошишига имкон берди.

Банк тизимини ислоҳ қилишга қаратилган ишлар давом еттирилди. Унинг асосий йўналишлари сифатида банклар бошқарувида акциядорларнинг ролини ошириш орқали корпоратив бошқарув тизимини мустаҳкамлаш, банклар молиявий барқарорлигини уларнинг активлари, жумладан, валюта активлари сифатини яхшилаш евазига кучайтириш, банк ишини янада такомиллаштириш ва банклар томонидан кўрсатиладиган хизмат турларини тобора кенгайтириш, тижорат банкларининг инвестицион жараёнлардаги ролини ошириш ва мулкчиликнинг барча шаклидаги тадбиркорлик тузилмаларининг кредит ресурсларидан (жумладан, халқаро молиявий ташкилотларнинг линиялари бўйича ҳам) фойдаланиш механизми такомиллаштирилганини қайд этиш жоиз.

2005–2006 йиллар. Мамлакатимиз банклари капиталлашув даражасининг ошиши ва уларнинг инвестиция жараёнларида ҳамда иқтисодий-тузилмавий ўзгаришларда иштироки янада фаоллашган даври. Ўша кезларда мамлакат ҳукумати банкларнинг фойда (даромад) солиғидан озод қилинишига банклар фаоллиги ошувининг яна бир захираси сифатида қаради. Боз устига, тасдиқланган давлат дастурларига мувофиқ, тижорат банкларининг мини-банклар ташкил этиш билан боғлиқ харажатлари ҳам солиқ ундириш базасидан чиқарилди.

Шу тариқа, асосий эътибор пул муомаласини мустаҳкамлаш ва миллий валюта, унинг айирбошлаш курси барқарорлигини ошириш бўйича аниқ чора-тадбирларни амалга оширишга қаратилди. Бу эса фуқароларда катта рағбат уйғотиб, уларнинг банкларга нисбатан ишончини янада орттирди. Аҳолининг банкларда депозит ҳисобрақамлар очишга киришиши билан боғлиқ ижобий ҳолатлар кўпайди. Банкларнинг депозит базаси ҳажми ошди, банк хизматлари бозори шакллана бошлади. Эътиборлиси, банк маҳсулотлари қаторидан янги хизмат турлари, масалан, лизинг хизматлари жой ола бошлади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда чакана хизматлар ривожини халқаро банк ва молия капиталини кенг жалб қилган ҳолда қўшма банкларнинг ташкил этилишига таъсир кўрсатди. Республикамиз банк бозори 100 фоизли хусусий капитал асосидаги янги банкларнинг вужудга келиши натижасида тубдан ўзгарди. Хусусий банкларнинг хизматлар бозоридаги рақобатни кучайтириб юборгани мамлакат банк тизими ривожига енг муҳим босқичлардан бири бўлди. Мамлакатимиз ҳукумати ва Марказий банки солиқ имтиёзлари ва кадрларни тайёрлаш жараёнида техникавий кўмак тақдим етган ҳолда уларнинг ривожланишини мунтазам рағбатлантириб бормоқда. Айни пайтда хусусий банклар сони тижорат банклари умумий сонининг қарийб ярмини ташкил этади.

Республикамизда хусусий банклар ривожланишини изчил рағбатлантириш рақобатни кучайтиришга, кўрсатилаётган банк хизматлари сифатини яхшилашга ва молиявий ресурсларнинг самарали тақсимотига туртки берди. Бу эса, ўз навбатида, хусусий тадбиркорликни рағбатлантириш ва ривожлантириш жараёнларига ижобий

таъсир кўрсатмоқда.

2006–2007 йиллар. Ипотекавий кредитлашнинг ривожланиш даври. Банк хизматларининг мазкур янги шакли маҳаллий аҳоли томонидан дарҳол ижобий баҳоланди. Аҳолининг барча қатламларини, айниқса, ёшларни ижтимоий ҳимоялашни кўзда тутувчи ушбу манба Ўзбекистон Республикаси “Истеъмол кредити тўғрисида”ги ва “Ипотека тўғрисида”ги Қонунлари орқали мустаҳкамланди.

Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмол кредити тўғрисида”ги Қонуни истеъмолчиларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилгани билан аҳамиятлидир. Мазкур қонун турар-жой ва маиший шароитларни яхшилаш борасида аҳолининг имкониятларини янада кенгайтиришга, бинобарин, банкларда истеъмол кредитлаш ҳажмининг сезиларли даражада ошишига хизмат қилади.

2006 йилнинг октябр ойида эса Ўзбекистон Республикаси “Ипотека тўғрисида”ги қонуни кучга кирди. Кўчмас мулкни харид қилиш учун кредитлар ажратишнинг ҳуқуқий механизмини ўзида мустаҳкамлаган ушбу қонун ҳужжати банк ипотекавий кредитлаш ривожига муҳим аҳамият касб этди. Ундан кўзланган асосий мақсад кўчмас мулкка гаров қўйишда юзага келувчи муносабатларни тартибга солишдан иборат эди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 16 февралдаги “Уй-жой қурилиши ва уй-жой бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори доирасида уй-жойлар қурилишини узоқ муддатли ипотекавий кредитлаш тизимида бир қатор механизмлар жорий этилди.

Бу даврда, шунингдек, банкларнинг стратегиялари нақд пул муомаласини мустаҳкамлашга, ҳар бир филиалда нақд пул захираларини шакллантиришга ва ўз фаолиятида самарадорликни оширишга қаратилди.

“2005–2007 йилларга мўлжалланган банк тизимини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш дастури”да белгиланган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши банклар капиталлашув даражаси ва кўрсаткичларининг барқарор ўсишини таъминлаган ҳолда, банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва либераллаштиришда муҳим омил бўлди. Бу борада пул муомаласини мустаҳкамлаш ва миллий валюта, унинг айирбошлаш курси барқарорлигини ошириш, банкларда аҳоли омонатларини кўпайтиришни рағбатлантиришга устувор йўналишлар сифатида еътибор қаратилди. Ривожланиш сари доимий равишда интилаётган тижорат банкларига мамлакатимиз ҳукумати томонидан ўз вақтида тақдим этилган имтиёзлар кредит муассасалари ўз янги инструментларини ишлаб чиқадиغان ва таклиф қиладиган банк-молия бозорининг шаклланишини олдиндан белгилаб берди.

2008–2009 йиллар. Ушбу йилларда аҳоли ва тадбиркорлик субъектлари учун банк чакана маҳсулотларини ривожлантириш банк фаолиятининг муҳим йўналишига айланди.

Мазкур йўналишда банклар ўз фаолиятини дунёвий амалиётнинг “олтин” принциpidан келиб чиққан ҳолда олиб бордилар. Яъни, аҳолига кўрсатиладиган хизматларнинг жозибадорлиги тадбиркорларнинг кредитлардан фойдаланиш кенг имконияти билан мутаносиб ҳолда ривожлантирилди. Давом еттирилган ислохотлар банк фаолиятини аҳолининг турмуш даражасини оширишда муҳим аҳамият касб етувчи, илгари қабул қилинган “Истеъмол кредити тўғрисида”ги ва “Ипотека тўғрисида”ги қонунлар доирасидаги фаоллигини янада кучайтирди.

Ўзбекистон тижорат банклари республикамиздаги ва жаҳон банк ҳамжамиятидаги янги воқеликка жавобан ўзлари таклиф етаётган хизматлари тўпламини кенгайтди, бозорга янги банк маҳсулотларини чиқарди ва айни пайтда молия институтлари фаолиятининг халқаро стандартларини фаол жорий этишга

киришди.

2010 йил. Ўзбекистон тижорат банклари, аввало, ихтисослашган кредит институтлари сифатида кўзга кўрина бошлади. Бу, бир томондан хўжаликларнинг вақтинча бўш маблағларини жалб этиши, бошқа томондан эса жалб этилган маблағлар ҳисобидан корхоналар, хусусий тадбиркорлар ва аҳолининг молиявий эҳтиёжларини қондириши билан долзарб аҳамият касб этди.

Хорижий ва маҳаллий экспертларнинг қайд этишича, сўнгги йиллар давомида республикада асосий тамойил — ихтисослашувдан узоқлашиш ва банк фаолиятида универсаллаштиришни чуқурлаштириш кузатилмоқда. Бу эса банк операциялари мазмуни ва кредит муносабатлари моҳиятини олдиндан белгилаб беради.

Назорат учун саволлар

1. Марказий банкнинг актив операциялари: тижорат банкларига кредит бериш; ҳукуматга кредит бериш; хорижий банкларга депозитлар жойлаштириш; мамлакатнинг халқаро валютадаги резерв позициясини шакллантириш; ҳукуматнинг ташқи қарзини тўлаш; олтин-валюта захираларини шакллантириш; асосий воситалар сотиб олиш операцияларини ёритиб беринг?

2. Марказий банкнинг пассив операциялари: нақд пулларни эмиссия қилиш; мажбурий захира ажратмаларини шакллантириш; депозит операциялари; банк қимматли қоғозларини муомалага чиқариш операцияларини иқтисодий моҳиятини очиб беринг?

16- МОДУЛ. МАРКАЗИЙ БАНКНИНГ МУСТАҚИЛЛИГИ

16.1.Марказий банкнинг иқтисодий мустақиллиги ва уни баҳолаш тартиби. Марказий банкнинг сиёсий мустақиллиги ва уни баҳолаш тартиби.

16.2. Марказий банкларнинг мустақиллик шкаласи. АҚШ Федерал захира тизимининг мустақиллик даражаси.

Таянч иборалар: давлат банки, аралаш марказий банк, сиёсий мустақиллик, иқтисодий мвустақиллик, баҳолаш

16.1.Марказий банкнинг иқтисодий мустақиллиги ва уни баҳолаш тартиби. Марказий банкнинг сиёсий мустақиллиги ва уни баҳолаш тартиби.

Марказий банкнинг иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамияти ҳамда уни мамлакат ҳудудида бўлаётган иқтисодий жараёнларни тартибга солишдаги роли ҳақида мунозарали баҳслар бир неча маротаба ўзининг ривожланиш йўналишларини ўзгартирди ва бунинг оқибатида иқтисодиётдаги банк тизимининг биринчи поғонасида реал ўзгаришлар бўлишига сабаб бўлди, бу эса биринчи навбатда давлат бошқарув органларига бўлган муносабатларда намоён бўлди.

Бу муаммони таҳлил этишда асосий жиҳат - мамлакат Марказий банк сиёсатининг давлат иқтисодий сиёсати йўналишига тобелиги, яъни аниқроғи бу тобеликнинг даражасига боғлиқ. қачонки, мамлакат Марказий банки сиёсати давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш сиёсати билан чамбарчас боғлиқ бўлса, бундай боғлиқликни самарали, деб ҳисоблаш мумкин. Лекин, шу нарса катта аҳамиятга эгаки, бу иттифоқ Марказий банк томонидан қанчалик ихтиёрий равишда

тузилган ва у кимга ҳисобдор ва банк тизимида пул-кредит сиёсатини тартибга солишдаги усулларни ва йўналишларни танлашда ҳамда қонун бўйича Марказий банк мустақиллиги даражаси ва бунга ҳақиқатда эришилганлигига аҳамият бериш лозим.

Марказий банкнинг мустақиллиги ва иқтисодий тартибга солишдаги ўрни кўп ҳолларда миллий урф-одатлардан ва банк тизимининг миллий хусусиятларидан келиб чиқади. Лекин, умумий йўналиш (тенденция)ларни ҳам асосий иқтисодий ривожланган мамлакатларга таққослаган ҳолда кўриб чиқиш мумкин. 70-йиллар ўрталаридан 80-йиллар ўрталаригача бўлган давр мобайнида давлатнинг иқтисодийта амалий аралашуви натижасида жаҳоннинг кўпгина етакчи мамлакатларида марказий банкларнинг “қудратлилик” назарияси тасдиқланди, марказий банкларнинг обрў-эътибори, нуфузи қсди ва бу маъмурий бошқарув усулларининг кенгайишида намоён бўлди.

Шулар орқали, таҳлил қилинган беш омил ичидан уч асосий (аниқроғи: 2,4,5) ва икки қўшимча (1 ва 3) омилни ажратиш мумкин. Марказий банкнинг ҳукумат бошқарув органларидан мустақиллигини белгиловчи асосий объектив омилларга:

- банк раҳбарини сайлаш ва ишдан озод қилиш тартиби;
- пул-кредит сиёсатига давлатнинг аралашуви ҳукуки;
- ҳукуматни Марказий банк томонидан кредитлаш чегараланганлигининг мавжудлиги ва қатъийлигини ажратиш кўрсатиш мумкин.

Марказий банк капиталида давлат улушини ва қонунчиликда Марказий банкнинг мақсади ва вазифаларини аниқ белгиланганлиги юқоридаги таҳлилдан кўриниб турибдики, у Марказий банк мустақиллиги даражасини белгилашда ҳал қилувчи роль ўйнамайди ва улар иккиламчи омиллар бўлиб ҳисобланадилар.

16.2. Марказий банкларнинг мустақиллик шкаласи. АҚШ Федерал захира тизимининг мустақиллик даражаси.

Саноати ривожланган мамлакатлар Марказий банклари мустақиллигининг объектив омилларига баҳо беришда қуйидаги мезонларни киритиш мумкин:

- Марказий банк капиталида ва фойдани тақсимлашда давлатнинг иштироки;
- банк раҳбарларини тайинлаш (сайлаш) даги тартиб ва уларнинг фаолият кўрсатиши муддати ҳамда давлат томонидан миллий банкнинг фаолиятини назорат қилиш шакли;

- Марказий банк вазифаларини аниқлашнинг қонунчиликда ёритилиш даражаси;

- Марказий банк раҳбарияти қарорини давлат органлари қиратиш қонун билан тақдирлашнинг ёки давлатнинг умумиқтисодий йўналиши билан Марказий банкнинг пул-кредит доирасидаги тадбирларни тартибга солишнинг мавжудлиги;

- мамлакат Марказий банкининг давлат харажатларини тақдирлаш ва эгри молиялаштиришини тартибга солишчи қонуннинг мавжудлиги ва унинг шакллари.

Марказий банкнинг капиталида ва фойдасини тақсимлашда давлатнинг иштироки омили Марказий банк иқтисодий мустақиллигининг қанчалик даражадалигини кўрсатади. Лекин бу қарамлик иккиламчи роль ўйнайди, чунки Марказий банкнинг капитали тақдирдан-тақдир давлатга тегишли бўлмаса ҳам, қонунчиликда маълум шарҳ (изоҳ) мавжуд бўлади. Агар мавжуд бўлмаса, давлат эгри усуллардан фойдаланади.

Мисол қилиб, Австрия Миллий банки ҳақидаги қонунни олайлик. Бу банк худди ҳиссасдор жамияти шаклида тузилган ва фаолият кўрсатмоқда (Марказий банкнинг 50 фоиз капитали Федерацияга, қолган 50 фоизи капитали австриялик

хукукий ва жисмоний шахсларга тегишли). Марказий банк капиталига фақат Молия вазирлигидан рухсат олган хукукий ва жисмоний шахсларгина улуш ққша олиш хукукига эгадирлар.

Пай (улуш) мерос (ворислик) орқали қтиши ёки Молия Вазирлиги рухсати билан сотилиши мумкин. Шу орқали давлат билвосита назоратни амалга ошириши мумкин.

Бундан ташқари, Марказий банкнинг функция ва вазифалари қонунда кўрсатилган. Шу сабабли улуш эгалари йиғилиши чегараланган масалаларнигина еча олади. Албатта, бу масалалар банкнинг иқтисодий сиёсати билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмайди.

Шундай қилиб, мамлакат Марказий банкининг капиталида 100 фоизи давлатнинг иштироки - кўпроқ Марказий банк салоҳиятига ва анъаналарига ҳамда улуш эгаларига ҳам боғлиқ. Мисол тариқасида АҚШнинг Федерал Резерв Тизимини ва Германиянинг Федерал банкни кўрсатиш мумкин. Иккала Марказий банк жаҳонда энг мустақил марказий банклар сифатида тан олинган. Шундай бўлса-да, Немис Федерал банкининг 100 фоиз капитали Федерацияга, Федерал Резерв Тизими капитали эса, 100 фоиз аъзо-банкларнинг тўлиқ мулкига тегишли. Ва аксинча, банклар ва суғурта компанияларининг мулкига тегишли бўлган Италия Марказий банки давлат бошқарув органларига қарамдир.

Бу омилнинг таҳлилидан кўринадик, марказий банклар капитали эгаларининг таркибидан қатъий назар, улар унинг пул-кредит сиёсатидаги мустақиллигига аҳамиятли таъсир кўрсата олмайди.

Марказий банкнинг мустақиллиги даражасини белгиловчи кейинги омил, банк раҳбарининг сайланиш тартиби ҳисобланади.

Бу омил Марказий банкнинг давлат органлари бошқарувидан қанчалик даражада сиёсий мустақиллигини белгилашда муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Биринчи қарашда, мамлакатлар ўртасидаги фарқ фақат Марказий банкнинг бошқарув лавозимида номзодларни ким тавсия этишида намоён бўлади. Кўпгина ривожланган давлатларда (Япония, АҚШ, Австрия) банк раҳбариятига ҳукумат тавсия этган номзодлар сайланади ёки тайинланади.

Марказий банкларнинг раислари ва бошқарув аъзоларини қонун бўйича ишдан олиш тартиби ҳам қизиқарли ҳолатда расмийлаштирилган. Кўпгина саноати ривожланган мамлакатлар (Германия, Буюк Британия, Япония, АҚШ, Дания, Австрия, Швейцария ва Голландия)нинг марказий банклар раисларини, бошқарув аъзоларини сайланган муддатларидан илгари ишдан бқшатиб бўлмайди. Ҳукуматга юқоридаги давлатларга нисбатан қарамроқ бўлган марказий банклар бунга кирмайди (Италия, Франция).

Марказий банкнинг сиёсий мустақиллигини кўрсатувчи учинчи омил, унинг қонунда кўрсатилган фаолияти даражаси ва мақсадлари ҳисобланади. Бу омил бир томондан, Марказий банк фаолиятини эркинлигига чегара ққйса, бошқа томондан, унинг қонунда кўрсатилган ваколатларини аниқлайди.

Бир қатор мамлакатларда, масалан, АҚШ, Швеция, Буюк Британия ва Италияда Марказий банк вазифаларининг таърифи қонунда қайд этилмаган ёки умумий ҳолда кўрсатилган, холос. Шундай бўлса ҳам, иккала гуруҳда жуда мустақил ва шу билан бирга қарамроқ бўлган марказий банклар бордир.

Шундай қилиб, бу омилнинг таъсирини фақат Марказий банкнинг ташкил топиши шароити ва урф-одатлар таҳлили билангина ккриш мумкин. Марказий банкнинг вазифа ва мақсадлари қонунда аниқланиш омили шу сабабли иккинчи

даражали роль қйнайди.

Марказий банк мустақиллигининг белгиловчи омиллардан бири, унинг пул-кредит сиёсатига давлат органларининг аралашишини қонун бўйича қанчалик даражада қрнатил-ганлигидадир. Бу омил биринчи галда Марказий банкнинг сиёсий мустақиллигига таъсир кўрсатади.

Мустақиллик даражаси нисбатан паст бўлган марказий банкларга Франция ва Италия марказий банкларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Бу давлатларда пул-кредит сиёсати йўналишини ҳукумат белгилаши қонун билан мустаҳкамланган. Марказий банк эса, ҳукумат кўрсатмаларини бажаради ва унга маслаҳатчи вазифасини ўтайди.

Иккинчи жаҳон уруши давридан бошлаб Франция банки Молия Вазирлиги қарамоғидадир. Пул бозоридаги интервенциянинг ташаббускори ҳам, немис маркасига нисбатан француз франки курсини ушлаш масаласи ҳамда Европа Ҳамжамияти бозорининг ташкил топишида валюта операцияларини тартибга солишда ҳам ҳукумат иштирок этмоқда.

Албатта, Франция Марказий банки томонидан ҳукуматнинг пул-кредит сиёсатини тартибга солишдаги ҳаракатини қоралаб чиқишлар бўлди. Масалан, 1982 йилда Марказий банк Молия Вазирлиги талабига биноан ҳукуматнинг кредитлаётган сумма миқдорини оширишдан бош тортди. Бироқ, Раисга қарши тазйиқ (сиқув)лар бўлди ва Франция банки одатдагидек, Молия Вазирлиги кўрсатмасига бўйсинишга мажбур бўлди.

АҚШнинг Федерал Резерв Тизимидан фарқли равишда Немис Федерал банки парламентга ҳисобот бермайди, у ўзфаолияти ваколатини “Немис Федерал банки ҳақида”ги қонунга мувофиқ амалга оширади.

Швейцария, Италия, Швеция ва Данияда ҳукуматни кредитлаш ҳажмини чегаралаш расман мавжуд эмаслиги, улар марказий банкларининг бу мезон бўйича давлатга қаттиқ қарамликларини кўрсатади.

Шулар орқали, таҳлил қилинган беш омил ичидан уч асосий (аниқроғи: 2,4,5) ва икки қўшимча (1 ва 3) омилни ажратиш мумкин. Марказий банкнинг ҳукумат бошқарув органларидан мустақиллигини белгиловчи асосий объектив омилларга:

- банк раҳбарини сайлаш ва ишдан озод қилиш тартиби;
- пул-кредит сиёсатига давлатнинг аралашиши ҳуқуқи;
- ҳукуматни Марказий банк томонидан кредитлаш чегараланганлигининг мавжудлиги ва қатъийлигини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Марказий банк капиталида давлат улушини ва қонунчиликда Марказий банкнинг мақсади ва вазифаларини аниқ белгиланганлиги юқоридаги таҳлилдан кўриниб турибдики, у Марказий банк мустақиллиги даражасини белгилашда ҳал қилувчи роль ўйнамайди ва улар иккиламчи омиллар бўлиб ҳисобланадилар.

Юқорида қайд этилганлар асосида хулоса қилиш мумкинки, ривожланган мамлакатлар марказий банклари ўзларини мустақил таъсир ўтказа оладиган институт сифатида кўрсатишлари зарур. Бу бир томондан, уларга қонун асосида рухсат этилган воситалар ёрдамида иқтисодиётни тартибга солишни амалга ошириш ҳуқуқини беради, бошқа томондан эса, Миллий банк ва пул тизими манфаатларининг химоячиси сифатида майдонга чиқади.

Шу муносабат билан Марказий банкнинг иқтисодиётни тартибга солиш жараёнидаги ва умуман иқтисодиётдаги мавқеини, шунингдек, мамлакат ҳукумати билан ўзаро муносабатларини таҳлил қилар эканмиз, унинг пул-кредит тизими ва ҳукумат органлари ўртасида оддий воситачи эмаслигини, балки маълумот, тадқиқот,

тартибга солувчи ва назорат қилувчи марказ эканлигини алоҳида таъкидлашни истардик.

Бироқ, мамлакат пул-кредит соҳасидаги Марказий банкнинг мустақиллик даражаси масаласи ҳанузгача мунозарали бўлиб қолмоқда. Миллий пул бирлиги қадрини ошириш билан боғлиқ чора-тадбирлар фақатгина пул-кредит соҳасига тегишли эмас, балки у яхлит бутун иқтисодиётга таъсир қтказади, бу эса ҳар қандай даражадаги иқтисодий сиёсат билан келишишни ва давлатнинг барқарорлаштириш дастури доирасидан четга чиқмасликни тақозо этади. Бундан ташқари, Марказий банкнинг мустақиллик даражаси кўпгина макроиқтисодий кўрсаткичларга фақат билвосита таъсир кўрсатади.

Назорат учун саволлар

1. Марказий банкнинг иқтисодий, сиёсий мустақиллиги ва уни баҳолаш тартибини тушунтириб беринг?

2. Марказий банкларнинг мустақиллик шкаласи ва АҚШ Федерал захира тизимининг мустақиллик даражасини иқтисодий моҳиятини тушунтириб беринг?

3. Европа Марказий банки, Япония Марказий банкнинг мустақиллик даражасини ҳамда ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари Марказий банкларининг мустақиллик даражасини ёритиб беринг?

4. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг мустақиллик даражасини аҳамиятини тушунтиринг?

17-МОДУЛ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ.

17.1. Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилиш асослари. Тижорат банкларининг ташқилий тўзилиши.

17.2. Тижорат банкларининг функциялари. Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари.

Таянч иборалар: тижорат банк, инвестицион банк, депозит, капитал, кредит, лизинг.

17.1. Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилиш асослари. Тижорат банкларининг ташқилий тўзилиши.

Таниқли иқтисодчи олимлар, жумладан Лаврушин “тижорат банки → бу ташкилот эмас балки корхона деб ҳисоблайди. Уларнинг фикрига кўра тижорат банклари ҳам маҳсулот яратади. Тижорат банклари номоддий шаклга эга бўлган маҳсулотларни яратади. Мисол: **депозит** ва **кредит**. Лекин амалиётда тижорат банкларини кредит муассасаси ва кредит ташкилоти деб аташ кенг тарқалган. Тижорат банкларининг юридик шахс сифатидаги ўзига хос мақомни қуйидаги ҳолатларда яққол намоён бўлади.

Тижорат банклари бутун иқтисодиётда субъектлари ҳамда аҳолини кредитлайдиган қудратли молия институтлари ҳисобланади. Бугунги кунда уларнинг кредитларисиз бирор бир мамлакатда иқтисодий ўсишни таъминлаш ва уй-жой муаммосини ҳал қилиш мумкин эмас.

Тижорат банклари аҳолига ва хўжалик юритувчи субъект, ҳисоб-китоб касса

хизмат кўрсатадиган молиявий институт ҳисобланади.

Тижорат банклари фаолияти давлат томонидан қаттиқ назорат қиладиган молия институтидир. Давлат одатда тижорат банклари фаолиятини Марказий банк орқали назорат қилади. Бундай қаттиқ назоратнинг асосий сабаби банкларга депозитлар ва омонатлар бериш ҳуқуқини берилганлигидир.

Тижорат банклари шартнома асосида мижозларга молиявий хизматлар кўрсатадиган кредит институтлари ҳисобланади.

Бу молиявий хизматларнинг баҳоси банк ва мижоз ўртасидаги келишувга асосланди. Ҳеч қайси давлат органи банк хизматлари баҳосини шаклланиш жараёнида аралашшига ҳаққи йўқ.

Тижорат банклари мижозларнинг банкка жалб этилган маблағларини сир тутиши ни кафолатладиган молия институти ҳисобланади. Бу кафолатлар банк сирини тўғрисидаги қонунда ўз ифодасини топади.

Тижорат банклари ишлаб чиқариш, суғурта ва савдо фаолияти билан шуғулланиш ман этилган институти.

Тижорат банкларининг жалб қилинган маблағлар доирасида кредит ресурсларини ташкил қилиш ва ишлаш тамойили банк фаолиятининг пойдевори ҳисобланиб, унинг депозит ва омонатлар жалб қилишга бўлган қизиқишларини оширади, пасивларни жалб қилиш бўйича рақобат муҳитининг юзага келишига асос бўлади. Ундан ташқари четдан жалб қилинган ва қўйилган маблағлар мутаносиблиги банкларда депозитларни жалб этишга қизиқишни кучайтиради ва бу маблағлардан унумли фойдаланишга асос яратади.

Тижорат банкнинг иккинчи ва асосий тамойилларидан бири бу **ҳақиқатда мавжуд бўлган маблағлар чегарасида хизмат кўрсатиш**дир. Тижорат банки бошқа банк вакиллик ҳисоб рақамига нақд пулсиз тўловни амалга ошириш, бошқаларга кредит хизматини кўрсатиш ва вакиллик ҳисоб варағида қолган қолдиқ чегарасида нақд пуллик операцияларни бажариши мумкин. Тижорат банкларининг ҳақиқатда мавжуд маблағлар чегарасида фаолият кўрсатиши деганда, банкнинг нафақат ўз ресурс ва кредит қўйилмаларининг мутаносиблиги, балки банкнинг активлари билан унинг жалб қилинган маблағлари ўртасидаги мутаносиблигини таъминлаши тушунилади. Бунда авваламбор, пасивлар ва активлар муддатларининг бир хиллиги инобатга олиниши лозим. Бинобарин, агар банк маблағларни қисқа муддатга жалб этган бўлса ва бу маблағларни ўзоқ муддатли ссудаларга жойлаштиради, банкнинг мажбуриятлари бўйича тўловларни ўз вақтда амалга ошира олиши бир мунча муаммолар билан боғлиқ бўлиши, бу эса ўз навбатида банкнинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Банк активида риск даражаси юқори бўлган ссудалар миқдорининг кўпайиши, банкнинг ресурслари ҳажмида ўз маблағлар ҳиссасининг оширилишини тақозо қилади. Шунга кўра, банк фаолиятини тартибга солувчи иқтисодий нормативларни аниқлашда банк активларининг пасивларга мутаносиб бўлишини инобатга олиш лозим.

Банк қонун доирасида ўз ресурсларидан мустақил равишда фойдаланиши мумкин, лекин унинг актив операциялари ҳажмини маъмурий тақиқлов усуллари билан чегаралаш мумкин эмас.

Маъмурий чекловлар бир марталик ва фавқулодди ҳолларда қўлланилиши мумкин. Бу чекловларни доимий тарзда қўллаш банкнинг тижорат асосларининг бўзилишига олиб келади. Шунга кўра, банклар фаолиятини тартибга солиш учун иқтисодий меъёрлардан кенг фойдаланилади. Тижорат банкларининг жалб қилинган

маблағлар доирасида кредит ресурсларини ташкил қилиш ва ишлаш тамойили банк фаолиятининг пойдевори ҳисобланиб, унинг депозитлар жалб қилишга бўлган қизиқишини оширади, пассивларни жалб қилиш бўйича рақобат муҳити юзага келишига асос бўлади.

Ундан ташқари жалб этилган ва қўйилган маблағларнинг мутаносиблиги тамойили банкларда депозитларни жалб этишга қизиқишини кучайтириш ва бу маблағлардан унумлироқ фойдаланишга қаратилган. Бу тамойил асосида ишлаш тижорат банкларни ликвидлигини оширишга ёрдам беради.

Учинчи тамойил бу **банкнинг тўла иқтисодий мустақиллигидир**. Бу тамойилга асосан банк ўз ва жалб этилган маблағлардан мустақил фойдаланиши, мижозлар ва омонатчиларни ўзи мустақил равишда танлаши, кредит сиёсатини мустақил тўзиши ва амалга ошириши, фоиз ставкаларини мустақил ўрнатиши ва ўзгартириши, даромадларни мустақил равишда тақсимлаши ва бошқа фаолият турларини мустақил бажариши мумкинлиги кўзда тутилади. Банклар фаолияти тўғрисидаги амалдаги ҳуқуқий-меъёрларга асосан барча тижорат банклари ўз фонд ва даромадларидан иқтисодий жиҳатдан мустақил фойдаланишлари мумкин.

Тижорат банкининг солиқ тўлагандан кейинги қолган фойдаси акционерларнинг умумий йиғилиши қарорига мувофиқ тақсимланади. Акционерларнинг умумий йиғилиши банкнинг ҳар турлиги фондларга ажратмаларининг норма ва миқдорини, акцияларга тўғри келувчи дивидент суммасини белгилайди.

Мажбуриятлари бўйича тижорат банки ўз маблағлари ва мол-мулки билан жавоб беради. Тижорат банки ўтказадиган операцияларнинг рискин ўз зиммасига олади.

Учинчи тамойил асосида тижорат банк ва мижоз муносабатлари ётади, яъни банк ссуда бераётган бозор мезонларидан даромад, риск ва ликвидлик даражаларидан келиб чиққан ҳолда беради.

Тижорат банк фаолиятини олиб боришнинг тўртинчи тамойили **банк фаолиятининг тижоратлашуви** бўлиб, бунда банкларнинг тижорат объекти вақтинча бўш турган пул маблағлари ҳисобланади. Бу пул маблағлари банкка тегишли бўлмаган бўлсада, фаолияти давомида банк уларни ўз номидан жойлаштиради.

Банк тижорати кам инвестиция қилиб кўпроқ даромад олиш тамойилига асослангани учун, унинг мажбуриятларининг пассивларидаги улуши кам бўлиши керак.

Тижорат банки кредит бериш ва инвестицияларни молиялаштириш жараёнида иложи борича кўп даромад олишни мўлжаллайди.

Ундан ташқари банк фаолиятининг хавфсизлиги ҳам банк тижоратининг асосидан бири ҳисобланади. Банк ҳар доим риск билан боғлиқ фаолият кўрсатади. Банк фаолиятида риск даражаси қанча кам бўлса ва хавфсизлиги юқори бўлса, банкнинг даромади ҳам шунча кўп бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида банклар фаолиятининг яна бир муҳим тамойили шундаки, банк иқтисодий ташкилот сифатида ўзининг капитали, даромади билан риск қилиши мумкин, лекин у мижознинг даромади ёки капитали билан риск қилиши мумкин эмас. Ўйскача қилиб айтганда, банк фаолияти **“ҳамма нарса мижоз учун”** деган тамойилга асосланган бўлиши керак. Бу тамойил банк мижоз учун тўлалигича жавоб бериш зарурлигини билдиради, унинг даромадини таъминлайди.

Мижозлар томонидан қараганда банк ҳар доим шерик ташкилот ҳисобланади.

Шериклик муносабатлари икки томоннинг ўзаро қизиқишларига ва розилиklarига асосланган ҳолда амалга оширилиши лозимлиги туфайли банк мижозлар манфаатини таъминлашни биринчи ўринга қўйиши лозим.

Тижорат банклари фаолиятининг кейинги тамойили бу банклар кўрсатадиган хизматлар ва операцияларнинг **универсаллашуви** ва **диверсификацияси** бўлиб, банклар фаолиятининг турли тармоқ ва соҳаларни қамраб олишини кам рисклилиқ асосида юқори даромад олишга йўналтирилган бўлиши лозим.

Банклар қайси мулк шаклига асосланганлигидан қатъий назар уларнинг фаолияти юқоридаги тамойилларга асосланади.

Олдинги параграфда таъкидланганидек банклар акциядор жамият каби очиқ турдаги ёки ёпиқ турдаги акциядор банклар бўлиши мумкин. Акциядорлар сафига кириш акцияларни сотиб олиш йўли билан амалга оширилади. Ҳуқуқий ва жисмоний шахслар банкларнинг акциядорларини сотиб олиши ва акциядорлар бўлиши мумкин.

Баъзи тижорат банклари пайлар (бадаллар) ҳисобидан ташкил қилиниши мумкин. Бу турдаги банкларнинг қатнашчилари ҳам ҳуқуқий ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин.

Хусусий банклар-жисмоний шахсларнинг пул маблағлари ҳисобидан ташкил қилинган банклар ҳисобланади.

Бажарадиган операцияларига қараб тижорат банклари универсал ва махсус банкларга бўлинади.

Универсал банклар хилма-хил операциялар бажариш, ҳар хил хизматлар амалга ошириш хусусиятига эга бўлади. Махсус банклар маълум йўналишларга хизмат кўрсатиб, ўз фаолиятини шу йўналишларда ютуқларга, самарадорликка эришишга бағишлайди. Бундай банкларга тармоқларга хизмат кўрсатувчи банклар, экспорт-импорт операцияларини олиб боровчи банклар, инвеститсия банклари, ипотека-замин банкларини киритиш мумкин.

Жойлашиш белгисига қараб тижорат банклар: халқаро, республика, минтақавий, вилоят банкларига бўлиниши мумкин.

Тармоқларга хизмат кўрсатишга қараб: саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалик, савдо ва бошқа банкларга бўлиниши мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида банкларнинг роли, уларнинг иқтисодиётга таъсири ўсиб бормоқда. Кредит муассислари, аҳоли, корхона, ташкилотлар, компанияларнинг бўш пул маблағларини йиғиш ва жойлаштиришдан ташқари, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини такомиллаштиришга ёрдам беради ва корхоналар фаолиятини кўзатиб бориши мумкин.

Банклар ва унинг кредити ёрдамида мавжуд капитал тармоқлар ўртасида, ишлаб чиқариш ва муомала соҳаси ўртасида тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги соҳасида қўшимча инвеститсияга бўлган талабларни молиялаштириб, банклар халқ хўжалигида прогрессив ютуқларга эришишни таъминлаши мумкин.

Тижорат банкларининг иқтисодий роли унинг фаолият доирасининг кенг бўлишига олиб келади. Бу сабабли тижорат банклари қуйидаги функцияларни бажаради:

- вақтинча бўш турган пул маблағларни йиғиш ва уларни капиталга айлантириш;
- корхона, ташкилотлар ва аҳолини кредитлаш;
- иқтисодиётда ҳисоб-китоблар ва тўловларни амалга ошириш;
- молия-валюта бозорида фаолият кўрсатиш;
- иқтисодий-молиявий ахборотлар бериш ва маслаҳат хизматларини кўрсатиш ва

бошқалар.

17.2. Тижорат банкларининг функциялари. Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари.

Тижорат банкларининг иқтисодий маҳалла фаолият доирасининг кенг бўлишига олиб келади.

Тижорат банклари қуйидаги асосий функцияларни бажаради.

1. Вақтинча бўш турган пул маблағларни йиғиш ва уларни капиталга айлантатириш.

2. Корхона, ташкилотлар, давлат ва аҳолини кредитлаш;

3. муомалага кредит пуллар (муомаланинг кредит воситалари)ни чиқариш.

4. Иқтисодиётда ҳисоб-китоблар ва тўловларни амалга ошириш.

5. Молия - валюта бозорида фаолият кўрсатиш.

6. Иқтисодий-молиявий ахборотлар бериш ва консултатсия хизматларини кўрсатиш.

Банклар бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни капиталга айлантатириш функциясини бажара туриб, мажбур бўш пул даромадлари ва жамғармаларни йиғишади. Жамғарувчи (бўш пул маблағи эгаси) ўз маблағларини банкка ишониб топширгани учун ва банк бу маблағлардан фойдалангани учун маълум фоиз ҳисобида даромад олади. Бўш пул маблағлари ҳисобидан ссуда капитали фонди вужудга келади ва бу фонд халқ хўжалиги тармоқларини кредитлаш учун ишлатилади.

Тижорат банклар фаолиятида асосий ўринни корхона, ташкилотларни, аҳолини, давлатни кредитлаш эгаллайди. Кредитлаш жараёнини ташкил қилишда банк молиявий воситачи ролини ўйнайди. У бўш турган маблағларни жалб қилади ва ўз номидан мижозларга вақтинча фойдаланишга беради. Банк кредити ҳисобидан халқ хўжалигининг муҳим тармоқлари — саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо ва бошқалар молиялаштирилади ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга асос бўлади.

Муомалага кредит пулларни чиқариш функцияси тижорат банкларини бошқа молия институтларидан ажратиб туради. Тижорат банклари депозит-кредит эмиссия қилганида, ссудалар берганида, пул массаси ошади ва ссуда банкка қайтарилганда, муомаладаги пул массаси камаёди.

Тижорат банклари кредит пулларни яратишнинг эмитенти ҳисобланади. Тижорат банк томонидан

мижозга берилган кредит унинг ҳисоб рақамига ўтказилади ва банкнинг қарз мажбурияти ортади. Мижоз бу маблағнинг маълум қисмини нақд пул шаклида ҳисоб рақамидан олиши мумкин. Бу ҳолда муомаладаги пул массасининг миқдори ошади. Шунинг учун ҳам, Марказий банк тижорат банкларининг фаолияти устидан назорат олиб боради.

Тижорат банкларининг муҳим функцияларидан бири ҳисоб-китобларни олиб боришдир. Ҳисоб-китобларни олиб боришда банк мижозлар ўртасида воситачи бўлиб хизмат қилади.

Тижорат банклари қимматбаҳо қоғозлар чиқариш ва жойлаштириш билан ҳам шуғулланиши мумкин.

Тижорат банклари иқтисодий аҳволни назорат қилиш жараёнида мижозларга ҳар хил ахборотлар, маслаҳатлар бериши мумкин.

қилиш ва бекор қилиш каби масалаларни кўриб чиқиши мумкин.

Тижорат банкларининг юридик шахс сифатида фаолияти омонатчилар, кредиторлар, умуман, давлат ва жамият манфаатларига жиддий дахлдор бўлганлиги туфайли унинг ташкил топиши ўзоқ давом этадиган жараён ҳисобланади. Шу вақт ичида бўлғуси таъсисчилар ўртасида ўзаро муносабатлар ўрнатилади, банк устав капитали учун зарур бўлган маблағлар тайёрланади, раҳбар шахслар зарур ҳужжатлар тайёрлайди, тегишли текширувдан ўтказилади ва ҳоказолар.

Тижорат банкларини ташкил этиш ва тугатишнинг ҳуқуқий асослари “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонунда ифодаланган. Шу қонуннинг 2-боби “Банкларни ташкил этиш ва улар фаолиятини тугатиш тартиби” деб номланиб ўз ичига 13 модда(7-19 моддалар)ни олади .

Банклар республика ҳудудида ўз фаолиятларини Марказий банк томонидан бериладиган лицензия асосида амалга оширадилар.

Банкларга лицензия бериш Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”, “Акционерлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунлар ва бошқа қонунлари ҳамда банкка меъёрий ҳужжатларда белгиланган талаблар асосида амалга оширилади.

Тижорат банкларини ташкил қилиш 11 феврал 1999 йилда қабул қилинган “Банкларни рўйхатга олиш ва уларга лицензия бериш тартиби тўғрисида”ги 630-сонли Низом асосида олиб борилади.

Ушбу низомда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банкларни рўйхатга олиш ва уларга лицензия бериш тартиби ҳамда шартлари белгилаб қўйилган бўлиб, тижорат банклари очик ёки ёпиқ турдаги акционерлик жамиятлари шаклида ташкил этилиши мумкин.

Ссуда капиталисти ўз бўш капиталини қарзга берса, банкирлар асосан четдан жалб қилинган маблағларга таянади. Ссуда капиталистининг даромади ссуда фоизи булса, банкирнинг даромади - банк фойдаси ҳисобланади. Банклар корхона, ташкилот, давлат муассасалари, аҳоли бўш пулларини жалб қилиш орқали катта

ҳажмдаги капитални ўз кулларида жамлайдилар ва даромад келтирувчи капитал ҳаракатини бошқариб борадилар. Банкларнинг йириклашуви ва улар фаолиятининг такомиллашуви уларнинг махсус корхоналар - кредит муассасаларига айланишига олиб келади.

Шундай қилиб, банк фаолияти халқ ҳўжалиги мавжуд бўлган бўш маблағларни жалб қилиш ва ссуда капиталини тақсимлашни уй ичига олади. Банк ўз фаолияти давомида маълум даромадга эга бўлади. Бу даромад банк жалб қилган ресурсларга йўллайдиган фоиз билан жойлаштирган ресурслари бўйича оладиган фоиз уртасидаги фарқдан иборат бўлади.

Банк ташкил этиш жараёни бир неча босқичларга бўлиниши мумкин.

1. Тайёргарлик босқичи.

Бу даврда банк муассислари ўртасида банк ташкил этишга келишилади, ташаббус гуруҳи тузилади, ҳар бир муассиснинг устав капиталига қўшилган улуш миқдори белгилаб олинади, банкнинг таъсис ҳужжатлари мажмуи тайёрланади, банкнинг номи аниқланади, таъсисчилар ўртасидаги келишувлар дастлабки шартнома тарзида расмийлаштирилади, унинг асосида таъсис шартномаси тузилади (ФКнинг 43-моддаси, Ўзбекистон Республикаси «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари ҳақида»ги Қонуннинг 3-моддаси) акциядорлик тижорат банкларининг муассислари банк давлат рўйхатига олингунига қадар юзага келган мажбуриятлар юзасидан биргаликда жавобгар бўладилар.

2. Банкни давлат рўйхатидан ўтказиш босқичи.

Бу босқич уч даврни ўз ичига олади:

Банк очиш ҳақидаги ариза билан Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига мурожат қилиш. Бунда аризага қуйидаги ҳужжатлар илова қилиниши керак:

-янги ташкил этилаётган банкни таъсис этиш бўйича ҳужжат;

-муассислар томонидан имзоланган ва уларнинг муҳрлари билан ҳамда нотариал тартибда тасдиқланган таъсис шартномаси. Таъсис этувчилар жисмоний шахс бўлганларида уларнинг имзолари нотариал тасдиқланади;

-муассис акциядорлар йиғилиши томонидан тасдиқланган ва муассислар томонидан уч нусхада имзоланган банк устави;

-банк ташкил этиш ҳақидаги қарор, устав капиталининг миқдори ва уставни тасдиқлаш, банк кенгаши, тафтиш комиссияси ва бошқарувини сайлаш ҳақидаги қарорларни ўз ичига олган банк кенгаши раиси томонидан тасдиқланган таъсис йиғилишининг баённомаси.

Ўайд этиб ўтилган ҳужжатларнинг лойиҳалари Марказий банкнинг банкларни лицензиялаш департаменти маъқуллаганидан кейингина имзоланади ва тасдиқланади.

Бўлардан ташқари, Марказий банкка муассислар тўғрисидаги маълумотлар: банк кенгаши аъзолари рўйхати (кенгаш раиси, унинг биринчи ўринбосари) кўрсатилган ҳолда ушбу шахсларнинг Марказий банк талабларига мувофиқ келишларини тасдиқловчи маълумотлар, янги ташкил этилаётган банкнинг ташкилий тўзилиши, ички аудит тўғрисидаги Низоми, кредит сиёсати тўғрисидаги Низоми, бизнес режаси, ариза топширувчининг муассислар номидан ариза топшириш ваколатини тасдиқловчи ҳужжат, ташкил этилаётган жойдаги Марказий банк бош бошқармасининг банк ташкил этишнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги хулосаси, муайян ҳудудда банк ташкил этиш

мўлжалланаётганлиги ҳақида маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларига берилган билдиришнинг нусхаси ҳам топширилиши лозим.

Тижорат банки филиалини ташкил этиш пайтида ҳам ушбу ҳужжатлар (таъсис ҳужжатларидан ташқари) тақдим этилиши керак бўлади.

Хорижий капитал иштирокидаги тижорат банки ташкил этилаётганда юқорида кўрсатиб ўтилган ҳужжатларга қўшимча равишда яна қуйидагилар тақдим этилиши талаб этилади:

- тегишли хорижий муассиснинг банк ташкил этишда иштирок қилиши ҳақидаги қарори;

- норезидент банкнинг Ўзбекистон Республикасининг чет элдаги консуллик муассасаси томонидан тасдиқланган устави;

- банк жойлашган мамлакат банк назорат органи томонидан муассис банк фаолиятини юритиш учун лицензияга эгалиги ва хусусан, қайтариб бериш шarti билан ўз мамлакатада пул депозитлари ва бошқа бойликларни қабул қилиш ҳуқуқига эгалигини тасдиқловчи хат;

- банк назорати органининг муассис банкнинг ўзи жойлашган ва рўйхатдан ўтказилган жойда назорат остида эканлиги ҳақидаги ёзма тасдиқнома;

- муассис банкнинг охириги уч молия йили учун тўзилган, аудиторлик фирмаси тасдиқлаган йиллик ҳисоботлари, шу жумладан, фойда ва зарарлар ҳақидаги консолидацияланган баланси ва ҳисоботи;

- банк назорати органи муассис банк ташкил этаётган банкнинг устав капиталида иштирок этиши учун берган ёзма рухсатномаси ёки бундай рухсатнома муассис банк мансуб бўлган давлатнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ талаб этилмаслигининг ёзма тасдиғи.

Фаолият юритиб турган банклар устав капиталидаги ҳисса хорижий шахслар томонидан сотиб олинаётганда ҳам ушбу ҳужжат хорижий шахс томонидан Марказий банкка тақдим этилиши лозим бўлади.

Бўлардан ташқари, хорижий муассислар Ўзбекистон Республика- сида янги ташкил этилаётган ёки фаолият юритаётган банкларнинг устав капиталида иштирок этган тақдирда;

- хорижий норезидентнинг тўловга қобилиятлилиги тўғрисида унга хизмат кўрсатувчи банк томонидан берилган тасдиқнома;

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банк ташкил этилишида иштирок этиш учун мазкур мамлакат назорат органининг розилиги;

- муассис мансуб мамлакатнинг савдо реестридан кўчирма ёки юридик мақомини тасдиқловчи бошқа муқобил ҳужжат.

Хорижий капитал иштирокидаги банкларда банк кенгашининг камида битта аъзоси Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиши лозим. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банк ташкил этиш учун зарур бўлган барча зарур ҳужжатларни талаб қилишга ҳақли бўлади. Тақдим этилган ҳужжатлар Марказий банк томонидан икки ой муддат ичида кўриб чиқилиши керак.

Марказий банк банк фаолияти билан шуғулланиши учун дастлабки рухсатнома бериш масаласини ҳал этиш жараёнида ташкил этилаётган банк муассисларининг молиявий имкониятлари ва нуфузига, банк раҳбарлигига таклиф этилаётган шахсларнинг касбий маҳоратига, бизнес ва молиявий режа кўрсаткичларига, ташкил этилаётган банкнинг бинолар ва ускуналар билан таъминланганлик даражасига ҳам эътибор қаратади.

Назорат учун саволлар

1. Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилиш асослари ва уларнинг ташкилий тузилишини ёритиб беринг?
2. Тижорат банкларининг функциялари ҳамда улар фаолиятини ташкил қилишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асосларини тушунтириб беринг?
3. Тижорат банклари фаолиятини лицензиялаш ва уларнинг ташкилий тузилишини очиб беринг?
4. Жамиятда вақтинчалик бўш пул маблағларининг юзага келиши ва пул маблағларини тижорат банкларида тўпланиши иқтисодий аҳамиятини ёритиб беринг?

18-МОДУЛ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ АКТИВ ВА ПАССИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИ

18.1. Тижорат банкларининг актив операциялари ва уларни амалга ошириш асослари.

18.2. Тижорат банкларининг пассив операциялари. Тижорат банклари пассивларининг барқарорлиги.

18.3. Тижорат банкларининг кредит операциялари.

Таянч иборалар: кредит, воситачилик, маблағ жалб қилиш, ликвид, тамойиллари, қимматли қоғозга актив.

18.1. Тижорат банкларининг актив операциялари ва уларни амалга ошириш асослари.

Банклар ўрта асрларда пулдорлар томонидан пулни қабул қилиш ва бошқа давлат, шаҳар пулига алмаштириб бериш асосида келиб чиққан. Кейинчалик пулдорлар ўз бўш турган маблағларидан фойда олиш мақсадида уларни вақтинча фойдаланишга маблағ зарур бўлган корхоналарга ссудалар беришган.

Мобилизациялашган пул маблағлари банклар миқдорларини кредитлаш учун ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишни қўллабқувватлаш учун фойдаланади. Даромад олиш мақсадида банк ресурсларини жойлаштириш билан боғлиқ бўлган операциялар банкларнинг актив операциялари дейилади.

Вексел операциялари векселларни қайд ёки ҳисобга олиш бўйича операциялар ва векселлар бўйича ссудалар бериш операцияларига бўлинади.

Марказий банкнинг ҳудудий бошқармаларида берилган векселларни қайта ҳисобдан ўтказиши мумкин. Векселни ҳисобга олиб банк унинг вақтинчалик эгаси бўлади ва векселни эмитент қилган ёки уни ҳисобга олиш учун тақдим қилган шахсга маълум миқдорда пул тўлайди. Бу операция учун банк миқдордан қайд этиш фоизи ёки дисконт деб аталувчи маълум фоиз ундиради. Дисконт – бу векселда кўрсатилган сумма билан вексел эгасига тўланадиган сумма ўртасидаги фарқдир.

Бозор иқтисодиёти ва жаҳон ҳўжалиги ривожланиши билан банк тизими ҳам ривожлана бори. Ҳозирги шароитда банклар тобора кўпроқ фақат соф банк операцияларини бажарадиган эмас.

Тижорат банклари қуйидаги актив операцияларни бажаради:

актив ссуда операциялари;

банк хизматлари ва воститачилик операциялари;
банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширадиган операциялар ва бошқалар.

Шу билан бирга банклар молиявий хизматлар кўрсатадиган молиявий муассасаларга айланмокда, бу банк балансида акс эттирилмайди, лекин жуда катта даромад келтиради. Масалан: банклар валюта операцияларини бажарганда саррофлар брокерлар сифатида майдонга чиқадилад ва катта микдорда воситачилик ҳақи оладилад.

Тижорат банкларнинг самарали фаолиятини таъминлаш мақсадида банк назорати ва мониторингини амалга ошириш, тижорат банклари фаолиятини бошқариш усулларини такомиллаштириш ва халқаро талабларга мослаш, янги счетлар тизимига ўтиш, чет эл банкларининг шуббаларини очиш, тўлов тизимини такомиллаштириш, тижорат банкларнинг қимматбаҳо қоғозлар билан операцияларини ривожлантириш, пул ва валюта бозорида банкларнинг актив фаолиятини таъминлаш каби долзарб масалалар ҳозирги кунда мустиқил банк тизимининг ривожланиши туфайли ўз ечимини топмокда.

Халқ хўжалигидаги вақтинча бўш турган маблағларни йиғиш **ва** уларни капиталга айлантириш банкларнинг илк функцияларидан бири ҳисобланади. Бу функциянинг амалга оширилиши натижасида бир томондан, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар жалб қилинган маблағлари бўйича маълум микдорда даромадга эга бўладилад, иккинчи томонидан бу маблағлар банкларнинг кредитлаш қудратини ташқил қилади ва бу ресурсларга асосланган *холда*. банклар ссуда операцияларини олиб боради. Вақтинча бўш маблағлар банклар иштирокисиз бир корхона (тармок) томонидан иккинчи корхона (тармок)га вақтинча фойдаланишга бериладиган бўлса, бу муносабатларни ташқил қилишда маълум қийинчиликлар юзага келиши мумкин:

биринчидан, кредитга сўралаётган сумма билан кредитга берилиши мумкин бўлган сумма ўртасида номутанносиблик бўлиши мумкин;

иккинчидан, ортиқча бўш маблағга эга бўлган корхонанинг маблағларни вақтинча фойдаланишга берадиган муддати маблағ зарур бўлган корхонани қониқғирмаслиги мумкин;

учинчидан, банклар иштирокисиз корхоналарни тўғридан тўғри кредитлашда қарз берувчи қарз олувчи корхонанинг молиявий аҳволини тўлиқ ўргана олмаслиги мумкин. Қарз олувчининг тўловга лаёқатсиз бўлиши кредитор корхонанинг ҳам молиявий аҳволининг ёмонлашувига ва бошқа салбий ҳолларга олиб келиши мумкин.

Халқ хўжалигидаги барча бўш маблағларнинг банк томонидан йиғилиши натижасида вужудга келадиган кредит ресурслар ҳисобидан қарз олувчи корхонага зарур бўлган суммада, зарур бўлган муддатда кредит беришга имконият яратади. Ундан ташқари банк корхоналарнинг тўловга лаёқатлилигини ҳар томонлама таҳлил қилиши, уларнинг молиявий аҳволини баҳолаб бера олиши мумкин.

Иқтисодий ривожланишининг ўсиши банк кредитининг қулланилиш қуламини қенгайтириб боради. Кредит фақатгина ҳар қунлик фаолият билан боглик ишлаб чиқариш ва муомала жараёнининг қика муддатли эҳтиёжлари учун эмас, балки ўзок муддатга капиталга бўлган эҳтиёжни қоплашга йўналтиради. 60-йиллардан бошлаб банклар йирик мижозларга хизмат кўрсатишга ихтисослаша борди. Бу мақсадни амалга ошириш учун банклар маблағларни жалб қилиш микёсини, истёмоқ учун кредитлар бериш қуламини қенгайтди.

Тўловларда воситачилик функциясида банклар ўз мижозларининг топширигига асосан тўлов жараёнларини амалга оширади, ҳисоб варақларига маблағларни қабўл

килади, пул тушумларининг хисобини олиб боради, мижозларга пул маблағларини беради.

Хисобкитобларнинг банк оркали олиб борилиши муомала харажатларининг камайишига олиб келади. Мижоз мамлакат ичида ва бошқа мамлакат билан қийинчиликсиз ўз маблағларини банк оркали ўз хисоб варақасидан бошқа корхона хисоб варақасига ёки бошқа мамлакат банкига ўтказиши мумкин.

Муомалага кредит воситаларини чиқариш. Банк кредитининг манбаи фақат вақтинча бўш маблағлар ва капитал бўлиб қолмасдан, кредит асосида чекдепозит эмиссияси ҳам амалга оширилади. Банк томонидан бериладиган кредит миқдори мавжуд жамғармалардан кўп бўлса, банк чекдепозит эмиссиясини амалга ошириши мумкин.

Ундан ташқари, кредит ёрдамида муомалага нақд пуллар банкноталар чиқарилади.

Банк кредит пуллар чиқариш депозитлар яратиш йўли билан тўлақонли пуллар ўрнини босувчи кредит воситаларини вужудга келтиради.

Банклар ўрта асрларда пулдорлар томонидан пулни қабул қилиш ва бошқа давлат, шаҳар пулига алмаштириб бериш асосида келиб чиққан. Кейинчалик пулдорлар ўз бўш турган маблағларидан фойда олиш мақсадида уларни вақтинча фойдаланишга маблағ зарур бўлган корхоналарга ссудалар беришган. Бу пул алмаштирувчи пулдорларнинг банкирларга айланишига олиб келган.

Охириги йилларда Республиканинг кўпгина тижорат банклари юқори фойда олиш мақсадида, давлатнинг хазина мажбуриятларини кўп миқдорда сотиб олишди. Чунки қимматли қоғозларнинг бу тури банкка қафолатланган даромад келтиради. Ҳозирги кунда тижорат банклари томонидан берилаётган кредитларнинг таъминоти сифатида кўчмас мулк, бошқа банк ёки суғўрта ташкилотининг суғўрта қафолати ҳам қабул қилиниши мумкин. Тижорат банкларининг актив операциялари ичида кредитлаш жараёни асосий ўринни эгаллайди.

Тижорат банклари актив операцияларининг яна бир тури фонд операцияларидир.

Турли қимматли қоғозлар унинг объекти бўлиб хизмат қилади. Банкларнинг қимматли қоғозлар бўйича операцияларининг 2 тури кўпроқ қўлланилади. Бўлар қимматли қоғозларни кредитнинг таъминланганлиги учун қабул қилиш йўли билан ссудалар бериш ва уларни банк томонидан ўз ҳисобига сотиб олиш йўли билан операциялар ўтказиш.

Қимматли қоғозлар таъминоти бўйича ссудалар уларнинг тўлиқ бозор курси қиймати бўйича эмас, балки уларнинг маълум бир қисми (60-80%) бўйича берилади.

Қимматли қоғозлар сохта капитални ифодаласада, улар бўйича ссудалар ҳақиқий товар ишлаб чиқариш билан боғланган жараёнга хизмат қилади.

Бундан ташқари, қимматли қоғозлардаги банк инвестициялари ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳолда банк турли эмитентлардан қимматли қоғозларни сотиб олади ва банк қимматли қоғозлар портфели вужудга келади.

Банк томонидан қимматли қоғозларнинг харид қилинишидан мақсад – бу қимматли қоғозларни кейинчалик қайта сотиш ёки капиталнинг ўзоқ муддатга қўйилиши йўли билан фойда олишдан иборат.

18.2. Тижорат банкларининг пассив операциялари. Тижорат банклари пассивларининг барқарорлиги.

Пассив операциялар бу банк ресурсларини шакллантирилиши билан боғлиқ операциялардир. Пассив операциялар айланмадаги бўлган, янги ресурслар жалб қилиш (орқали) натижасида банкларнинг актив операцияларини амалга оширишга имконият яратилади.

Тижорат банк фаолиятини ташкил қилишнинг илк босқичи, улар пассив операцияларини амалга ошириш ҳисобига ресурсларини шакллантиришдан иборат. Тижорат банки мустақил фаолият юритувчи субъект сифатида ўз фаолиятини бошлаши учун зарур бўлган талаблардан бири, бу банкнинг талаб даражасидаги ўз потенциалларига эга бўлишидир. Шу боис банклар фаолиятини олиб бориш аввало етарли миқдордаги банк ресурсларининг мавжуд бўлишини тақозо этади. Ҳар қандай тижорат банкларнинг пассив операцияларининг самарали бошқариб борилиши банк ресурсларининг мукаммал ташкил қилиниши ва тежамли ишлатилишига замин яратади. Ҳосил қилинган ресурслар тижорат банкларнинг тижорат ва хўжалик фаолиятини таъминлаш учун ишлатилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банкларининг пассив операциялари, унинг таркиби ва ҳажмини оширишда уни самарали бошқариш муҳим аҳамият касб этади. Тижорат банкларининг ресурс базасини шакллантириш нафақат янги миқдорларни жалб этиш, балки ресурслар манбалари тўзилмасини доимий равишда ўзгартириб туришни ҳам ўз ичига олган ҳолда, банк активлари ва пассивларидан оқилона фойдаланишнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Тижорат банк пассивларидан самарали фойдаланиш пассив операцияларини асосини ташкил қилувчи, хусусан, капиталини ошириш, депозит сиёсатининг оқилона юритиш, асосий стратегик ва тактик йўналишларини белгилашдан иборат бўлади.

Тижорат банк ресурслари бизга маълумки пассив операцияларни натижасида шаклланади. Банкнинг пассив операциялари – банкнинг ўз ва жалб қилинган маблағларини устида амалга оширилган амалиётларда юзага келади. Молиякредит луғатларда берилишича, банкларнинг пассив операциялари бу – «Банклар кредит ва бошқа актив амалиётларни бажариш учун ўз ресурсларини шакллантириш операциялари»⁶ дир.

Халқаро банк амалиётида пассив операцияларнинг қуйидаги тўртта шаклидан кенг фойдаланилади:

а) банкларнинг фойдасидан фондларни шакллантириш ва уларни кўпайтиришга ажратмалар;

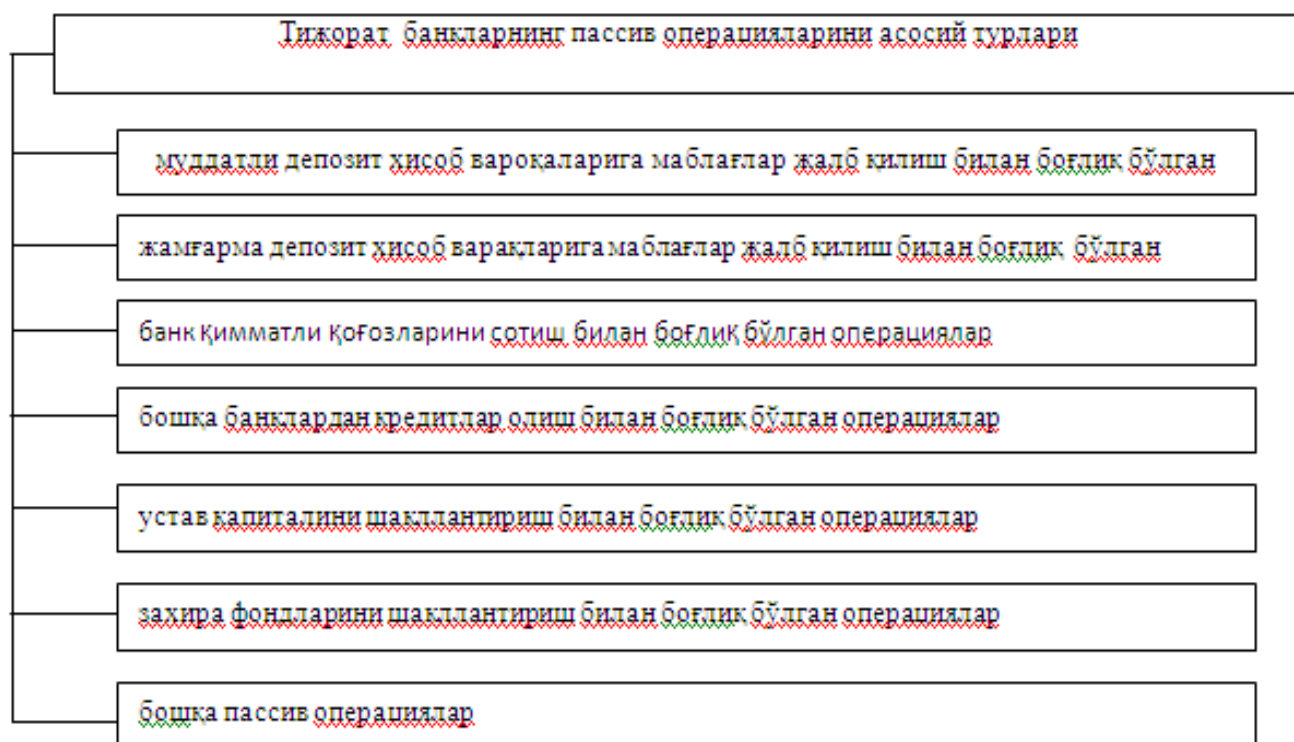
б) депозит операциялар;

в) юридик шахслардан олинган кредит ресурслар;

г) қимматли қоғозлар, пул билетлар ва тангаларни муомалага чиқариш (эмиссия).

д) Тижорат банкларининг пассив операциялари деганда, уларни ресурс базасини шакллантириш билан боғлиқ операциялари тушунилади.

⁶ Гарбўзов В.Ф., Финансово-кредитнўй словарь. 391 бет.

Банк тизими фаолияти давлатнинг иқтисодий ҳолати билан ўзвий ҳолда боғлиқ ва унга ўзига яраша таъсир кўрсатади, айниқса ҳозирги бозор иқтисодига ўтиш шароитида, мамлакатдаги молия – кредит тизимининг ташкил этилганлиги, иқтисодий циклларнинг барқарорлигини банк фаолияти кўрсаткичлари орқали кўришимиз мумкин. Банкларнинг иқтисодий фаолиятидан келиб чиқадиған бўлсак банк фаолиятида ҳам ўзига яраша эҳтиёжлар ва талаблар мавжуд.

банк пасивларини иккита катта гуруҳга бўлиб ўрганади:⁷

Банк ўз капитали ва унга тенглаштирилган моддаларни ташкил этиш билан боғлиқ операциялар;

Жалб қилинган маблағлар, депозит ва нодепозит операциялар.

Тижорат банкларнинг ўз маблағлари таркибига уларни пасив операциялари орқали қуйидагилар киритилган:

- 1) Акциядорлик капитали (Оддий, Имтиёзли)
- 2) Қўшимча капитал,
- 3) Захира капитали (Захиралар ва махсус фондлар, девальвация)
- 4) Тақсимланмаган фойда
- 5) Қайта баҳолаш ортиқчасидан иборат.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, ўз маблағлари устав капитал, резерв капитал, махсус фондлар, ўтган йиллардаги тақсимланмаган фойдалар, резервлар, қайта баҳолаш натижаларидан иборат.

Шундан, тижорат банклар устав капитали улар томонидан чиқарган акцияларнинг номинал қийматиға тенг бўлиб, банкнинг бошлангич иш фаолиятида банк фаолиятини юритиши учун керакли даражада маблағға эга бўлиш мақсадида ўзи

⁷ Уоскин В.М, Современный коммерческий банк, 1994 йил, 91 бет

учун етарли бўлган миқдорда жойлаштирилади. Шунингдек, ривожланган мамлакатларда фонд бозорларига жойлаштирилган акцияларнинг номиналидан юқори бўлган бозор нархлари қўшимча равишда номиналидан ортиқча қисми қўшимча капиталда ҳисобга олинади.

Мамлакатимиз тижорат банкларининг пассив операцияларини таркибида уларни депозит маблағларини шакллантириш манбаси тижорат банкларини актив операцияларини ташкил этишда муҳим ва ҳал қилувчи ўринга эга. Чунки пассив операцияларни ичида уларнинг депозит маблағлари тижорат банклари ўз активларини ошириш ҳисобига ўз ликвидлилиги ва рентабеллигини ошириш имконига эга бўлади.

Депозит операциялар – банкларнинг депозиторлар билан тузган шартномалари асосида депозит мақсадларига кўра муайян муддатга жалб этиш ҳамда сақлашга доир операциялардир⁸.

Пул қўювчилар тоифасидан келиб чиққан ҳолда, депозитлар қуйидагиларга бўлинади:

1. юридик шахслар (корхоналар, ташкилотлар);
2. жисмоний шахслар;

Маблағларни олиш шаклига кўра депозитлар қуйидагиларга бўлинади:

3. муддатли депозит маблағлар;
4. талаб қилиб олингунга қадар депозит маблағлар;
5. аҳолининг жамғарма қўйилмалари.

Ўз навбатида бу гуруҳларнинг ҳар бири турли белгиларига қараб таснифланади. Муддатли депозит маблағлар уларнинг муддатидан келиб чиқиб таснифланади;

6. 3 ой муддатгача депозитлар;
7. 3 ойдан 6 ойгача депозитлар;
8. 6 ойдан 9 ойгача депозитлар;
9. 9 ойдан 12 ойгача депозитлар;
10. 12 ойдан юқори бўлган депозит маблағлар.

Муддатли депозитлар бу банклар томонидан маълум муддатга жалб қилинадиган депозитлардир. Бу турдаги депозитларлар қўйилган муддатда ўзгармас бўлиши лозим ва улар жорий тўловлар учун ишлатилмайди.

⁸ Ўзбекистон Республикаси банк тизимида бухгалтерия ҳисобини юритишга оид қонунчилик ҳужжатлари тўплами. –Т.: «Ўзбекистон», 2003, 86–бет.

11. Чизма 1. Тижорат банклари депозит манбаалар

18.3. Тижорат банкларининг кредит операциялари.

Тижорат банкларининг актив операциялари ичида кредитлаш жараёни асосий ўринни эгаллайди. У қуйидаги асосий босқичларни ўз ичига олади:

- кредит олиш учун берилган мижознинг ариза талабномасини кўриб чиқиш;
- қарз олувчининг тўловга ва кредитга лаёқатлилигини банк томонидан ўрганиб чиқилиши;
- кредит қўмитасининг қарори;
- кредит битимини расмийлаштириш;
- кредит берилиши;
- ссуда ва у бўйича фоиз тўлашнинг банк томонидан назорат қилиниши.

Кредит ва уни тўлаш жараёни кредит шартномасида кўрсатилган бўлиб, кредит ва қарз олувчи ўртасидаги мажбурият ва ҳуқуқларни белгилаб беради. Унда кредитлашнинг мақсади ва объекти, кредит миқдори, ссудани бериш ва уни тўлаш муддати, кредит таъминотининг турлари, кредит учун фоиз ставкаси ва бошқалар кўрсатилади. Ссудани тўлашни назорат қилиш банкнинг кредит портфелини мунтазам таҳлил қилиш асосида олиб борилади ва кредитларнинг сифат даражаси аниқланади.

Тижорат банклари ўзининг халқ хўжалигида тутган урни ва ўзига хос фаолияти билан бозор иктисодиётининг ажралмас қисми сифатида юзага келди. Тижорат банкларининг бугунги кундаги фаолиятига эътибор берадиган бўлсак, халқ хўжалигининг ҳеч бир субъекти йукки, у бугун банк хизматидан фойдаланилмаётган бўлсин.

Бундан ташқари банклар ўз мижозларига молиявий брокер сифатида ҳам хизмат кўрсатмоқда. Банкларнинг бундай функцияни бажаришлари корхона ташкилотларнинг қимматли қозғалар бозори операцияларида қатнашишлари учун қулай шароит яратмоқда.

Активларни бошқаришнинг асосий мақсади таваккал қилишнинг энг паст даражаси шароитида даромад фоиз тушумлари ва харажатлар орасидаги фарқни мумкин қадар ошириш еки уни жуда бўлмаганда барқарор даражада сақлаб туришдан иборат эканлиги маълум.

Қисқа муддатли кредитларга қуйидагилар қиради:

1. Ломбард.
2. Контакоррент.
3. Овердрафт.

Умуман Банкда кредит бериш жараёни қарз олувчилар сонини анча қупайтиришга, мижозларни молиявий ахволини ҳар томонлама ва чуқур таҳлил қилиш, ишончли мижозларни танлаш асосида, кредит соҳасида учрайдиган тавақалларни қамайтириш, кредитдан мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиш, кредит олишга қаратилган таклифларни шу йўналишда таксимлаш ва қабул қилиш, кредитнинг қайтарилишини таъминлайдиган қушимча шакллардан фойдаланиш томонга йўналтирилган.

Мижозлар кредит олиш учун банкка кредит суммаси, муддати, фоиз ставкаси,

максади, таъминот тури кўрсатилган ариза, таъсис ҳужжатларидан нусха, суралаётган лойиха буйича бизнесрежа, сунгги ҳисобот санасига тўзилган ва тасдиқланган баланс ҳисоботлари такдим этишлари лозим.

Бизнесрежада лойихани амалга оширувчи буйича тулик маълумотлар, кредитнинг максади ва унинг аҳамияти, лойиха буйича бозорнинг урганиш натижалари, бошқарув тизими, меҳнат ресурслари, ишлаб чиқаришни ташкил этилиши ва режалаштирилиши, ишлаб чиқариш ва бошқа харажатлар, маъмурийбошқарув харажатлари, олинадиган даромад ва фойда, лойихага таъсир этувчи риск факторлари, пул оқимлари прогнози, кредитнинг қайтариш жадвали кўрсатилишига катта аҳамият берилади.

Берилган аризалар Универсал Банк бўлимлари томонидан 3 иш кунни мобайнида куриб чиқилади. Агар суралган кредит миқдори банк бўлимлари учун белгиланган чегарадан ортиқ бўлса, аризани куриб чиқиш учун бош банкка такдим этилади.

Универсал Банк бўлимлари учун ҳудудий чегараланиш мавжуд бўлиб, қуйи бўлимлар ўз жойлашган жойларидан 50 км радиусга кадар бўлан хўжалик юритувчи субъектларга кредит ажратиши мумкин. Баъзи ҳолларда Банк Бошқаруви рухсати билан ушбу чегара ўзгартирилиши мумкин.

2006 йил 1 февралдан бошлаб Универсал Банк томонидан чакана савдони амалга ошириш максадида бериладиган кредитларнинг максимал муддати 3 ой этиб белгиланган.

2 Лизинг операциялари.

Лизинг операцияларининг кичик ва ўрта бизнес субъектлари учун қулай томони, таъминот талаб этилмайди. Шунингдек, Ўзбекистоннинг амалдаги Конунчилигига асосан, лизингга олинган молмулклар учун молмулк солиғи лизинг даври учун туланмайди.

Шу билан биргаликда, лизинг операцияларини амалга ошириш чоғида, лизинг объекти технологик ускуна бўлиб, импорт килинадиган бўлса, божхона тўқлови ва ККС тўқлашдан озод этилади.

3 Факторинг операциялари

Қоидаларда кредит беришнинг қуйидаги янги шакллари кўзда тутилган:

• "кредит линиясини очмасдан" ва "кредит линиясини очиб" алоҳида ссуда ҳисобварагидан кредит бериш;

- контокоренткредит;
- овердрафт;
- қимматли қўғозларни гаровга қуйиб кредит олиш (гаровхона кредити);
- вексель кредити.

Қисқа муддатли кредитлар қуйидаги 3 та асосий объектни кредитлашга йўналтирилади:

1. Товар моддий бойликлар.
2. Ишлаб чиқариш харажатлари.
3. Ҳисоб китоблар учун зарур бўлган маблағлар.

Қурилиш учун "оралиқ" кредитлари бино ва иншоотлар, оффислар, савдо марказлари ва шу қабиларни қуриш учун берилади. Аниқроғи кредит, бино ва иншоотларни қуришда керак бўладиган қурилиш материаллари, қуриш жиҳозларини сотиб олишга, қурувчи ишчиларни ёллашга берилади. Бу қабил кредитлар кредит олувчининг бошқа бир ўзоқ муддатли таъминоти остида берилади.

Қимматли қўғозлар дилерларига кредитлар, давлат қимматли қўғозлари ва

хусусий қимматли қоғозлар дилерлари баъзи вақтларда қисқа муддатларда янги қимматли қоғозлар сотиб олиш учун маблағга эҳтиёж сезадилар. Бу каби кредитларни кўпгина банклар "жон" деб тақдим этадилар. Сабаби, бу кредитлар давлат қимматли қоғозлари билан таъминланган бўлади. Бундан ташқари, бу кредитлар жуда қисқа муддатларга берилади.(бир кундан бир неча кунгача).

Чакана товароборотга кредитлар. Банклар автомобиллар, электрмуайиш жихозлар, мебеллар ва бошқа ўзоқ муддат ишлатиладиган товарларни қарзга сотиб олишни, дилерлар қарзга сотиш шартномасини имзолаганидан сўнг пайдо бўладиган дебиторлик қарзини молиялаштириш орқали кредит беради. Бу каби кредитлашни дебиторлик қарзини сотиб олиш деб ҳам изоҳлаш мумкин.

Тижорат банклари томонидан бериладиган барча кредитлар унинг кредит портфелида ўз ифодасини топади.

Молиялаштириш манбаларига ва қарз олувчининг минтақавий ўрни ва манзилига қараб тижорат банкларининг кредит портфелини таснифлаш мумкин. Тижорат банклари таснифлашни асосан миллий валютада олиб борадилар ва баъзи ҳолларда қайта молиялаштириш ва хусусий маблағлари ҳисобидан бериладиган кредитлар, масалан, Миллий банк ва шунга ўхшаш банкларда қаттиқ валютада ҳам ифодаланиши мумкин.

Ҳозирги вақтда марказлаштирилган кредитлар давлатнинг қарорларига асосан устувор тармоқларни ривожлантириш учун миллий валютада берилади. Қайта молиялаштириш ва банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан бериладиган кредитлар мижоз кредитга лаёқатли бўлганда миллий валютада ёки хорижий давлат валютасида берилиши мумкин.

Ўзоқ муддатли кредитлар қуйидаги кредитлаш объектларига йўналтирилиши мумкин:

- ишлаб чиқариш объектларини қуриш учун;
- ишлаб чиқариш объектларини қайта таъмирлаш, техник қуруллантириш ва кенгайтириш учун;
- техникалар, асбоб ускуналар ва транспорт воситаларини сотиб олиш учун;
- янги турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун;
- ноишлаб чиқариш соҳасидаги объектларни қуриш ва ҳоказо.

Назорат учун саволлар

1. Тижорат банкларининг актив операциялари ва уларни амалга ошириш асосларини ёритиб беринг?
2. Тижорат банкларининг пасив операциялари ва уларнинг барқарорлигини иқтисодий моҳиятини тушунтиринг?.
3. Тижорат банкларининг кредит операцияларини тушунтириб беринг?
4. Банкларнинг қимматли қоғозлар билан амалга ошириладиган инвестицион операцияларини тушунтириб беринг?
- 5.Тижорат банкларининг комисион-воситачилик операцияларини очиб беринг?
6. Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан амалга ошириладиган эмиссион операцияларини, банкларнинг ссуда капиталлари бозоридан ресурслар жалб этиш операцияларини ёритиб беринг?

19-МОДУЛ. НОБАНК КРЕДИТ ТАШКИЛОТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

19.1. Нобанк кредит ташкилотлари ва уларнинг зарурлиги. Нобанк кредит

ташкiлотларининг актив ва пассив операциялари.

19.2. Ўзбекистонда нобанк кредит ташкiлотлари. Нобанк кредит ташкiлотларининг турлари ва улар фаолиятининг зарурлиги. Нобанк кредит ташкiлотларининг ресурс базасини шаклланиши.

Таянч иборалар: кредит уюшма, микрокредит, микролизинг, актив пассив, лицензия, бош лицензия

19.1. Нобанк кредит ташкiлотлари ва уларнинг зарурлиги. Нобанк кредит ташкiлотларининг актив ва пассив операциялари.

Нобанк кредит ташкiлотлари деганда тор доирада ихтисослашган ва алоҳида банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқи бўлган кредит ташкiлоти тушунилади.

Бироқ, нобанк кредит ташкiлотлари ҳар қандай банк операциясини амалга ошира олмайди. Масалан: улар тижорат банклари амалга оширадиган қуйидаги муҳим операцияларини амалга ошириш ҳуқуқига эга эмас:

1. Юридик ва жисмоний шахсларга ҳисоб –рақам очиш ва юритиш
2. Юридик ва жисмоний шахсларнинг пул маблағларини депозит ҳисоб-рақамларига жалб этиш
3. Мазкур пул маблағларини ўз номига жойлаштириш

Ҳар қандай мамлакатнинг кредит тизимининг асосий бўғини бўлиб тижорат банклари ҳисобланади. Аммо тижорат банклари ҳарқандай операцияни юксак даражада бажара олмайди. Шу сабабли алоҳида банк операцияларини бажаришга ихтисослашган кредит ташкiлотлари пайдо бўлди .

Халқаро амалётда нобанк кредит ташкiлотларига қуйидаглар киради:

1. Кредит уюшмалари. Улар фақат ўз-ўзларига депозит қабул қилади ва ўз-ўзларига кредит беради.
2. Микрокредит ташкiлотлари. Микрокредит ташкiлотлар аҳолининг иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан актив аммо кам таъминланган қатламларига кредит беради. Улар депозит ва омонатлар қабул қилиш ҳуқуқига эмас.
3. Ломбардлар олтин ва тилла тақинчоқларни гаровга олиш йўли билан кредит беради.
4. Лизинг компаниялари
5. Факторинг компаниялари.

Лизинг компаниялари баҳоси юқори ва муддатли фойдаланиладиган товарларни тўла қийматда сотиб олиб уларни лизингга беради.

- a) Молиявий лизинг
- b) Оператив лизинг

Факторинг компаниялари товарлар билан боғлиқ ҳужжатларни сотиб олиш, уларни расмийлаштириш ва бухгалтерия ҳисобида юритиш билан шуғулланади.

Клиринг муассасалари. Клиринг палаталари банклар ўртасида тўлов инструменти бўйича ўзаро ҳисоб-китиобларни амалга оширади.

•Кредит коперативлари маълум бир соҳада фаолият юритаётган субъектларни кредитлаш мақсадида ташкiл этилган.

•Пенсия фонди

•Инкоссатсия ташкiлотлари. Бу ташкiлотлар нақд пуллардан ва тўлов ҳужжатларини инкоссатсия қилиш билан шуғулланади. Лекин Ўзбекистонда бундай

ташкилотлар йўқ. Республикамизда нақд пулларни инкассация “Республикамиз инкассация бирлашмалари” томонидан амалга оширади.

- Суғурта компаниялари.

Нобанк кредит ташкилотлари фаолиятидаги қуйидаги хос хусусиятларига эга: Нобанк кредит ташкилотлари фақат алоҳида олинган банк операцияларини амалга оширди.

Нобанк кредит ташкилотлари фаолияти тор доирада ихтисослашган бўлади. Бу уларни рақобатбардошлигини таъминлаш имкониятини беради. Чунки нобанк кредит ташкилотлари битта соҳада сифатли ва арзон битта маҳсулот ярата олади.

Нобанк кредит ташкилотлари фаолияти паст рискли ҳисобланади.

Нобанк кредит ташкилотлари фаолияти Марказий Банк томонидан Тижорат банклари фаолияти каби қаттиқ назорат қилинмайди

Нобанк кредит ташкилотларининг ресурс базаси қуйидаги манбалардан ташкил топади:

- а) Устав капитали
- б) Бошқа ташкилотларга берилган молиявий ёрдам
- с) Ўзининг аъзоларидан жалб қилинган пул маблағлари
- д) Тижорат банкларининг кредитлари
- е) Соф фойда
- ф) Фойда ҳисобидан шакллантирилган захиралар
- г) Ўтган йилларнинг тақсимланмаган ғойдаси

Нобанк кредит ташкилотларининг актив операциялари уларнинг фаолияти йўналишларига мос равишда шаклланади. Масалан: Кредит уюшмалари ўзларига аъзо бўлган субъектларни кредитлаш мақсадида ташкил этилади. Шу сабабли кредит уюшмалари битта актив операцияга эга. У ҳам бўлса кредит операциясидир.

Микрокредит ташкилотлари аҳолининг иқтисодий лекин камбағал қатламларига кредит беради. Микрокредит ташкилотларининг асосий актив операцияси бу кичик суммада, паст фоиз ставкасида кредит бериш операциясидир.

Факторинг компанияси жўнатилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар бўйича дебитор қарздорларини инкассация қилиш билан шуғилланади. Улар Товар ҳужжатларини 2 та шарт асосида регресс ҳуқуқи билан ва регресс ҳуқуқисиз сотиб олади.

Товар ҳужжатлари регресс ҳуқуқи билан сотиб олинган тўловчи тўловга ноқобил бўлиб қолганда факторинг компаниясига тўловни мол етказиб берувчига ундириш ҳуқуқи сақланиб қолади.

Агар товар ҳужжатлари регресс ҳуқуқисиз сотиб олинса, тўлов rischi тўлиқ яъни 100 % факторинг компаниясининг зиммасида қолади. Чунки тўловчи тўловга ноқобил бўлиб қолганда факторинг компанияси тўловни ундириш бўйича мол етказиб берувчига мурожат қила олмайди.

Ўзбекистон Республикасида факторинг компаниялари мавжуд эмас. Факторинг операцияларини тижорат банклари бажаради. Аммо улар товар ҳужжатларини регресс ҳуқуқи билан сотиб олиш мумкин эмас. Бундан ташқари, Ўзбекистон банклари факторинг операцияларини амалга ошириляётганда бу операцияларнинг бухгалтерия ҳисобини юритмайди. Холбуки тараққий этган мамлакатларда факторинг компаниялари факторинг операцияларининг бухгалтерия ҳисобини ҳам юритади.

Лизинг компаниялари узоқ муддатли кредитлар бозорида тижорат банклари билан рақобат қила олади. Улар баҳоси юқори ва узоқ муддат фойдаланиладиган товарларни узоқ муддатли ижарага беради. Лизинг шартномаларининг ўртача

муддати 3-5 йилни ташкил қилади. Аммо лизинг компанияларининг заиф жиҳати бор, яъни лизинг компанияларида ресурслар етишмайди. Улар фаолиятини асосан ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштиришга мажбур. Шу сабабли улар тижорат банкларининг узоқ муддатли кредитларини кенг қўламда жалб қиладилар.

Ўзбекистон Республикасида лизинг операцияси билан тижорат банклари ва лизинг компаниялари шуғилланади. Асосий муоммо шундаки, то лизинг объекти лизинг-олувчи томонидан қабул қилиб олинмагунга қадар тижорат банклари лизинг кредитига фоиз ҳисоблай олмайди.

Клиринг уйлари (палаталари) нобанк кредит ташкилоти ҳисобланади ва улар чек ва ҳосилавий қимматли қоғозлар бўйича ўзаро ҳисоб-китобларни амалга оширади.

Клиринг палатаси ҳар бир иштирокчи банкка счётлар очади. Бу счётлар мазмунига кўра актив-пассив счётлар ҳисобланади, яъни бу счётлар дебитли қолдиққа ҳам эга бўлиши мумкин, кредитли қолдиққа ҳам эга бўлиши мумкин. Клиринг палатаси бир иш куни мбайнида барча ҳисоб-китобларни амалга оширади ва иш куни сўнгида ҳар бир банкка унинг ҳисоб-рақамидан кўчирма беради. Агар банк кўчирмани дебитли қолдиқ билан олган бўлса, демак унга тўла беришади.

Кўпчилик мамлакатларда нобанк кредит ташкилотлари фаолияти марказий банк Марказий банк томонидан тартибга солинади ва назорат қилинади. Аммо Англия, Германия, Люксембург каби мамлакатларда назорат функциясига эга эмас. Шу сабабли ушбу мамлакатларда нобанк кредит ташкилотларининг фаолияти молия бозорининг ругулятори томонидан назорат қилинади. Назорат жараёнида нобанк кредит ташкилотларининг устав капиталининг минимал миқдорига нисбатан талаблар қўйилади.

Ўзбекистон Республикасида Ломбард очиш учун минимал иш ҳақининг 40 бараварининг миқдорида пул маблағлари керак. Микрокредит ташкилоти учун 100 минг евро эквиваленти миқдорида пул маблағлари керак. Иқтисодий адабиётларда олимларнинг бир гуруҳи “Микрокредит ташкилотларининг фаолияти назорат қилинмаслиги керак” деган фикрни илгари суришади. Кредит уюшмалари тараққий этган мамлакатларда тижорат банклари билан рақобат қила оладиган даражада шаклланган кредит муассасалари ҳисобланади. Улар ўз аъзоларидан депозитлар қабул қилиш ҳуқуқига эга. Шу сабабли уларнинг фаолияти назорат органлари томонидан қаттиқ назорат қилинади.

19.2. Ўзбекистонда нобанк кредит ташкилотлари. Нобанк кредит ташкилотларининг турлари ва улар фаолиятининг зарурлиги. Нобанк кредит ташкилотларининг ресурс базасини шаклланиши.

Илк маротаба кредит кооперативини ташкил этиш концепцияси 1850 йилда Германияда, аҳолининг кам таъминланган қатламларининг молиявий эҳтиёжларини қондириш мақсадида пайдо бўлган. Тегирмончи ва новвойларнинг дастлабки кооператив кредит жамиятини тузган Герман Шульце-Делич ва кредит уюшмалари фаолиятининг асосий қоидаларини биринчи бўлиб баён этган ҳамда кейинроқ кредит уюшмалари федерацияси (ассоциацияси)ни шакллантиришга кўмак берган Фредерик Райфайзен кооператив ҳаракатига асос солганлар. Фредерик Райфайзенг бу инсон биринчи бўлиб кредит уюшмалар учун фаолият принципларини ёзади ва кейинчалик КРЕДИТ УЮШМАЛАРИ АССОЦИАЦИЯСИНИ ташкил этади. Бу ассоциацияни ташкил этиб, янги очилган кредит уюшмаларни қонун, миждозлар билан таъминлаш

билан шуғулланган.

Кредит уюшмалари – кооператив молия ташкилоти бўлиб, у уюшма аъзоларига тегишли ва уларга демократик принциплар асосида хизмат кўрсатади. Кредит уюшмасининг мақсади жамғармаларни жалб қилиш, умумий маблағлардан аъзоларга кредитлар беришда фойдаланиш ва уюшма аъзоларининг молиявий аҳволини яхшиловчи бошқа молия хизматларини кўрсатишдан иборат.

Кредит уюшмаларни рўйхатдан ўтказиш ва лицензия беришни амалга оширувчи орган бўлиб “Марказий банк туғрисида”ги қонунга биноан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки амалга оширади. Юқорида айтилганидек, кредит уюшмаларининг асосий мақсади бўлиб ўзининг аъзоларига юқори сифатли ва тезкор хизматлар кўрсатишдан иборатдир.

Марказий банк туғрисидаги қонунга, “Кредит уюшмалари туғрисида”ги қонунга кўра кредит уюшмалари фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тартибга солади. У кредит уюшмалари учун мажбурий бўлган молия операцияларини ўтказиш, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритиш қоидаларини белгилайди.

Қуйидаги ҳужжатлар кредит уюшмалари фаолиятини тартибга солади:

- Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси;
- Ўзбекистон Республикаси “Кредит уюшмалари туғрисида”ги қонуни;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг меъёрий ҳужжатлари.

Кредит уюшмасининг таъсис ҳужжати бўлиб унинг устави ҳисобланади. Устав кредит уюшмаси муассисларининг умумий йиғилишида қабул қилиниши керак. Кредит уюшмаси аъзоси, аудитор, исталган манфаатдор шахснинг талабига кўра кредит уюшмаси унга устав билан танишиш имкониятини бериши шарт.

Бозор эҳтиёжларидан келиб чиқиб фаолият юритадиган кредит уюшмаси ўз иштирокчиларига молиявий маҳсулот ва хизматлар тақдим этади – яъни, у сиёсат ёки ҳукуматга эмас, балки иштирокчиларга мўлжалланган. Кредит уюшмасининг фаолияти молиявий субсидияларга боғлиқ эмас. Кредитлаш учун мўлжалланган маблағларнинг асосий манбаи жамғарма депозитлари ҳисобланади. Ушбу маблағларнинг ўсиши жамғармаларни сафарбар қилишнинг ўсишига, кредит уюшмасининг ичида эса – капиталлаштириш (тақсимланмаган фойда) орқали ўсишга боғлиқдир.

Кредит уюшмаси (КУ) кооператив бўлиб, унга аъзо бўлган ҳар бир киши унинг шерик эгасига айланади. Сизнинг уюшмадаги пай ҳисоб варақингиз сизнинг “улушингиз”ни билдиради. Бироқ пай бадаллари биржадаги курси ўсиши ёки тушиб кетиши мумкин бўлган акциялардан фарқ қилади. Пай бадаллари ҳисоб варақлари бўйича дивидендлар тўланади. Кредит уюшмаси кооператив бўлганлиги сабабли у амалда ишлаб топилган ортиқча фойданигина тақсимлай олади.

Назорат учун саволлар

1. Нобанк кредит ташкилотлари ва уларнинг зарурлиги ва уларнинг актив ва пассив операцияларини тушунтириб беринг?

2. Ўзбекистонда нобанк кредит ташкилотлари, уларнинг турлари, зарурлиги ва ресурс базасини шаклланишини ёритиб беринг?

3. Нобанк кредит ташкилотлари устав капиталининг энг кам миқдорига қўйиладиган талаблар ҳамда уларнинг актив операцияларини ёритиб беринг?

4. Нобанк кредит ташкилотлари фаолиятини тартибга солиш ҳамда Ўзбекистонда нобанк кредит ташкилотларининг йўналишларини изоҳлаб беринг?

20-МОДУЛ. Кредит тизими ва унинг барқарорлигига таъсир қилувчи омиллар

20.1. Кредит тизимининг мазмуни ва таркиби. Кредит тизимининг элементлари. Кредит тизимининг турлари.

20.2. Кредит тизимининг барқарорлигига таъсир қилувчи омиллар. “Кредит тизими” тушунчасининг мазмуни. Кредит тизимининг таркиби. Кредит тизимининг элементлари.

Таянч иборалар: кредит тизим, Марказий банк, эмиссион банк, тижорат банклар, нобанк ташкилотлар, капитал, актив, пассив, таъсисчилик.

20.1. Кредит тизимининг мазмуни ва таркиби. Кредит тизимининг элементлари. Кредит тизимининг турлари.

Ҳозирги кунда фарқларнинг йўқолиши ва банклар томонидан функционал ва юридик хусусиятларни бекор бўлиши асосан йирик тижорат банкларида сезиларли амалга ошмоқда. Шу қайд қилиш лозимки йирик банкларнинг универсаллашуви ва глобал йўналишларининг олиб борилиши кичик банкларнинг, махсус кредит ташкилотларига яъни маълум турдаги операцияларга мослашган ташкилотларга айланишига сабаб бўлмоқда. Бу эса кўпгина мамлакатларда фаолиёт кўрсатаётган кўп босқичли банк тизими хос хусусиятдир.

Бугунги кунда банкларнинг кўп поғонали бўлиши уларнинг ташкилий тузилишига боғлиқ.

Аммо, ривожланган мамлакатларга бир ёки икки поғонали биан тизими хосдир.

Бир поғонали банк тизими варианты мамлакатда ягона марказий банк хали мавжуд бўлмаса ёки битта марказий банкдан иборат бўлсагина рсал (ҳақиқатда) мавжуд бўлиши мумкин.

Аммо цивилизация даражасидаги бозор иқтисодиёти шароитига икки поғонали банк тизими хос. Бунда биринчи поғона банклари-бу Марказий банк, иккинчи қуйи поғона эса-тижорат банклари ва кредит ташкилотларидир.

Марказий банк-банк тизими мавжуд бўлган барча давлатлар пул-кредит тизимининг асосини ташкил қилади. Марказий банкнинг молия бозоридаги ўрни мамлакатда бозор муносабатларининг ривожланиш даражасига ва хусусиятига боғлиқ.

Бу эса ўз навбатида икки поғонали банк тизимини шаклланишига асосий омил бўлиб ҳисобланади. Чунки бунинг тепасида Марказий банк бўлади.

Икки поғонали банк тизимининг зарурли бозор муносабатларининг қарама-қаршиликларидан келиб чиқади. Бир томондан, бу хусусий молия маблағларидан эркин фойдаланиш ҳуқуқини талаб қилади. Бу қуйи поғона банклар-тижорат банклари орқали амалга оширилади. Иккинчи томондан, бу муносабатларни маълум микдорда тартибга солиш назорат қилиш мақсадли йўналтириш зарур. Бундай махсус институт сифатида Марказий банк юзага чиқади.

Кредит тизими бу кредитнинг барча хусусиятларини ўз ичида ичида номоён этадиган ва кредитнинг моҳиятини белгилашга хизмат қиладиган элементларининг

йиғиндисидир.

Кредитнинг қайтариб беришлик, муддатлилиқ, фоиз тўлашлиқ хусусиятлари ҳамда кредит муносабатларини кредит берувчи ва кредит оловчи ўртасида ихтиёрий юзага келиши каби хусусиятлар амалиётда ўз аксини топган бўлиши керак.

Кредит тизими таркибий жиҳатдан 3 қисмдан иборат:

1. Банк тизими
2. Нобанк кредит ташкилотлари
3. Махсус иқтисослашган кредит муассасалари

Махсус иқтисослашган кредит муассасаларига Факторинг компаниялари, Форфейтинг компаниялари, лизинг ва траст компаниялари кирилади. Бу муассаса молия бозорининг маълум сегментида фаолият кўрсатади ва тижорат банклари билан рақобат қилади. Масалан, Факторинг компаниялари Факторинг хизматлари бозорида, Лизинг компаниялари лизинг бозорида тижорат банклари билан рақобат қилади. Лекин ҳар қандай мамлакатда кредит тизимининг ядросини банк тизими ташкил қилади. Бу эса қуйидаги сабаблар билан изоҳланади:

1. Марказий банк кредит тизимини тартибга солиш ва назорат қилиш ваколатига эга эканлиги;
2. Тижорат банкларини депозит қабул қилиш ва ҳилма хил молиявий хизматлар кўрсатиш ваколатига эга эканлиги;
3. Тижорат банклари қудратли молиявий институтлар эканлиги.

Кредит тизими қуйидаги элементлардан иборат:

1. Кредит
2. Кредитнинг принциплари
3. Кредит муносабатларининг иштирокчилари
4. Кредитнинг қонунлари

5. Кредитнинг чегаралари. Берилаётган кредитларнинг юқори ва қуйи миқдорларига нисбатан ўрнатиладиган чекловлардир. Кредит чегаралари иқтисодиёт тармоқлари бўйича, миқдорлар гуруҳи бўйича, кредитлаш шакллари бўйича ва кредитнинг турлари ва шакллари бўйича белгиланади. Масалан, тижорат банклари томонидан кредит портфелининг диверсификация даражасини таъминлаш учун битта тармоққа бериладиган кредитлар бўйича 25% ли чеклов ўрнатилади. Бу чеклов тижорат банкларининг кредит сиёсатида акс эттирилади. Бундан ташқари тижорат банкларида кредитларнинг тармоқ лимитлари қўлланилади. Масалан, Ўзбекистонда тижорат банклари битта миқдорга ёки ўзаро боғлиқ миқдорлар гуруҳига ўзини биринчи даражали капиталнинг 5% игача таъминланмаган кредитлар бера олади. Овердрафт кредити бўйича кредитнинг энг юқори чегараси миқдорнинг жорий ҳисобрақамининг дебетли қолдиғи суммаси билан белгиланади. Кредитнинг турлари бўйича кредитнинг чегаралари аниқ белгиланади. Масалан, айланма маблағларни тўлдириш учун бериладиган қисқа муддатли кредитларнинг чегараси корхонанинг ўз маблағлари манбаларининг етишмаган суммаси билан белгиланади. Ёки ипотека кредитларининг чегараси уй-жой қийматининг 75% игача бўлган қисми билан белгиланади.

Кредитлаш механизми. Бу механизм кредитни беришдан то уни қайтаришгача бўлган жараёнларни амалга ошириш тартибини белгилайди. Хусусан, кредит шартномаси, кредит механизмида асосий ўринни эгаллайди.

Кредит инфратузилмаси 2 қисмдан иборат:

- а) ҳуқуқий инфратузилма
- б) институтчионал инфратузилма

Ҳуқуқий инфратузилма кредит тизими фаолиятининг қонунчилик асосларидан иборат. Масалан, ўзбекистонда фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикаси Марказий банк тўғрисидаги қонун, банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги, микромолиялаш тўғрисидаги, микрокредит ташкилотлари тўғрисидаги қонун, Лизинг, Ипотека тўғрисидаги қонун ва гаров тўғрисидаги қонун кредит тизимининг бирламчи ҳуқуқий инфратузилмаси ҳисобланади.

Институтсионал инфратузилмага кредит муносабатларига хизмат кўрсатувчи ташкилотлар ва муассасалар киради.

Коллектор ташкилотлари унмаган кредитларни ундириб беради.

. Кредит тизимини тартибга солувчи ва назорат қилувчи органлар. Одатда дунёнинг кўплаб мамлакатларида бу вазифани Марказий банклар бажаради. Марказий банкда назорат функцияси бўлмаган мамлакатларда кредит тизими ўмолия бозори регуляторий ташкилоти томонидан назорат қилинади.

Кредит тизимига таъсир қилувчи омиллар кўп сонли бўлиб, улардан асосийлари сифатида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1.соғлом рақобат муҳитининг мавжудлиги

2.кредит муассасалари мижозларининг молиявий ҳолатининг ўзгариши. Банкларнинг ва бошқа кредит муассасаларининг иқтисодий қудрати ва молиявий салоҳияти бевосита мижозларнинг молиявий ҳолатига боғлиқ.

3.кредит муассасаларининг ликвидлилиги ва капиталлашиш даражасининг ўзгариши. Одатда кредит муассасалари активларининг сифатини ёмонлашиши кредит муассасаларининг ликвидлилиги ва тўловга қобиллигини ёмонлашишига олиб келади.

4.макроиқтисодий барқарорлик.

5.сиёсий барқарорлик. Бу мамлакатда сиёсий вазиятнинг ёмонлашиши натижасида сиёсий рискнинг чуқурлашиши билан боғлиқ.

6. Марказий банкнинг мониторинг сиёсатини ўзгариши.

7. Кредит муассасалари фаолиятидаги рискларни бошқариш тизимининг самарали ишлаши.

- кредит тизимининг барқарорлигини таъминлашда энг асосий омил кредит тизимига бўлган ишонч ҳисобланади.

- кредит муассасаларининг ликвидлилиги ва тўловга қобиллигини таъминлаш учун зарур шарт шароитларни таъминлаш.

- макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш усули. Бунда айниқса инфляция ва девалвация даражаси кредит муассасалари фаолиятига кучли таъсир кўрсатади.

- кредит муассасалари фаолиятидаги рискларни бошқариш тизимини такомиллаштириш.

- кредит муассасалари фаолиятини давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш усули. Бунда айниқса солиқ имтиёзлари бериш, Марказий банк томонидан марказлашган кредитлар бериш давлат томонидан муаммоли активларни сотиб олиш усуллари кенг фойдаланилади.

Банклар янги операциялар бажаришга бунинг учун махсус тайёрланган кадрларга эга бўлмасдан киришиши оқибатида ҳам тўловга лаёқатсизлик келиб чиқиши мумкин.

Бир шахсдан йирик миқдорда депозитлар қабул қилиш, уларнинг молиявий ҳолати бирдан ёмонлашган ҳолларда ҳам тижорат банкларида тўловлар бўйича қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам, бир омонатчи(кредитор)га тўғри келадиган максимал хатар ҳажми белгилаб қўйилган.

Ҳар бир тижорат банки ўз низом капиталини ҳар чораклик ажратмалар асосида (йиллик кўзда тутилган ўсишга нисбатан 25%) тўлдиришлари лозим.

Юқоридагилардан ташқари, ҳисобни тўғри йўлга қўйиш, бош-қаришдаги хато ва камчиликларни тугатиш, кадрлар малакасини ошириш ҳам банкларнинг тўловга лаёқатлилигини таъминлашга таъсир кўрсатади.

Бирор мамлакат иқтисодиётида юз бераётган тангликлар, но-мутоносибикларнинг бир учи банк тизими ҳолати ва тижорат банкларнинг фаолиятига бориб тақалади. Айниқса, ўтиш даврини бошдан кечираётган давлатларда юз берган ва юз бераётган инқирозларнинг бош омиллари сифатида банкларнинг синиши ва банкротлиги саналади. Россияда 1995 йил ва 1998 йилда содир бўлган инқирозларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, аҳолининг банкларга ишончининг йўқолиши, сиёсий омиллар ва молиявий пирамидаларнинг тушқунлиги ҳолатлари банкларнинг тўловга қобилиятини йўққа чиқаради. Шундай экан, тижорат банкларнинг ликвидлиги ва тўловга қобилиятини таҳлил этиш давомида бунга таъсир этувчи омилларни аниқлаш лозим. Чунки ликвидлик ва тўловга қобилиятлилик мураккаб иқтисодий тушунчалар саналади ва юзаки баҳолаганда таҳлил самараси паст бўлиш мумкин.

Банклар фаолиятига таъсир қилувчи омиллар турлича таснифланади. Одатда, улар ички ва ташқи омилларга ажратилиб ўрганилади. Тижорат банкларнинг ликвидлиги ва тўлов қобилиятини белгилайдиган ички омиллар қаторига қуйидагилар киради:

- банкнинг мустаҳкам капитал базаси;
- активлар сифати;
- депозитлар сифати;
- ташқи манбаларга қарамлик даражаси;
- активлар ва пасивларнинг муддатлари бўйича мутоносиблиги;
- малакали менежмент;
- банкнинг имиджи.

Банкнинг мустаҳкам капитал базаси хусусий капиталининг мутлақ қийматини ифода этиб, активлар бўйича таваккалчиликларнинг ҳимоя манбаси ҳамда омонатчилар ва депозитчилар маблағларининг кафолати ҳамдир. Банкнинг хусусий капитали низом фонди ва бошқа мақсадли фондлардан иборат бўлиб, молиявий барқарорлик учун ҳам асосдир. Шундай қилиб, банкнинг хусусий капитали қанча катта бўлса, ликвидлилик ҳам шунча юқори бўлади.

20.2. Кредит тизимининг барқарорлигига таъсир қилувчи омиллар. “Кредит тизими” тушунчасининг мазмуни. Кредит тизимининг таркиби. Кредит тизимининг элементлари.

Банкнинг ликвидлилик ва тўловга қобилиятлилик ҳолати банк фаолиятдан ташқарида бўлган бир қатор ташқи омилларга ҳам боғлиқ. Булар қаторига қуйидагилар киритилади:

- мамлакатдаги умумий сиёсий ва иқтисодий вазият;
- қимматли қоғозлар ва банклараро кредит бозорларининг ри-вожланиш даражаси;
- қайта молиялаштириш тизими;
- Марказий банк назорат функциясининг самарадорлиги.

Мамлакатдаги умумий сиёсий ва иқтисодий вазият банк операциялари ривожига туртки беради, банк фаолияти иқтисодий асосларини мустаҳкамлигини таъминлайди, мамлакатдаги ва хорижий инвесторларни банкларга ишончини мустаҳкамлайди. Кўрсатиб ўтилган шартларсиз банклар пухта депозит базасини ҳосил қила олмайди, операцияларнинг рентабеллигини таъминлаш, активлар сифатини ошириш, бошқарув тизимини такомиллаштириш кабиларни уддалаш қийин кечади. Тижорат банклари банк тизимининг бир қисми сифатида мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий ўзгаришларни ўзида акс эттиради, ўз навбатида, тижорат банкларнинг ҳолати мамлакатдаги умумий аҳволни белгилайди.

Қимматли қоғозлар бозорининг ривожланганлиги ликвид маблағлар фойдалилигини йўқотмаган ҳолда активларни пул шаклига айлантиришни энг тез ва оптимал вариантыни қўллаш имкониятини беради. Бундай ҳолат фонд бозори ривожланган давлатлар учун, айниқса, характерлидир. Чунки активларни қимматли қоғозларга жойлаштириш воситасида банк бир вақтнинг ўзида ҳам ликвидлиликни таъминлайди, ҳам керакли даромадга эга бўлади. Банклараро кредит бозорининг ривожланганлиги банклар ўртасида вақтинча бўш ресурсларни тезда қайта тақсимлаш имконини беради. Банклараро бозордан ликвидлиликни таъминлаш учун турли муддатларга маблағларни жалб қилиш мумкин, шу жумладан, бир кунга ҳам. Бу бозордан маблағларни олиш оперативлиги умумий молиявий конъюнктура, банклараро бозорнинг ташкилий шакли ва албатта банкнинг обрўсига боғлиқ.

Кўриб ўтганимиздек, банкнинг ликвидлилик ва тўловга қо-билиятлилик ҳолати банк фаолиятидан ташқарида бўлган бир қатор ташқи омилларга ҳам боғлиқ. Булар қаторига қуйидагилар киритилади:

- мамлакатдаги умумий сиёсий ва иқтисодий вазият;
- қимматли қоғозлар ва банклараро кредит бозорларининг ри-вожланиш даражаси;
- қайта молиялаштириш тизими;
- Марказий банк назорат функциясининг самарадорлиги.

Мамлакатдаги умумий сиёсий ва иқтисодий вазият банк операциялари ривожига туртки беради, банк фаолияти иқтисодий асосларини мустаҳкамлигини таъминлайди, мамлакатдаги ва хорижий инвесторларни банкларга ишончини мустаҳкамлайди. Кўрсатиб ўтилган шартларсиз банклар пухта депозит базасини ҳосил қила олмайди, операцияларнинг рентабеллигини таъминлаш, активлар сифатини ошириш, бошқарув тизимини такомиллаштириш кабиларни уддалаш қийин кечади. Тижорат банклари банк тизимининг бир қисми сифатида мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий ўзгаришларни ўзида акс эттиради, ўз навбатида, тижорат банкларнинг ҳолати мамлакатдаги умумий аҳволни белгилайди.

Қимматли қоғозлар бозорининг ривожланганлиги ликвид маблағлар фойдалилигини йўқотмаган ҳолда активларни пул шаклига айлантиришни энг тез ва оптимал вариантыни қўллаш имкониятини беради. Бундай ҳолат фонд бозори ривожланган давлатлар учун, айниқса, характерлидир. Чунки активларни қимматли қоғозларга жойлаштириш воситасида банк бир вақтнинг ўзида ҳам ликвидлиликни таъминлайди, ҳам керакли даромадга эга бўлади. Банклараро кредит бозорининг ривожланганлиги банклар ўртасида вақтинча бўш ресурсларни тезда қайта тақсимлаш имконини беради. Банклараро

бозордан ликвидлиликни таъминлаш учун турли муддатларга маблағларни жалб қилиш мумкин, шу жумладан, бир кунга ҳам. Бу бозордан маблағларни олиш оперативлиги умумий молиявий конъюнктура, банклараро бозорнинг ташкилий шакли ва албатта банкнинг обрўсига боғлиқ.

Юқоридаги омил билан бирга қайта молиялаштириш тизимининг ликвидлиликка таъсири ўзаро чамбарчас боғлиқ.

Банклар фаолиятига таъсир қилувчи омиллар

Қайта молиялаштириш тизими Марказий банкнинг тижорат банкларини кредитлаш жараёнидир. Ликвид маблағларга эҳтиёж туғилганда тижорат банклари Марказий банкдан қайта молиялаштириш ставкасида кредит олиши мумкин бўлади. Бу омилнинг бевосита таъсири шундан иборатки, қайта молиялаш ставкаси ортганда ликвидлиликни таъминлаш учун кредитлар омили қимматлашиб қолади ёки аксинча.

Назорат учун саволлар

1. Кредит тизимининг иқтисодий моҳияти, таркиби, унинг элементлари ва турларини ёритиб беринг?

2. Кредит тизимининг барқарорлигига таъсир қилувчи омилларни ёритинг?

3. Кредитлашни ташкил қилиш принципларини, кредит тизимининг турлари: марказлашган кредит тизими; бозор кредит тизими; ўтиш даври кредит тизimini ёритиб беринг?

4. Кредит тизимининг ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичлар, Кредит тизimini тартибга солиш ва назорат қилиш ҳамда унинг барқарорлигига таъсир этувчи омилларни иқтисодий моҳиятини тушунтириб беринг?

21-МОДУЛ. ХАЛҚАРО ВАЛЮТА МУНОСАБАТЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛИШ МАСАЛАЛАРИ

21.1. Халқаро валюта муносабатлари ва уларни юзага келиш асослари. Миллий валюта тизими ва унинг элементлари.

21.2. Жаҳон валюта тизими ва унинг элементлари. Валюта муносабатларини тартибга солиш тизими.

21.3. Валюта муносабатлари тушунчасининг мазмуни. Эркин алмашинадиган валюталар. Халқаро захира валюталар.

21.4. Валюта курси режимлари. Миллий валюта тизими ва унинг элементлари. Жаҳон валюта тизими ва унинг элементлари.

Таянч иборалар: валюта, валюта муносабатлари, жорий валюта операциялари, валюта тизими, валюта тизими элементлари, эркин конвертация.

21.1. Халқаро валюта муносабатлари ва уларни юзага келиш асослари. Миллий валюта тизими ва унинг элементлари.

Халқаро валюта муносабатлари-бу валюталарнинг давлатлараро ҳаракатланиши натижасида юзага келадиган молиявий муносабатлардир. Валюта давлатлараро ҳаракатланиши учун у халқаро тўлов воситаси вазифасини бажара олиши ва халқаро

валюта бозорларида олди-сотди қилиниши керак. Халқаро валюта операцияларининг асосий қисми (80 % дан ортиқ) халқаро резерв валюта мақомига эга бўлган етакчи валюталар орқали амалга оширилади. Бу мақомни Халқаро Валюта Фонди (ХВФ) беради. Ҳозиргача 5 та валюта резерв мақомга эга.

ХВФ валютага Халқаро резерв мақомни бериш учун 4 та омилни ҳисобга олади:

1. Бу валюта ХВФ да эмитент давлат катта резерв позициясига эга бўлиши керак.
2. Бу валюта халқаро бозорларда котировка(олди-сотди) қилиниши керак.
3. Дунё мамлакатларининг хорижий валюталардаги захираларининг бир қисми мана шу валютада шакиллантирилиши керак.
4. ХВФ бу валютада кредитлар бериши керак.

Халқаро валюта муносабатларининг асоси бўлиб қуйдагилар ҳисобланади:

1. Экспорт-импорт операцияларининг мавжудлиги.
2. Инвеститсияларнинг давлатлараро оқимининг мавжудлиги. Тўғридан тўғри инвеститсиялар- бунда хорижий инвеститсиялар янги объектларни куриш ёки техникаларни сотиб олиш учун жалб қилинади. Портфелли инвеститсиялар-бунда хорижий инвеститсиялар қимматли қоғозларни сотиш йўли билан жалб қилинади.

3. Халқаро кредитларнинг мавжудлиги.
4. Давлатлараро пул ўтказмаларининг мавжудлиги.
5. Давлатлараро сиёсий ва маданий алоқаларнинг мавжудлиги.

Миллий валюта тизими бу мамлакатда валюта муносабатларини ташкил қилишнинг давлат-ҳуқуқий шаклидир. Миллий валюта тизими қуйдаги элементлардан ташкил топган:

1. Миллий валюта номи (УСД, УЗС, эУРО)

2. Миллий валюта алмашув курсининг режими. Амалётда 3 хил курс режими мавжуд: 1) эркин сузиш режими-бунда миллий валютанинг курси хорижий валютага бўлган талаб ва таклифга қараб эркин шакилланади. Марказий Банк миллий валюта курсининг маълум даражада тебраниши учун жавоб бермайди. 2) Қатъий белгиланган курс режими-бунда миллий валюта курси хорижий валютага ёки валюта саватига нисбатан маълум нисбатларда белгилаб қўйилади. Марказий Банк ана шу курсни ушлаб туриши учун жавобгар ҳисобланади. 3) Бошқариладиган сузиш режими-бу мамлакатлар валюта қонунчилигида эркин сузиш режими ёзилган бўлади лекин Марказий Банк миллий валюта курсига таъсир қилиш учун тез-тез валюта интервенсиясини ўтказиши мумкин. Валюта интервенсияси-бу миллий валюта курсининг кутилмаганда юзага келадиган тебранишларига барҳам бериш учун Марказий Банк томонидан хорижий валютанинг сотилиши ёки сотиб олиниши.

3. Мамлакат валютавий чеклашларининг мавжудлиги ёки йўқлиги. Ўзбекистон 08.10.2003 да ХВФ низомининг 8-моддаси бўйича мажбуриятларни қабул қилди. Шу тариқа жорий валюта операциялари бўйича чекловлар бекор қилинди. Лекин Ўзбекистон капиталлар ва кредитларнинг ҳаракати бўйича валютавий чекловлар мавжуд.

4. Миллий валюта курси

5. Миллий валюта паритети. Бу миллий валюта қийматинг хорижий валюта қийматига нисбатидир. Валюта паритети миллий ва хорижий валютанинг харид қобилиятини таққослаш йўли билан аниқланади.

6. Мамлакатнинг халқаро валютавий тўловга қобилиги. 1) Агар мамлакат 3 ойлик импортни тўлашга етадиган олтин захираларига эга бўлса у халқаро валютавий тўловга қобил ҳисобланади. 2) олтин захиралари + хорижий валютадаги захиралар /

1йиллик товар импорти X 100%. Агар бу 50% ва ундан юкори бўлса мамлакат халқаро валютавий тўловга қобил бўлади.

7. Миллий валюта бозорининг мавжудлиги.

8. Миллий олтин бозорининг режими.

9. Мамлакат халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби.

10. Валюта муносабатларини тартибга солувчи ва назорат қилувчи давлат органлари. Ўзбекистонда Марказий Банк Валютани тартибга солучи орган ҳисобланади. 4та валютани назорат қилувчи орган мавжуд:

1. Марказий Банк

2. Молия Вазирлиги

3. Давлат Божхона Қўмитаси

4. Давлат Солиқ Қўмитаси

Давлатлараро валюта муносабатларини ХВФ тартибга солади. Бундан қўзланган асосий мақсад халқаро валюта тизимида узлуксиз фаолият кўрсатишни таъминлаш орқали халқаро иқтисодий муносабатларни ривожланишига кўмаклашиш ҳисобланади.

Валюта муносабатларининг баъзи бир элементлари қадимий Римда векселлар асосида ва бир мамлакат савдогарининг пулини иккинчи бир мамлакат савдогарига алмаштириб бериш заминида вужудга келган. Валюта муносабатларининг ривожланишининг кейинги босқичи қадимий Лионда ва бошқа Ғарбий эвропа мамлакатларида ўтказиладиган тратта операцияларининг ривожланиши ҳисобланади. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, жаҳон бозорининг барпо бўлиши, халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ва жаҳон хўжалик тизимининг ривожланиши халқаро валюта муносабатлари ривожланишининг асосидир. Валюта муносабатлари халқаро иқтисодий муносабатларнинг бир бўлаги ҳисобланиб, унинг ҳолати миллий ва жаҳон иқтисодиётининг ривожланиш даражасига, сиёсий аҳволга, мамлакатнинг иқтисодий потенциалига, унинг жаҳондаги ўрнига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Валюта тизими давлатлараро битим ёки миллий қонунларга мувофиқ валюта муносабатларини ташкил қилиш ва бошқариш шакллари ўз ичига олади. Валюта тизимининг қуйидаги турлари мавжуд. Булар – миллий, жаҳон ва халқаро (минтақавий) валюта тизимларидир.

Саноати ривожланган давлатлар иқтисодиётлари ўртасидаги интеграциянинг чуқурлашуви шароитида валюта тизими жаҳон хўжалик алоқаларида муҳим ва мустақил ўрин тута бошлаяпти. Валюта тизими мамлакатнинг иқтисодий ҳолатига бевосита таъсир этади (яъни ишлаб чиқариш омиллари, суръатларига, нархга, иш ҳақи ва бошқаларга).

Миллий, жаҳон ва халқаро (минтақавий) валюта тизимлари тушунчалари бирбиридан фарқланади.

20.2. Жаҳон валюта тизими ва унинг элементлари. Валюта муносабатларини тартибга солиш тизими.

Валюта тизими аҳамиятининг ўсиши ривожланган мамлакатларнинг миллий ва маҳаллий доирада валюта соҳасида давлат монополистик бошқарувининг янги усули ва воситаларини излашга мажбур этмоқда.

Жаҳон валюта тизими (ЖВТ) ва унинг эволюцияси

Ривожланган давлатларнинг валюта тизими нафақат улар ўртасидаги пул ҳисобкитоб муносабатларини, балки ички пул муомаласининг катта қисмини ҳам ўз ичига олади. ЖВТ олтин стандартга асосланган тизимдан аста секин мақсадли бошқариладиган, қоғозкредит пулларига асосланадиган тизимга айланди. Шу билан бирга, унинг ривожланиши (ўн йилликлар фарқи билан) миллий пул тизимининг ривожланиш босқичларини такрорлайди. Ички иқтисодиётда пул тизими олтин танга стандартидан олтин қуйма ва олтиндевиз, ундан кредит, қоғоз пул муомаласига ўтди ва охириги босқичда кўпроқ эътибор кредит воситаларига қаратиладиган бўлди.

Жаҳон миқёсида бу ҳолат кейинроқ махсус шаклларда намоён бўлди. Бунда олтинтанга стандарти мутлақо бўлмаган, олтин қуйма стандарти асрлар давомида мавжуд бўлган; олтин билан бир қаторда ёрдамчи кредит пуллари вексел, чек ва бошқа кўринишида ривожланган. Аммо XX аср бошига келиб, бу тизим халқаро иқтисодий муносабатларнинг янги шаклига жавоб бермай қолди. Бу даврнинг энг асосий белгиларидан бири капитални экспорт қилиш – ЖВТ нинг янги олтин стандарт шакллари билан қарамақаршиликка учради. Бундан ташқари, олтин захиралари тез ривожланиб бораётган давлатлар хазинасида тўплана борди. Шунинг учун ҳам, давлатлар ўртасида янги бошқариладиган валюта тизими зарур эди. 30йилларининг иккинчи ярмида олтин стандарт шакллари ўрнига қоғозкредит пул муомаласи келди. У давлатга эмиссия механизmidан иқтисодиётни бошқариш воситаси сифатида фойдаланиш имконини берарди.

Жаҳон валюта тизими ривожланишининг муҳим босқичи Иккинчи Жаҳон урушидан кейин бошланди.

Иккинчи Жаҳон уруши олтин захираларининг янги тақсимотига олиб келди:

барча давлатларнинг деярли 4/5 олтин захиралари АҚШда тўпланди. Долларнинг ЖВТда этакчи ўриндалиги, олтиндевиз стандартининг олтин доллар шаклини олганлигидан далолат берарди.

Бу ҳолат расмий равишда 1944 йил июлда Бреттонвудсдаги (АҚШ) БМТ Конференциясида тасдиқланганди. Унда урушдан кейинги Жаҳон валюта тизимига асос солинди.

ЖВТнинг ташкилий ва фаолият тамойиллари қуйидагилар қилиб белгиланди:

- олтин ЖВТнинг асоси сифатида тан олинди;
- доллар ва фунтстерлингга халқаро ҳисобкитобларда ва чет эл валюта захираларида асосий ўрин берилди ва уларни олтин ўрнига тақдим этилиши мумкинлиги тасдиқланди;
- долларга нисбатан барча мамлакат валюталарининг қатъий паритети ўрнатилди, доллар орқали эса – олтиннинг ва чет эл валюталарининг бирбирига нисбатан баҳоси аниқланадиган бўлди;
- валюта курсининг доллар паритетига нисбатан тебраниши = 1 % даражасида белгиланди;
- ЖВТ ни бошқариш мақсадида Халқаро Валюта Фонди (ХВФ) ва Халқаро ривожланиш ва тараққиёт банки (ХРТБ) ташкил этилди;
- валюта чеклови тизими бекор қилиниб, миллий валюта конвертацияси тикланди.

Бу шаклда тузилган, II- Жаҳон урушидан кейинги ЖВТ халқаро валюта молия муносабатларидаги тартибсизликни йўқотишга имкон берди.

Аммо Бреттонвудс тизимининг қарама қаршилиги – тартибсиз бозор (олтинстандарт) ва бошқариладиган доллар тизими бўйича иш юритиш қуйидагиларга олиб келди:

– ўзгармас олтин нархи ва нархи ўсувчи товар ва хизматлар орасида фарқ юзага келишига;

АҚШдан кўп миқдордаги капиталнинг бошқа давлатларга оқиб кетишига (1957-1971 йилларда 54,2 млрд. доллар миқдорида тўғри инвестициялар тарзида АҚШдан бошқа давлатларга оқиб ўтган);

– чет эллардаги катта ҳарбий харажатларга;

– АҚШнинг тўлов баланси тақчил бўлишига (унинг миқдори 1953-1972 йилларда – 69 млрд. долларни ташкил қилган);

– долларнинг реал курси ва унинг олтин паритети орасида узулишнинг бўлишига ва бошқалар.

Бундан ташқари, 60 йилларнинг иккинчи ярмида Ғарбий европа ва Япония АҚШдан ўз олтин захиралари ва экспорт ҳажми бўйича икки барабар ошиб кетди. Натижада, ҳатто олтиндевиз стандарти таянадиган умумиқтисодий асос ўз умрини тугатди. Олтиндоллар стандартининг бузилиши валюта бозорларида долларнинг «тушиши» ва «валюта иситмаси» деган иборалар тарзида ўз аксини топди.

Шунинг учун 1970 йилда ХВФ чегарасида махсус ҳисоб ва тўлов бирлиги (СДР) киритилди ва у аъзо давлатларнинг валюта захираларини тўлдириш учун мўлжалланганди. СДР жаҳон пулининг бир қатор функцияларини бажарадиган бўлди. У ХВФ аъзоларининг квоталарига пропорционал тарзда тақсимланади, шунинг учун унинг асосий қисми (2/3 дан 3/4 гача) ривожланган давлатларга, 1/4 қисми ривожланаётганларига тўғри келади. СДР нинг бошланғич курси АҚШ долларининг расмий олтин миқдorigа тенглаштирилган.

Кейинчалик унинг қобиляти 16 валюта савати бўйича, ҳозирда эса 5 асосий миллий валюталар бўйича аниқланади. СДР ЖВТнинг асосий захира воситасига айланмоқда.

Бу шароитда АҚШ икки марта доллар девалвациясини ўтказди (1971 ва 1973 йилларда). Натижада олтиннинг расмий курси троё унцияси 42,22 долларгача қилиб белгилаб берилди. Бу даврда кўпчилик ривожланган давлатлар ўз валюта курсини маълум даражада ушлаб туриш (долларга нисбатан) мажбуриятларидан воз кечибди. 1973 йилдан олтин махсус олтин ва товар биржаларидаги нарх асосида сотиладиган ва сотиб олинадиган бўлди. Олтин нархи ЖВТга бевосита таъсир ўтказмайдиган бўлди.

Бу шароитда халқаро валюта муносабатларини қайта ташкил қилиш муаммоси вужудга келди. 1976 йил январда ХВФнинг Вақтли Қўмитаси ХВФ Низомига бир қатор ўзгаришларни киритди. Бу ўзгаришлар ХВТи фаолиятини расмий равишда қайта тақсимлашни билдирадиган (Ямайка келишуви, 1976-1978 йй.). Валюта муносабатлари механизмидаги ўзгаришлар 1978 йил 1 апрелдан кучга кирди ва у қуйидагилардан таркиб топганди:

– олтиннинг расмий нархи бекор қилинди (ХВФнинг мавжуд олтин захираси 33 фоизининг 1/6 қисмини очиқ аукционларда сотиб ва яна 1/6 қисмини аъзо давлатларга тарқатиш йўли билан ҳисобдан чиқаришганди);

СДР ЖВТнинг асосий захира активига расмий равишда айлантирилди.

Валюта курсларининг «сузувчи» тизими қонунлаштирилди. Аъзо давлатлар ўз валюта паритетини СДР ёки бошқа чет эл валютасида ифодалай олиши мумкин эди (аммо олтинда эмас).

Халқаро валюта бошқариш соҳаси кенгайтирилди. Бунинг учун ХВФ қошида иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш бўйича аъзо давлатлар вазирлари даражасида қўмита ташкил этилди.

Ташкил топган валюта тизими кўп жиҳатдан XX асрнинг 70 йилларидаги жаҳон ҳўжалигининг ўзгарган шароитларига жавоб берарди.

Ғарбий европа валюта интеграциясининг чуқурлашуви европа валюта тизимининг (ЕВТ) вужудга келишига олиб келди. Бу валюта тизими минтақавий валюта тизими (МВТ) бўлиб, у ЖВТнинг элементларидан биридир.

ЕВТ 1979 йили ташкил этилди. Бу МВТнинг асосий белгиси ЭКЮ механизмидир. ЭКЮ махсус европа ҳисоб бирлиги бўлиб, ГФР (1/3 қисми) маркаси бошчилигидаги Ғарбий европанинг 10 мамлакати валютасининг «савати»га асослангандир. СДРдан фарқли равишда ЭКЮ банк ва фирмаларнинг хусусий операцияларида қўлланилади. Миллий валюталар квотаси ЭКЮнинг ташкил этувчилари мамлакатнинг иқтисодий потенциал билан аниқланади ва ҳар 5 йилида қайта кўриб чиқилади. «Сават»ни қайта кўриб чиқишда ҳамма актив ва пасивлар янги курс бўйича қайта баҳоланади. Охириги марта ЭКЮ 1989 йилда белгиланган бўлиб, валюталар улуши (% ларда):

ГФР маркаси – 30,1

Франция франки – 19,0

Голланд гулдени – 9,4

Белгия франки – 7,6

Испания песетаси – 5,3

ва бошқалар – 5,45 ни ташкил қилган.

ЕИ чегарасида ягона пул бирлигига ўтилиши ЭКЮни асосий валютага айлантиради.

Ямайка валюта тизимидан фарқли равишда, ЭВТ олтидан ЭКЮнинг таъминоти сифатида қисман фойдаланади ва аъзо мамлакатларнинг расмий олтин доллар захираларининг 20 фоизини бирлаштиради.

Валюта курслари режими валюталарнинг белгиланган чегарада сузишига асосланган (асосий курсдан = 2,25 %, Италияда беқарорлик туфайли 6 %).

ЕВТ мамлакатлараро минтақавий валюта бошқаришини европа валюта ҳамкорлиги фонди (ЕВХФ) орқали амалга оширади. У Марказий банкларга қисқа ва ўрта муддатли кредитларни валюта интервенцияси билан боғлиқ тўлов баланси тақчиллигини қоплаш учун беради.

Валюта соҳасида ягона пул асоси жаҳон пули мавжуд эмас.

Еркин конвертация қилиш ва капитал оқиб ўтиши шароитида мамлакатларда ички пул муомаласи ва халқаро тўлов айланмаси ўртасидаги чегаралар йўқолмоқда:

Миллий ва халқаро пулкредит бозорининг биргалашиши тенденцияси миллий пул-кредит бозорларининг ўзига хослиги, ихтисослигини сақлаган ҳолда ривожланмоқда.

Ҳатто АҚШ, ГФР, Англия, Швейцария ва бошқа бозорларда операцияларни эркинлаштирган давлатларда ҳам халқаро ва миллий капитал бозорлари фарқ қилмоқда. Масалан, АҚШнинг евродоллар ва миллий капитал бозорларини олайлик. АҚШда

сотувга қўйилган резидент ва резидент бўлмаганларнинг облигатсиялари рўйхатдан ўтиши лозим. Бундай ҳолат халқаро бозорда мавжуд эмас.

Бундан ташқари, халқаро бозорда чиқарилганига бир ой бўлмаган қимматли қоғозлар АҚШнинг инвесторларга тақдим этилиши мумкин эмас. Бошқа кўпчилик давлатларда бундай ҳолатлар эркинроқ намоён бўлади (Франция, Белгия, Италия, Япония ва бошқалар).

Валюта соҳасининг халқаро айирбошлаш муносабатларидаги мавқеининг ошиш тенденцияси ЖВТ ривожининг ҳамма босқичларида (олтин стандартдан бошлаб) кузатилади. Миллий хўжалик жаҳон хўжалик алоқаларига қанчалик кўп жалб этилган бўлса, маҳаллий кўмиталар иқтисодиётни ташқи номақбул таъсирлардан ҳоли этишга ҳаракат қилади. Бу зиддият ҳар бир давлатнинг олтин стандартдан бошлаб, то ҳозирги кунгача бўлган эволюциясини белгилаб берди. Масалан, олтин стандарт давридаги олтиннинг тартибсиз оқими (давлатлар ўртасида) охиरोқибатда уларнинг ишлаб чиқарувчи кучларига салбий таъсир этди. 1929-1933 йилги иқтисодий кризис валюта механизмининг олтин стандарт давридаги ҳолатига путур этказди: эркин валюта алмашинуви қаттиқ валюта чекловлари билан алмашди, валюта блоклари ва зоналари ташкил топди, байналмилаллашув жараёни тўхтатилди. Бреттон-вудсда тузилган халқаро ҳисобкитоблар модели валюта механизмини тиклашга қаратилган қадам бўлди. У аниқ белгиланган тамойиллар асосида иш юритар, унинг устидан назоратни ХВФ ўз бўйнига олганди.

Бреттон-Вудс валюта механизми XX асрнинг 70 йиллари бошларигача фаолият юритди, у миллий манфаатларни халқаро мажбуриятлар билан бирлаштирди: давлатларнинг нисбий мустақиллиги (ички иқтисодий сиёсатни ўтказиш соҳасида) халқаро кредит тизими иштироки билан таъминланарди. У ўз ичига ХВФ кредити, заёмлар тўғрисида бош келишув (1961 йил), Марказий банклар ўртасидаги своп кредитлари ва бошқаларни олар эди.

Ўтган асрнинг 70 йиллари бошида ривожланган давлатлар иқтисодиёти шундай чегарага яқинлашдики, бунда кейинги иқтисодий ўсиш бутун базасини янгилаш, валюта таъминотининг самарадорлигини оширишни талаб этарди. Шунинг учун 1971-1973 йиллардаги «сузувчи» валюта курсларининг киритилиши ЖВТнинг эволюциясининг қонуний босқичи эди. Ҳозирги сузувчи валюта курслари тизими асосида халқаро ҳисобкитоб тизимида чуқур таркибий ўзгаришлар бўлишига олиб келади. Улар нафақат молиявий операциялар ҳажмининг ўсишида (улар савдо операциялари билан 10:1 нисбатни ташкил этишди), балки молиявий оқимлар ҳаракатининг давлат бюджети, солиқ ва кредит сиёсатидаги фарқларда ўз аксини топади. Ва шу муносабат билан мамлакатлар ўз миллий валютаси курсини мустақил белгилаш имконини олдилар.

Шундай қилиб, ҳозирги валюта тизимида, халқаро ва байнанминаллик ўртасидаги нисбат миллий омилар томонига хал бўлди.

21.3. Валюта муносабатлари тушунчасининг мазмуни. Эркин алмашинадиган валюталар. Халқаро захира валюталар.

Халқаро валюта муносабатлари-бу валюталарнинг давлатлараро ҳаракатланиши натижасида юзага келадиган молиявий муносабатлардир. Валюта давлатлараро ҳаракатланиши учун у халқаро тўлов воситаси вазифасини бажара олиши ва халқаро

валюта бозорларида олди-сотди қилиниши керак. Халқаро валюта операцияларининг асосий қисми (80 % дан ортиқ) халқаро резерв валюта мақомига эга бўлган етакчи валюталар орқали амалга оширилади.

Жаҳонда уз фаолиятини олиб боришда энг мустакил булган банклардан бири бу Немис Федерал банки - Бундес банк ҳисобланади. Баъзи бир давлатларда Марказий банк парламентга ҳисобот беради- Кўпгина ҳолларда Марказий банклар ўз фаолиятида мустакил бўлсада, шу билан бирга давлат банки ҳисобланади:

Марказий банк қуйидаги асосий функцияларни бажаради:

- банкноталар (накд пуллар) эмиссияси,
- давлатнинг олтин - валюта захираларини сақлаш,
- пул-кредит сиёсати инструментлари ёрдамида иқтисодни мувофиқлаштириш,

Давлатнинг олтин - валюта резервларини бошқариш функцияси. Марказий Банк давлатнинг олтин, қимматбаҳр металл ва қамб тошларни валюта захираларини бошқаради. Давлатнинг расмий олтин-валюта захиралари халқаро ҳисоб-китобларда активлар резерви, ҳисоб-китоблар бўйича давлатнинг қароватли суғурта фонди сифатида намоён бўлади. Одатда мамлакат олтин захираларининг асосий қисми Марказий банк ихтиёрига берилган бўлади. Баъзи давлатларда олтин захиралар молия вазирлиги ихтиёрида бўлиб, марказий банк олтин билан боғлиқ операцияларни олиб боради.

Марказий банклар мамлакат валюта резервларини ўзида йиғади ва бу резервлар халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш, тўлов баланси дефицитини қоплаш ва мамлакат миллий валютаси курсининг барқарорлигини таъминлаш учун ишлатилади.

Марказий банк орқали давлатнинг иқтисодий сиёсати, янада аниқроғи давлатнинг пул-кредит сиёсати олиб борилади. Марказий банкнинг пул-кредит сиёсати давлатнинг иқтисодини бошқариш сиёсатининг бир қисми бўлиб, муомаладаги пул массаси, кредит ҳажми, фоиз ставкалари даражасини ва бошқа пул муомаласи ва ссуда капитали бозори кўрсаткичларини ўзгартириш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар йиғиндисидан ташкил топади.

Пул-кредит сиёсатининг асосий мақсади миллий валюта барқарорлигини таъминлаш, валюта курси ва фоиз ставкаларини оқилона ўрнатиш асосида инфляция суръатларини қаматириш, кредитдан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш ва иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминлашдан иборат.

21.4. Валюта курси режимлари. Миллий валюта тизими ва унинг элементлари. Жаҳон валюта тизими ва унинг элементлари.

Валюта курсининг келиб чиқиши мамлакатлар иқтисодий фаолиятининг муҳим ва ажралмас таркибий қисми бўлган халқаро савдони ривожлантириш билан боғлиқ. Валюта курси халқаро савдони ривожланишига таъсир кўрсатиш билан ички иқтисодиётга ҳам таъсир кўрсатади. Бунга сабаб валюта курси ҳолати билан мамлакат иқтисодиётининг барча соҳаларининг ҳолати ўртасидаги ўзаро боғлиқликдир.

Валюта курси, асосан, капитал ва кредит ҳаракатида, товар ва хизматлар савдосида валюталарни ўзаро айирбошлаш каби жараёнларни амалга оширади.

Масалан, экспорт қилувчи чет эл валютасидан олган тушумини ўз миллий валютасига айлантиради, чунки бошқа давлатнинг валютаси унинг ўз давлатида қонуний равишда харид қилиш ва тўлаш воситаси сифатида амал қила олмайди. Импорт қилувчи четдан сотиб олган товарларни тўловни амалга ошириш учун миллий валютада олган тушумини чет валютасига алмаштиради. Жаҳон бозори ва миллий бозор нархларини ҳамда турли мамлакатларнинг миллий ва чел эл валютасида ифодаланган қиймат кўрсаткичларини таққослайди.

Шунингдек, фирма ва банкларнинг чет эл валютасида мавжуд бўлган даврий қайта баҳолаш ва бошқа жараёнлар учун. Валюта курси – бу бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакатлар пул бирликларида ёки халқаро пул бирликларида (СДР, ЭКЮ) ифодаланган баҳосидир. Ташқи жиҳатдан валюта курси жаҳон бозоридаги талаб ва таклиф асосида аниқланган бир валютани бошқа бир валютага нисбатан ҳисоблаб чиқилган коэффиценти сифатида намоён бўлади. Аммо валюта курсининг қиймат асоси валютани харид қилиш қобилияти ҳисобланади. Бу иқтисодий тушунча товар ишлаб чиқаришда иштирок этади ва товар ишлаб чиқарувчилар билан жаҳон бозори ўртасидаги ишлаб чиқариш муносабатларини ифодалайди. Қиймат товар ишлаб чиқариш иқтисодий шароитларининг барча жиҳатларини ифодалайди. Бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигига таққосланиши ишлаб чиқариш ва айирбошлаш жараёнида юзага келадиган қиймат муносабатларига асосланади. Ишлаб чиқарувчилар ва харидорлар валюта курси ёрдамида товар ва хизматларнинг миллий нархларини бошқа давлатлар нархлари билан солиштиради. Бундай солиштириш натижасида ишлаб чиқаришни мамлакат ичкарасида ривожлантириш ёки чет элга инвестиция қилишни ривожлантиришга асосланган фойдалилик даражаси юзага келади.

Валюта курси бошқа иқтисодий тушунчалар билан узвий боғлиқдир. Валюта курсининг ўзгаришига бир қанча омиллар таъсир этади. Бу омиллар иқтисодий, сиёсий, структура, ҳуқуқий ёки психологик характерга эга бўлиб, валюта курсига тўғри ёки тесқари таъсир кўрсатади. Валюта курсига таъсир этувчи омилларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Валюта курсининг динамикасини бевосита аниқловчи ёки халқаро иқтисодий айирбошлаш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлган омиллар:

- халқаро айирбошлашда қатнашувчи мамлакатларнинг ялпи миллий маҳсулотининг (ЯММ) тўлов баланси;
- пулнинг ички ва ташқи таклифи;
- фоиз ставкалари.

Бу кўрсатилган омилларни сабаб (уюшган) сифатида кўрсатиш мумкин.

2. (Уюшган) сабаб омилларнинг ўзгаришига таъсир этувчи ва валюта курсини ўрнатиш механизмида бошқарувчи сифатида таъсир этувчи омиллар.

3. Иқтисодий тизимни динамик тизим тенглигидан чиқиб кетиши натижасида юзага келадиган омиллар:

- иқтисодий тангликнинг намоён бўлиши;
- давлат бюджети тақчиллиги
- назоратиз эмиссия;
- инфляция;
- ички ва ташқи баҳолар ўртасидаги фарқ.
- монопол ишлаб чиқариш;
- пулларнинг хорижий валюта функциясини бажариши.

а) Тўлиқ ҳажмда тўлов воситаси;
 б) жамғариш воситаси;
 в) Капиталнинг четга оқиб кетиши;
 – инвестицияни қисқартириш;
 – ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиши.
 – ресурслар айланмасида қатнашмаслик;
 – истеъмолчилар фойдаларининг пасайиши;
 – валюта биржасидаги ўйин;
 – товарларнинг «ювилиши»;
 – демпинг баҳоларидан фойдаланиш орқали айрим фирмаларнинг олиб бораётган ташқи савдо фаолияти.

4. Сиёсий омиллар;
 – мамлакат пул тизимида бевосита ўзгариш киритувчи сиёсий қарорлар;
 – бошқарув тузилмасининг барқарорлик даражаси;
 – иқтисодий тизимни бошқаришда ишончлилиқ даражаси;
 – иқтисодий ва сиёсий структура вакиллари бирбирини тушуна олиш даражаси;
 – қонунларни бажарилиш даражаси;
 – иқтисодиётда давлат улушининг миқдори;
 – мамлакатдаги сиёсий кучлар ўртасидаги келишмовчиликлар даражаси;
 – иқтисодиётни кўтариш бўйича аниқ ишланган дастурнинг йўқлиги;
 – аҳолининг бошқарув структурасига ишончлилиқ даражаси;
 – хусусий капиталнинг ҳимояланганлик даражаси.

Қонуний меъёрларга ва амалиётга мос ҳолда биржада чет эл валютасининг курсини, қимматли қоғозлар курсини ёхуд товарлар баҳосининг ўрнатилиши, қисқача қилиб айтганда, валюта курсини ўрнатиш котировкалаш деб аталади. Жаҳон амалиётида котировкалашнинг 2 хил усули мавжуд;

• Тўғри котировка. Агар хорижий валюта бирлигининг баҳоси миллий валютада кўрсатилса, яъни миллий валютада хорижий валютанинг бир бирлигига тўғри келадиган миқдорда кўрсатилса, тўғри котировка деб аталади. Масалан, 2006 йилнинг 30 сентябрида 1 АҚШ долларига нисбатан ўзбек сўмининг курси 1250.00 сўмни, 1 Россия рублига нисбатан 47.00 сўмни ташкил этди. Бундай котировка ҳозирги вақтда жаҳондаги кўпчилиқ мамлакатларда қўлланилиб келинмоқда.

• Егри (тескари) котировка. Бунда бир бирлик миллий валютанинг хорижий валюталардаги миқдори ўрнатилади, яъни бир бирлик миллий валютанинг хорижий валютадаги баҳоси кўрсатилади, масалан;

$$1 \text{ сўм} = \frac{1}{1250.00} \text{ АҚШ доллари ёки } 1 \text{ АҚШ доллари } 1250.00 \text{ сўм}$$

$$1 \text{ сўм} = \frac{1}{47.00} \text{ Россия рубли ёки } 1 \text{ Россия рубли} = 47.00 \text{ сўм}$$

Буюк Британияда фунт стерлинг, Австралия доллари ва ЭКЮнинг курси тескари котировкалаш ёрдамида ўрнатилади. Агарда икки валюта ўртасидаги нисбат қандайдир учинчи валютага нисбатан олинган курсларида аниқланса, бундай нисбатни «кросскурс» деб аталади.

Масалан: 1 АҚШ доллари = 30.00 Россия рубли

1 АҚШ доллари = 5.00 Украина гривна

1 Украина гривна = 6.00 Россия рубли

Кўриниб турибдики, (кросскурс) юқорида келтирилган нисбат Украина гривнасининг Россия рублига нисбатан аниқланган кросскурсидир. Ушбу мисолда АҚШ доллари учинчи валюта сифатида гавдаланади. Жаҳон амалиётида асосан учинчи валюта сифатида АҚШ доллари қўлланилади, яъни барча валюталар жаҳон айирбошлашида айнан шу валютага нисбатан котировка қилинади.

Кросскурсдан фойдаланиш анча оғир ва таваккалдор. Аммо уларни қўллаш қуйидаги 2 ҳолатда зарур ва фойдалидир;

– сизнинг талабингиздаги валютага эга бўлган сотувчиларда сизнинг валютангизга талаб мавжуд эмас. (Масалан, сўмни Япония иенасига алмаштириш керак. Бу эрда учинчи валюта АҚШ доллари бўлсин. Япония иенаси сотаётганлар ичида сизнинг валютангизни сотиб олишни хоҳлайдиганлар йўқ).

Олди сотди битимларини амалга оширишда валюта бозорида қуйидаги валюта курсларининг кўринишларидан фойдаланилади;

«Споткурс» бу нақд (касса) битимларнинг курсидир. Споткурс бу бир мамлакат пул бирлигининг шартнома тузилган вақтда ўрнатилган баҳо бўйича бошқа мамлакатлар пул бирликларида ифодаланган баҳосидир. Бунда валютани валюта битими тузилган кундан бошлаб 2 иш кунида алмаштириб бериш шарт ҳисобланади. «Форвард» курс—бу муддатли валюта битимларининг курсидир.

Форвард курси валютани келажакда аниқ бир кунга этказиб бериш шarti билан сотилиш ва харид қилиш баҳосини ўзида ифода этади.

Форвард битимлари, одатда, валюта курсларининг ўзгариши натижасида юзага келадиган хавфхатарларни бартараф қилиш мақсадида ишлатилади. Битим тузилаётган пайтда форвард курсда аниқланади ва ана шу курс бўйича валюта сотилади ёки сотиб олинади. Агар шартнома муддати тугаган кунда курс шартнома курсидан фарқ қилса, унда бир томон фойда кўради иккинчи томон эса зарар кўради. Масалан, сиз 2003 йил 1 январда 1\$=965 сўм курсида сотиб олиш битимини туздингиз. Аммо 2003 йил 1июн куни 1\$=970 сўмни ташкил этди, натижада сиз ҳар бир долларга 5 сўм миқдорида кўшимча фойда кўрдингиз.

Агар 1июн куни 1\$=963 сўмни ташкил эса, унда ҳар бир доллардан 2 сўмдан зарар кўрасиз.

Муддатли битимлар бўйича валюта курслари (репорт) устама ёки дастхат методи бўйича котировка қилинади ва «аутрайт» курслари, деб аталади.

Форвард курс + Спот курс + Устама Форвард курс + Спот курсДисконт.

Мисол.

Битим суммаси 1 млн

Битим муддати 90 кун

Битим валютасидаги кредитнинг % ставкаси (УСД) 3,5 % Баҳоловчи валютадаги

депозитларга тўланадиган % ставкаси (ДЕМ) 5,5 % Спот курс 1 = 1,52101,5220 ДЕМ

$$\begin{aligned} & \text{СК} \times \text{ФСФ} \times \text{БМ} \\ & \text{Уст/Диск} = = \\ & (360 \times 100) = (\text{БВФС} \times \text{БМ}) \\ & 1,5210 \times (5,53,5) \times 90 \text{ 273,78} \\ & = = 0,0075 \\ & (360 \times 100) + (3,5 \times 90) \text{ 36315} \end{aligned}$$

Форвард курс = 1,5210 = 0,0075 = 1,5285 (устама).

Устама ёки дисконт эканлиги фоиз ставкалари ўртасидаги фарқдан билиш мумкин. Агар валюта битими бўйича фоиз ставкаси баҳоловчи валютанинг фоиз ставкасидан паст бўлса, бу валюта юқори курсда котировка қилинади ва чиққан кўрсаткич устама сифатида сотилади. Агар валюта битимининг фоиз ставкаси юқори бўлса, бу кўрсаткич дисконт бўлади. Агар миллий валютадаги депозитларнинг % ставкаси битим валютасидаги кредитларнинг фоиз ставкасидан юқори бўлса, олинган натижа дисконт ҳисобланади аксинча бўлса устама ҳисобланади.

Банклар валюта операцияларини амалга оширишда валютани сотиш ва сотиб олиш курсини ўрнатади. Бу курслар сотувчининг ва харидорнинг курси деб аталади.

Сотувчи курси – банкнинг валютани сотиш курси.

Харидор курси – банкнинг валютани сотиб олиш курси.

Бу курслар ўртасидаги фарқ маржа деб аталади ва у хизмат харажатларини қоплашга ва маълум даражада фойда олишга сарфланади.

Валютанинг энг муҳим характеристикаси унинг конвертирланганлигидир.

Конвертирланганлик даражасига кўра валюта курси 3 га бўлинади.

– эркин «сузиб» юрувчи;

– чекланган даражада «сузиб» юрувчи;

– қайд этилган валюта курслари.

Валюта курси товар баҳоси каби шу гуруҳларга бўлинади.

Эркин «сузиб» юрувчи валюта курси маълум валютага бўлган бозор талаби ва таклифи таъсирида ўзгариб туриши мумкин. Масалан, АҚШ доллари, Япония иенаси, Англия фунт стерлинги. Шу боис, бу валюталар жаҳон валюта айирбошлашида кенг иштирок этади.

Чекланган даражада «сузиб» юрувчи валюта курсларининг ўзгариши айрим валюталар ёки бир гуруҳ валюталар (валюта савати) курси ўзгаришига боғлиқ. Мисол учун «Учинчи дунё»нинг кўпчилик мамлакатлари ўз валюталарини АҚШ долларига, эвропа мамлакатларининг ЭКЮ га ва бошқа хорижий валюталарга боғлайдилар. Собиқ социалистик мамлакатлар валюта курсларини валюта саватига нисбатан ҳисоблайдилар. ЭКЮ ҳам худди шундай тартибда ҳисобланади. Чекланган даражада «сузиб» юрувчи валюта курслари киритилган мамлакатлар ўз валюталарининг тебраниш чегарасини ўзлари ҳамкорлик қилаётган мамлакатлар билан келишиб оладилар.

Қайд этилган валюта курси – бу хорижий валютада ифодаланган миллий пул бирлигининг давлат томонидан расмий ўрнатилган баҳоси бўлиб, унга валюта бозорларидаги талаб ва таклифнинг ўзгариши таъсир қилмайди. Ҳозирги вақтда қайд этилган валюта курси кам ривожланган мамлакатларда ёки иқтисодий ташқи бозорга этарли даражада кириб бормаган мамлакатларда уларнинг молия тизимини ва миллий ишлаб чиқаришини кучли хорижий рақобатчиларидан ҳимоя қилиш ва қувватлаш

мақсадида қўлланилади.

Реал самарали айирбошлаш курси динамикасида пасайиш содир бўлади. Агар 20002002 йилларда реал самарали айирбошлаш курси динамикасида кескин пасайиш содир бўлган бўлса, 2003 йилдан бошлаб курс анча барқарорлашди. 2003 йил давомида реал самарали айирбошлаш курси 12,1%га пасайган ва 2004 йилнинг дастлабки ярим йилида 6,6%га пасайди. Миллий валюта реал алмашинув курсини барқарорлашуви Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қаттиқ монетар сиёсати натижасидир.

Назорат учун саволлар

1. Халқаро валюта муносабатлари ва уларни юзага келиш асослари ҳамда миллий валюта тизимининг элементларини ёритиб беринг?
2. Жаҳон валюта тизими ва унинг элементлари ва валюта муносабатларини тартибга солиш тизимини тушунтириб беринг?
3. Валюта муносабатлари тушунчасининг мазмунини, эркин алмашинадиган валюталар ҳамда халқаро захира валюталар бўйича тушунчаларингизни айтинг?
4. Валюта курси режимлари, миллий валюта тизими ва унинг элементларини ҳамда жаҳон валюта тизими ва унинг элементларини ёритиб беринг?

22-МОДУЛ. ХАЛҚАРО МОЛИЯ ИНСТИТУТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

22.1. Халқаро молия институтларининг зарурлиги ва турлари. Халқаро валюта фонди. Жаҳон банки гуруҳи.

22.2. Минтақавий ривожланиш банклари. Халқаро молия институтларининг зарурлиги. Халқаро молия институтларининг турлари. Халқаро валюта фонди: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари.

22.3. Жаҳон банки гуруҳига кирувчи ташкилотлар: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Минтақавий ривожланиш банклари.

22.4. Европа таъмирлаш ва тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Осиё тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Ислон тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари.

Таянч иборалар: халқаро молия институт, Европа таъмирлаш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки, Ислон тараққиёт банки, ХМК, ЖБ, ХВФ.

22.1. Халқаро молия институтларининг зарурлиги ва турлари. Халқаро валюта фонди. Жаҳон банки гуруҳи.

Халқаро молия институтлари нафақат жаҳон иқтисодиёти балки миллий иқтисодиётни ривожига, жаҳон иқтисодиётини иқтисодий интеграциялашув

жараёнларини оширишга, ҳудудларни ижтимоий –иқтисодий муаммоларини баратараф этишда муҳим рол ўйнайди. Чунки халқаро молия институтлари ўз фаолияти кўламини миллий иқтисодиёт тармоқларини, хусусан иқтисодиётни етакчи тармоқларини модернизациялаш, техник қайта қуроллантиришда тез суръатларда ривожланишида молиявий маблағлар билан доимий таъминлаб боришда хал қилувчи рол ўйнайди, шунингдек, улар чет эл капитали ҳаракатини қайта тақсимлаш орқали ўзини фаолият кўламини ошириб бормоқда. Бу шу ҳудудни иқтисодий ишлаб чиқариш корхоналарини ривожига ижобий таъсир этса, иккинчидан аҳолини иш билан бандлик даражасини, турмуш даражасини оширишга хизмат қилмоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётини ривожлантиришда минтақавий ривожланиш ташкилотлари ҳам муҳим рол ўйнайди. Минтақавий ривожланиш банклари ўз минтақаларига бошқа халқаро ташкилотларга нисбатан имтиёзли кредитлар ажратиш орқали уни ривожлантиришни назарда тутди. Бундай ривожланиш ташкилотларига Европа тиклани ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки, Америкааро тараққиёт банки, Африка тараққиёт банки, Ислом тараққиёт банкларини киритишимиз мумкин.

Европа тикланиш ва тараққиёт банки ЕТТБ — 1991 йилда ташкил топган ва унга 56 та мамлакат аъзо. ЕТТБ Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларига бозор иқтисодиётига ўтиш бўйича ислохотларни ўтказишда кўмаклашиш мақсадида тузилган.

ЕТТБнинг асосий фаолият доираси қуйидагилардан иборат:

- **инфратузилмани ривожлантириш;**

-турли хусусий ва хусусийлаштирилган корхоналарнинг лойиҳаларини молиялаштириш ва кредитлаш. Бунда ресурсларнинг 60% и хусусий секторга, 40% и давлат секторига мўлжалланган;

Минтақавий ривожланиш банки
Иқтисодий географик ҳудудлар доирасида чекланган халқаро молия институтлар
Хусусиятли белгилар
1)Минтақавий ривожланиш банки тегишли иқтисодий ҳудудларда фаолият олиб борадилар ва ушбу мамлакатнинг ривожланиш эҳтиёжларидан келиб чиқадиган мақсадларни белгилайдилар:
2)Минтақавий банклар иқтисодиёт миллий иқтисодий мустақил мамлакатларга нисбатан уларни иқтисодий ривожланиш даражасига кўра табақалашган кредит сиёсатини олиб борадилар;
3)Минтақавий банклар ўртасида энг катта йирик ЕТТБ ҳисобланади: ЕТТБ ига 56 та мамлакат аъзо: ЕТТБ фаолияти аъзо мамлакатларда кўппариявийлик,плюрализм ва бозор ислохотларини мавжудлигини назарда тутувчи сиёсий жихаларига эга:
4)Осиё , Африка ва Лотин Америкасининг йирик минтақавий банклари Америкалараро тараққиёт банки, Африка тараққиёт банки Осиёс тараққиёт банкилардан иборат.
-Осиё, Африка ва Лотин Америкасида йирик халқаро банкларнинг ташкил этилиши мустамлака тизимнинг таназзулга юз тутиши ва ушбу ҳудудларга хос иқтисодий муаммоларни хал этиш

- **хусусий капитал қўйилмаларга кафолатлар бериш;**
- **иқтисодийнинг таркибий тузилишини қайта қуриш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш;**
- **аниқ лойиҳаларга маслаҳат-техник ёрдам бериш.**

Банк учун хусусий сектор ривожланиши, хусусийлаштириш жараёни, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш, молия муассасалари ҳамда саноат секторини ташкил этиш ва мустаҳкамлаш, кичик бизнесни ривожланишини қўллаб-қувватлашга қаратилган устувор лойиҳа ва дастурлар бўлиб ҳисобланади. Банк хусусий ва хусусийлаштирилган корхоналар таклифи ҳомийлар салоҳияти юқори бўлиши ва бизнес режа- ларининг ишончли бўлишини талаб қилади.

Бошқа ривожланиш банкларидан фаркли равишда ЕТТБ сиёсий тузилмаларни кредитлашда иштирок этмайди ва хусусий секторни қўллаб-қувватлаш ва лойиҳавий молиялашга ихтисослашган.

Банк такдим этадиган кредитининг энг кам миқдори 5 млн. еврони ташкил этади. Фоиз ставкалари асосий бозор ставкаси (одатда, ЛИБОР) ва маржадан ташкил топади. Кредитлар бўйича фоиз сузиб юрувчи (своп операцияларини қўллаган холда) ёки катъий ставкаларда белгиланади. Маржа миқдори кредит шартларидан келиб чиқади.

ЕТТБ томонидан амалга оширилаётган лойиҳалар сони 200-2013 йилларда 265 тадан 302 тагача ортган. 2013 йилда ЕТТБ томонидан амалга оширилган лойиҳаларнинг умумий қиймати 12,9 млрд.еврони ташкил этган.

2013 йилда ЕТТБ томонидан ажратилган маблағларнинг 38% и молия секторига, 27% и корпоратив секторга, 17% и инфратузилма соҳасига ва 18% и энергетика соҳасига йўналтирилган.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ) — 1966 йилда ташкил топган ва унга 57 тамамлакат (41 та ҳудудий ва 16 та ҳудуддан ташқари мамлакатлар) аъзо. ОТБ га аъзолик БМТнинг Осиё ва Тинч океани бўйича иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича комиссиясидаги барча мамлакатлар ва Осиё минтақасидаги бошқа мамлакатлари (агар улар БМТ ёки унинг ихтисослашган агентликларига аъзо бўлсалар) учун очиқ. Аъзоликда мавжуд бундай кенг имкониятлар ОТБда Осиё минтақасидан ташқари мамлакатлар улушининг ортишига олиб келди, уларга банк акцияларининг қарийб 37% и ва овозларининг 35% и тўғри келади.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ, инг. International Bank for Reconstruction and Development) - Жаҳон банкининг асосий кредит ташкилоти бўлиб кенг миқёсда Жаҳон банки номи билан танилган. Ушбу банкга аъзо бўлиш учун ариза такдим этган мамлакат аввало ХВФга аъзоликка кирган бўлиши лозим. Банкнинг барча қарзлари аъзо давлатлар ҳукуматлари томонидан кафолатланиши керак. Қарзлар бўйича ҳар олти ойда ўзгарувчи фоиз ставкаси белгиланади. Ҳозирги вақтда мазкур ставка 6-7%га тенг. Қарзлар асосан 15-20 йил муддатга, асосий қарз суммаси бўйича тўловларни 3-5 йилга узайтириш тартибида берилади. Қарз бериш давлат ҳукуматининг кафолати олингандан сўнг амалга оширилади¹⁰.

ХТТБ – 1944 йилда Бреттон-Вудсдаги (АҚШнинг Нью-Хемпшир штатидаги шаҳарча) Халқаро валюта – молиявий конференцияда ХВФ билан бир вақтда тузилган давлатлараро инвестиция институтидир. Бир вақтнинг ўзида банкнинг низоми ҳам бўлиб қолган ХТТБ ҳақидаги Битим 1945 йилда расмий жиҳатдан кучга

⁹ Муаллиф томонидан мустақил ишлаб чиқилган

¹⁰ www.mfino.ru

кирган, банк ўзининг фаолиятини 1946 йилдан бошлаган. ХТТБнинг штаб-квартираси – АҚШнинг Вашингтон шаҳрида жойлашган.

ХТТБ 2013 молия йилида 20,6 млрд.АҚШ доллари ҳажмидаги кредит ресурсларини захира қилди, ушбу кўрсаткич 2009 молия йилига нисбатан 52,8% ошган.

ХТТБнинг асосий мақсади – аъзо мамлакатларга узоқ муддатли кредит ва қарзлар бериш ҳамда хусусий инвестицияларни кафолатлаш орқали уларнинг иқтисодийотини ривожлантиришга кўмаклашиш ҳисобланади.

22.2. Минтақавий ривожланиш банклари. Халқаро молия институтларининг зарурлиги. Халқаро молия институтларининг турлари. Халқаро валюта фонди: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари.

Банкнинг ресурслари шаклланишининг манбаси бўлиб, Америка бозорларида облигация қарзларини чиқариш ва уларни сотишдан олинган маблағлар ҳисобланади. ХТТБ кредитларни, одатда 20 йил муддатга аъзо мамлакатда ишлаб чиқариш объектларини кенгайтириш учун ҳукумат кафолати остида беради. Шунингдек ХТТБ бошқа банкларнинг узоқ муддатли кредитлари бўйича кафолат ҳам беради. У ҳам ХВФ сингари, қарздор мамлакатнинг молиявий ҳолати, кредитланувчи объектлар ва ушбу объект бўйича банк миссияси томонидан ўрганилган ахборотларни талаб қилади.

ХТТБ қуйидаги дастурлар доирасида фаолият юритади:

- иқтисодий бошқарув ва камбағаллик билан курашиш;
- экология ва ижтимоий ривожланиш;
- инфратузилма, хусусий сектор ва молия;
- инсон салоҳиятини ривожлантириш.

Кейинги йилларда ХТТБ ривожланаётган мамлакатларнинг ташқи қарзларини тартибга солиш билан шуғулланмоқда: кредитларининг 1/3 қисмини қўшма молиялаштириш деб аталадиган шаклда беради. Банк тўлов баланси ҳолатини яхшилашга шунингдек, иқтисодиёт тузилмаларини тартибга солишга структурали кредитларни ажратади.

Ҳозирги пайтда ХТТБ фаолиятининг асосий йўналишлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- турли хилдаги инвестиция лойиҳаларини узоқ ва ўрта муддатли кредитлаш;
- лойиҳаларнинг молиявий-иқтисодий ва техник асосларини тайёрлаш;
- ривожланаётган мамлакатларда тузилмавий қайта қуриш дастурларини молиялаштириш.

ХТТБнинг асосий маблағлари ҳозирги кунда ўрта ва узоқ муддатли қарз мажбуриятларини эмиссия қилиш орқали халқаро молия бозорларидаги операциялар ҳисобидан шаклланади. ХТТБ қимматли қоғозлари юқори кредит рейтингига (ААА) эга бўлиб, дунёнинг 100 дан ортиқ мамлакатларига жойлаштирилади. ХТТБнинг кредитлари қарз олувчи давлат миллий валютасида эмас, балки девизларда, яъни халқаро даражада тўлов воситаси сифатида тан олинган валюталарда ажратилади.

ХТТБнинг энг йирик қарздорлари бўлиб, Индонезия, Бразилия, Руминия, Мексика, Хитой, Туркия, Қозоғистон, Польша, Филиппин ҳамда Морокко мамлакатлари ҳисобланади.

Кейинги йилларда ХТТБ жаҳон молия бозорида йирик қарздор ролида чиқмоқда.

Банк томонидан чиқарилаётган облигация қарзлари суммаси давлатлараро инвестиция банклари ўртасида энг катта солиштирма оғирликка эгадир.

Халқаро ривожланиш ассоциацияси (ХРА) – Жаҳон банки гуруҳига кирувчи халқаро ташкилот бўлиб, у 1960 йилда ташкил этилган. ХРА Келишувлар моддасининг 1-моддасига мувофиқ, унинг мақсади иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш, самарадорликни ошириш ва шунинг асосида, сустр ривожланган аъзо мамлакатларда аҳоли турмуш тарзини ошириш, шунингдек, анаънавий кредитларга нисбатан оғир бўлмаган қулай шартларда молиявий кўмак бериш ҳисобланади. Мазкур қарздорлар ичида энг йириклари Индонезия ва Бразилия ҳисобланади.

22.3. Жаҳон банки гуруҳига кирувчи ташкилотлар: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Минтақавий ривожланиш банклари.

ХМКга аъзоликка киришда қуйидаги шартларга амал қилинади:

- ХТТБ аъзолиги;
- ХМК келишув моддасини имзолаш.

ХМК турли хил тармоқлардаги лойиҳаларни молиялаштиради, уларга, қишлоқ хўжалиги, тоғ саноати, ишлаб чиқариш, туризм ва бошқаларни киритиш мумкин. Аммо биринчи навбатдаги йўналиш, хусусий сектор бўлиб ҳисобланади. ХМК фаолиятининг тўртта асосий йўналишини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- хусусий сектор лойиҳаларини молиялаштириш;
- ривожланаётган мамлакатлардаги ташкилотларга халқаро молия бозорларидан капитал жалб қилишда ёрдамлашиш;
- таълим, соғлиқни сақлаш ва инфратузилмани ривожлантиришга йўналтирилган хусусий инвестициялар йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш, шунингдек, инновацион молиявий маҳсулотлардан фойдаланиш ва салоҳиятни ошириш орқали ички молия бозорларини ривожлантириш;
- ҳукуматларга маслаҳат ва техник ёрдам кўрсатиш.

ХМКнинг хусусияти шундаки, унинг маблағларидан инвестиция олиш учун корхона ва ташкилотларга кредит берилганда, ЖТТБ ва ХРА талаб қилгандек аъзо мамлакатларга ҳукумат кафолатлари талаб қилинмайди. Бу хусусий компаниялар учун улар фаолияти устидан давлат назоратидан сақлайди, ва ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётига чет эл капиталини жалб қилиш манфаатларига хизмат қилади.

Демак, халқаро молия институтлари жаҳон иқтисодиётини барча жабхаларини иқтисодий ошириш, ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал этишда уларни маблағлари ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Ҳозирги кунда Республикамизда Халқаро Молия Корпорацияси (ХМК), Халқаро Валюта Фонди (ХВФ), Халқаро тикланиш ва Тараққиёт банки (ХТТБ), Европа Тикланиш ва Тараққиёт банки (ЕТТБ), Осиё тарраққиёт банки (ОТБ), Ислон тарраққиёт банки (ИСТБ), Германия тикланиш ва тарраққиёт банки КфВ Девэллопмент Банк (КФВ) сингари чет эл банклари ва бошқалар томонидан очилган ҳамда республика иқтисодиёти учун муҳим бўлган миллий иқтисодиётдаги тузилмавий ўзгаришларни таъминлайдиган инвестиция лойиҳаларини кредитлашга мўлжалланган кредит йўналишлари хизмат қилмоқда.

22.4. Европа таъмирлаш ва тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Осиё тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Ислом тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари.

ЕТТБ нинг асосий мақсади-Европа мамлакатларидаги олдинги собиқ социалистик давлатларнинг иқтисодиётини кўтаришга ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга қаратилган. ЕТТБ асосий кредитлаш объектлари қилиб хусусий фирмаларни ёки давлат корхоналарини хусусийлаштириш ва қайта шаклланган компаниялар, қўшма корхоналарни олган.

Чет эл банклари билан бошланган дастлабки ҳамкорлик 1991 йил ЕТТБ ҳамда ТИФ Миллий банк ўртасидаги шартнома билан изоҳланади. Ўзбекистонда халқаро молия-кредит муассасалари иштирокидаги халқаро молия институтлари кредит ресурслари улуши каттадир. Ўзбекистон ЕТТБ аъзолари орасида 2493 акцияга эгаллик қилиб 69-ўринни эгаллайди. Ўзбекистонда ЕТТБ ҳар бир соҳани молиялаштиришда иштирок этмоқда. ЕТТБнинг бош мақсади Марказий ва Шарқий Европа, Россия ва Марказий Осиё мамлакатларига режали иқтисодиётдан – бозор иқтисодиётига ўтишда, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда ёрдам бериш, иқтисодиёт тармоқларида иқтисодий ислохотларни ўтказишга кўмаклашиш, монополия ва марказлашувга қарши курашишда, мамлакатларнинг тезроқ интеграциялашувида уларга молиявий жиҳатдан кўмаклашишдан иборат.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ) Бирлашган миллатлар ташкилоти (БМТ) нинг Осиё ва Тинч Океани бўйича иқтисодий ва ижтимоий комиссиясига аъзо давлатларнинг ташаббуси билан 1966 йилда асос солиниб, Осиё ва Тинч Океани ҳудудида жойлашган давлатларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишига кўмаклашишни назарда тутди. 1966 йил Манилада ўтказилган Осиё иқтисодий ҳамкорлиги бўйича Конференцияда, Осиё тараққиёт банкига асос солувчи Битим қабул қилинди ва у 1966 йил декабр ойидан кучга кирди. Банк ОТБга аъзо мамлакатларга иқтисодий ривожланиш бўйича инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда молиявий ва техник ёрдам кўрсатади. Ўзбекистон 1995 йил 31 августда ОТБнинг тўлиқ аъзоси бўлди. ОТБ Ўзбекистон Республикасида ўз фаолиятини равнақини қуйидаги йўналишларда кўрмоқда:

- Иқтисодий ислохотларга, шу жумладан, молия институтларининг институционал ўзгаришларига ёрдам кўрсатиш;
- Сармояни иқтисодиётга йўналтириш;
- Камбағалликни камайтириш ва атроф муҳитни қўриқлаш.

Осиё тараққиёт банки билан фаол, режали молиявий ва техник жиҳатдан ҳамкорликни ташкил этиш ҳамда ОТБ линияси бўйича молиялаштириш учун таклиф этилган инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш мақсадида ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 16 январь 27-ф-сонли фармойишига асосан ОТБ билан ҳамкорлик

қиладиган муассасалараро комиссия тузилган. Мазкур фармойишда белгиланганидек, ОТБ фаолияти Ўзбекистонда асосан қишлоқ хўжалиги, инфратузилмани қайта қуриш (темир йўллар, автомагистрал), тоғ-кон саноати, газ қувурларини ўтказиш, туризмни ривожлантириш, соғлиқни сақлаш ва экология, истеъмол молларини ишлаб чиқариш ва банк тизимини ривожлантиришга йўналтирилган.

Ҳозирги кунда мамлакатимиз иқтисодиётида, шунингдек, иқтисодиётга жалб қилинаётган хорижий инвестиция ва кредитлар ичида Халқаро тикланиш ва Тараққиёт банки (ХТТБ) алоҳида аҳамият касб этмоқда. ХТТБ 1944 йилда БМТнинг конференциясида ташкил этилган ва 1946 йил июндан бошлаб фаолият юрита бошлаган. У Халқаро Ривожланиш Ассоциацияси (ХРА), Халқаро Молия Корпорацияси (ХМК), Халқаро Инвестицияларни кафолатлаш Агентлиги кабиларни билан ҳамкорлик қилади.

Ўзбекистон Жаҳон банки ва ХРАга 1992 йил сентябрда аъзо бўлган. Жаҳон банки мамлакатимизда ҳукумат томонидан амалга оширилаётган ислохотларни ҳамда бошқа молиявий ва техник ёрдамларни қўллаб-қувватлайди.

Бугунги кунда мамлакатимизда банк тизими соҳасидаги ҳамкорлик самараси янада ошиб бормоқда. Мамлакатимиз ҳукумати ва тижорат банклари дунёнинг энг машҳур ҳамда молиявий жиҳатдан барқарор ривожланган чет эл банклари билан ҳамкорлик ўрнатмоқдалар.

Мисол учун, 2003 йил сентябр ойида Ўзбекистон Ислом Тараққиёт Банки (ИСТБ) га аъзо бўлди. Бугунги кунда ҳукуматимизнинг «Ислом тараққиёт банки билан ҳамкорликни ривожлантиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорига мувофиқ амалий ишлар олиб борилмоқда.

ИСТБ давлатлараро кредит ташкилоти сифатида ташкил этилган бўлиб, унга мусулмон давлатлари аъзо ҳисобланади. Ушбу банк форс кўрфази мамлакатларининг нефт даромадлари ҳисобига ташкил этилган илк молиявий институтдир. 1973 йил декабрда мусулмон давлатлари Молия вазирлари Конференциясида ИСТБ бўйича келишув имзоланди ва 1975 йил октябрда банк ўз фаолиятини бошлади. Банкнинг асосий мақсади қилиб аъзо мамлакатларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишига хизмат қилиш белгиланди.

Хулоса қилиб айтганда, кейинги йилларда мамлакатимизнинг энг йирик ва ривожланган банклари чет эл банклари ва бошқа халқаро молия-кредит ташкилотлари кредит йўналишлари орқали лойиҳаларни молиялаштиришда жонбозлик кўрсатмоқдалар жумладан, халқаро молиявий институтлар маблағлари ҳисобига кичик ва хусусий тадбиркорлик инвестиция лойиҳалари, шунингдек, кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларига хизмат кўрсатувчи инфратузилмаларни замонавийлаштириш ва ташкил этиш лойиҳаларини молиялаштириш орқали мамлакатда ҳақиқий мулкдорлар синфини шакллантиришга, кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларни янада ривожланишини таъминлашга эришилмоқда ва натижада миллий иқтисодиёт ривожланиши тезлашишига маълум маънода эришиш имконияти яратилмоқда.

Назорат учун саволлар

1. Халқаро молия институтларининг зарурлиги ва турлари, Халқаро валюта фонди ва Жаҳон банки гуруҳи уларни мақсади вазифаларини ёритиб беринг?
2. Минтақавий ривожланиш банкларини, Халқаро молия институтларининг зарурлигини, Халқаро молия институтларининг турларини, Халқаро валюта фонди: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операцияларини тушунтириб беринг?
3. Жаҳон банки гуруҳига кирувчи ташкилотлар: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Минтақавий ривожланиш банкларини вазифалари ва актив операцияларини ёритиб беринг?
4. Европа таъмирлаш ва тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари ҳамда Осиё тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операцияларини, Ислом тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операцияларини ёритиб беринг?

Амалий машғулотлар бўйича материаллар

Масала №1

Италиянинг «Italcement» ОАЖ 2011 йилнинг 1 январидан бошлаб Хоразм вилоятининг Беруний туманида ўзининг цемент ишлаб чиқариш бўйича шўбу корхонасини барпо этмоқчи. «Italcement» томонидан ушбу янги корхона бунёд этиш учун инвестиция лойиҳасида қуйидаги маълумотлар келтирилган(АҚШ долларида):

- инвестиция харажатларини умумий суммаси 900 минг АҚШ доллари;
- инвестиция лойиҳасини қоплаш муддати 3 йиллик муддат билан чегараланган;
- 3 йил давомида лойиҳани реализациясидан келиб тушадиган прогноз пул

маблағлари оқими қуйидагича:

1-йили 200 минг АҚШ доллари;

2-йили 600 минг АҚШ доллари;

3-йили 700 минг АҚШ доллари;

➤ 3 йиллик инвестиция давр учун пул маблағларини келиб тушиш эҳтимоллиги 80% ни ташкил этади;

➤ инвестиция лойиҳасини талаб этилаётган даромад даражаси йилига 12% ни ташкил этади.

Мазкур инвестиция лойиҳасини соф жорий қийматини аниқланг.

2-масала.

Ўзбекистон Республикасида янги очилаётган банклар учун устав капиталининг энг кам миқдори қандай белгиланганлиги, банкларни рўйхатга олиш ва лицензиялаш тартиби, дастлабки рухсатнома олиш учун тақдим этиладиган ҳужжатлар таркиби, хорижий капитал иштирокида ташкил этилаётган банклар учун талаб этиладиган ҳужжатлар ва банк филиалларини очиш ва уларни рўйхатга олиш тартибини ва талабларини ҳар бир талаба алоҳида банк бўйича (Давлат, хусусий, қўшма банклар,тижорат банклари) уларни рўйхатга олиш ва лицензиялаш бўйича умумий тушунча ва ҳулоса бериши керак.

3- Масала

Ўзбекистон Республикаси бўйича банкларнинг таркиби

Йиллар	Давлат Банклари	Акционер тижорат банклари	Хусусий банклар	Қўшма банклар
2002				
2003				
2004				
2005				
2006				
2007				
2008				
2009				
2010				

Талаб қилинади:

Ўзбекистон Республикаси бўйича мавжуд банкларни сонини жадвалга жойлаштиринг.

Йиллар бўйича ҳар бир банкнинг кўпайиши ва камайиши сабабларини изоҳланг.

Масала 3

Очиқ турдаги акциядорлик жамияти шаклида янги ташкил этилаётган тижорат банки устав капиталини шакллантиришда акциялар тўловига қуйидагилар киритилган:

Сўм ва хорижий валютадаги пул маблағлари;

Банк жойлашадиган бино;

Офис жиҳозлари, шу жумладан компьютерлар, мебель, кўпайтирувчи техника.

Қуйидагиларни бажариш керак:

1.Тижорат банкининг бўлиши мумкин бўлган таъсисчиларини санаб ўтиш.

2.Акциядорлик банкини ташкил этишда чиқарилиши мумкин бўлган акциялар турларини айтиш ва уларни рўйхатдан ўтказиш тартибини кўрсатиш.

3.Моддий активларнинг қайси турлари акциялар учун тўловга қабул қилиниши мумкин

4.Акциялар тўловига ишлатиладиган моддий активлар чекланган миқдори қанча суммани ташкил этади.

5.Акциядорлар таъсис этиш чоғида акциялар учун хорижий валютани тўлашлари мумкинми.

6.Устав капиталини шакллантиришда таклиф этилган манбалари бўйича шартномаларни қайси турлари тузилиши мумкин.

Масала 4

Ташкил этилаётган банк таъсис ҳужжатларига мувофиқ, унинг устав капитали 160,0 млн сўм миқдорида белгиланган. Банк устав капиталини шакллантиришда банк иштирокчилари улушлари қуйидагича тақсимланган:

(ЖАДВАЛ)

Кўрсаткичлар	Мулк тури	Сумм аси млн.сўм сўм	Жам ига нисбатан фоизда
Истиқлол фонди	Бино	19200	12.0
“Зенит” давлат корхонаси	Пул маблағлари	16000	10.0
ОАЖ “Мечта”	Пул маблағлари	35360	22.1
ЁАЖ “Куч”	Пул маблағлари	11200	7.0
ОАЖ “Ишонч”	Пул маблағлари	8000	5.0
ЁАЖ “НУР”	Пул маблағлари	24000	15.0
ООО “Искра”	Иншоат	12800	8.0
ОАЖ “Космос”	Пул маблағлари	19040	11.9
ЁАЖ “Марс”	Пул маблағлари	14400	9.0
Жами		160000	100.0

Масала 5

Омонатчи тижорат банки билан 15 январдан 6 ой муддатга депозит шартномасини тузди. Шартномага мувофиқ у банкка 2 млн. сўм миқдоридаги маблағни қўйди. Бунда банк фиксирланган фоиз ставка бўйича йиллик 18 фоиз ҳар ойда капитализация бўлмайдиган оддий фоизда фоизларни ҳисоблайди.

Мажбурий заҳира нормаси 13 фоизни ташкил этганлигини билган ҳолда қуйидагиларни аниқланг:

- Депозит шартнома бўйича тижорат банки тўлайдиган умумий фоиз тўловини.
- Ҳар ойлик тўланадиган фоиз тўловларини аниқланг.
- Шу жараён бўйича банкка фойдали бўладиган реал фоиз ставкасини аниқланг.

Масала 6

1. Ҳисобот йили даврида депозитлар ўртача йиллик суммаси 32 млн.сўмни ташкил этди. 4 млн.сўм миқдорида фоиз тўланган. Келгуси йилга депозитларнинг 50% га ўсиши тахмин этилмоқда. Кредит нархи пасайиши муносабати билан депозитлар бўйича фоиз даражасининг ўртача 2 % бандига камайиши кўзда тутилмоқда.

2. Ҳисобот йилида банклараро олинган кредитлар ўртача йиллик суммаси 20% йиллик фоиз ставкаси билан 30 млн. сўмни ташкил этди. Банк капитали ва депозитлар ўсиши муносабати билан банклараро кредитлар суммаси 5 млн.сўмга камаяди, улар бўйича фоиз ставкаси эса 2 бандга пасаяди.

3. Ҳисобот йилида бошқа фоиз харажатлари 1 млн.сўмни ташкил этди, келгуси йилга 10% га кўпаяди.

4. Депозитлар, банклараро кредитлар, бошқа фоиз харажатлари ва фоиз харажатлари умумий суммаси бўйича тўланадиган фоизлар тахмин этилаётган суммасини аниқлаш талаб этилади.

Масала 7

Тижорат банкларида аҳоли омонатларининг миқдорий таҳлили.

Жадвал

0,5 млн сўмгча		0,5 – 1,0 млн.сўмгач бўлган омонатлар		1,0 млн сўмдан юқори бўлган омонатлар	
Омонат чилар сони	суммас и	Омонат чилар Сони	суммас и	Омонат чилар Сони	суммас и

Талаб қилинади:

1. Ҳар бир талаба битта тижорат банки маълумотларидан фойдаланиб, омонатчилар сони ва суммасини аниқланг.

2. Жами омонатлар бўйича омонатчилар сонини ва улушини таҳлил қилинг

3. Таҳлил натижалари бўйича қайси омонатлар кафолатланишга мухтож, таклиф ва мулоҳазаларингизни билдиринг.

Масала 8

Тижорат банки мижози яъни юридик шахсда вақтинча бўш турган 3 млн. сўм миқдоридаги маблағ мавжуд. Мижоз 1 февралдан бошлаб 3 ой мобайнида ўзининг пул

маблағини бирор бир даромад оладиган банк депозитига жойлаштириши лозим. Банк мижозга банк депозит сертификатларини шунча муддатга йиллик 20 % ставка билан даромад тўлашини ва муддат тугаши билан йиғилган суммани унинг депозит ҳисобварағига ўтказиб беришни билдирди. Бундан ташқари банк яна бир йўлни, яъни мижозга 3 ой муддатга ҳар ойда капитализацияланадиган йиллик 18 % миқдорида даромад тўлашнитаклиф қилди. Ҳар иккала ҳолатда банк мижози қанча миқдорда даромад олади ва мижоз учун қайси бири фойдалироқ эканлигини изоҳланг.

Масала 9

Корхонага декабр ойида 1 октябрдаги баланс бўйича айланма маблағларни тўлдириш учун 1500 минг сўм миқдорда ссуда берилган.

Ташкилий-техникавий тадбирлар режасига мувофиқ кейинги йил январь ойидан эътиборан янги технология линиясини ишга тушириш кўзда тутилган. Бу ўз навбатида маҳсулотни кўпайтириш, сифатни ошириш ва таннархини камайтириш имкониятини беради. Корхона ҳар ойда 70 минг сўм миқдорида қўшимча фойда ола бошлайди.

Келгуси йил I чорагида кредитлар учун фоиз 85 минг сўмни ташкил этади. Ссудалар қопланиши муносабати билан ҳар чоракда 5 минг сўмга камайиб боради.

Келгуси 3 йил чорақлари бўйича қўшимча даромадлар, кредит ва ссудаларни қоплаш учун фоизлар, шунингдек уни ёпиш охириги муддати (чораги) аниқлаш лозим.

Масала 10

Тижорат банки мижози банк билан тузган шартномага мувофиқ 20 млн. сўм миқдорида кредит олди. Кредит муддати 2 йил, йиллик фоиз ставка 12 %ни ташкил қилган. Кредит бўйича ҳисобланадиган фоизларни аниқланг ва кредитни қайтарилиш графигини тузинг.

Агар мижоз кредит бўйича ҳар йили бир хил суммада йилнинг охирида фоизларни тўлаб бориш мажбуриятини олган бўлса, у ҳолда тўловлар қандай амалга оширилади. Иккинчи вариант бўйича ҳам кредитни қайтарилиш графигини тузинг.

Масала 11

Банк кассасидан 2008 йил 13 мартда қуйидаги мақсадларга нақд пул берилди:

- “Тошнур” ишлаб чиқариш бирлашмасига иш ҳақи тарқатиш учун нақд пул берилди – 5755450 сўм
- “Дорб” пойафзал фабрикасига хўжалик эҳтиёжлари учун нақд пул берилди – 1156840 сўм
- “Кумуш” акционерлик жамиятига иш ҳақи тўлаш учун – 3585900 сўм
- “Коника” фирмасига командировка харажатлари учун – 320000 сўм
- “Фарм” ишлаб чиқариш бирлашмасига мукофот пули тарқатиш учун – 1250320 сўм
- “ТБТ” заводига сафар харажатлари учун – 900000 сўм
- “Озода” тикувчилик цехига эҳтиёжлари учун – 595624 сўм.

Талаб қилинади:

1. Банкдан нақд пул олиш учун қандай ҳужжатлар расмийлаштирилади?
2. Пул чекларини тўлашда назоратчи ва кассирнинг ҳамда маъсул ижрочилар томонидан амалга ошириладиган назорат хусусиятларини айтиб ўтинг.
3. Касса кириш журналини тўлдириш ва чиқим кассаси кассирининг справкаси билан солиштириш тартибини кўрсатинг.

Масала 12

“АТ Асака банки” шаҳар филиалига “Шаршара” кафеси ва “Бобир” озиқ – овқат дўкони томонидан берилган 1845000 ва 987546 сўм инкассация тушуми сумкалари юк хатлари билан биргаликда инкассаторлар томонидан кечки кассаларга топширилди. Қайта санаш натижалари кўрсатилган суммаларнинг тўғрилигини тасдиқлади.

Талаб қилинади:

1. Инкассатор томонидан хўжалик субъектларидан пул тушумларини қабул қилиш тартиби қандай ?
2. Инкассация тушумини ҳисобга олиш тартибини тушинтиринг.
3. Мижозлар бошқа банкка тегишли бўлса, бу операциялар қандай проводка орқали расмийлаштирилади.

Масала 13

Акциядорлик жамиятининг ҳисобот даврида дивиденд тўлаш учун ажратилган фойдаси 3,5 млн. сўмни ташкил этади. Унда 850 та оддий акция ва 255 та имтиёзли акция (йиллик 40% ставкада) акциялар жойлаштирилган.Акцияларнинг номинал баҳоси 5000 сўмдан. Бир йилга оддий акциянинг даромадлилик даражасини аниқланг.

Масала 14

Диллер томонидан 5000 та акция сотиб олинган. Бунда номинал баҳоси 5000 сўмдан бўлган акцияни 5250 сўмдан сотиб олган. Акциядорлик жамияти ҳисоб – китоб қилиш натижасида ҳисобот даврида дивиденд тўлаш 50% ставкада тўланиши мумкин. Агар келажакда акция пакетини ҳар бирини қайта сотиш баҳоси 7500 сўмдан бўлса, акция пакетини сотиш мақсадга мувофиқ бўладими? Ҳисобланг?

Масала 15

Акциядорларнинг умумий мажлиси йиғилиши 2008 йил 1апрелга белгиланган. Жамиятнинг устав фонди 2500 та оддий акцияга бўлинган. Улардан 800 таси 21 январ 2008 йил, 1000 таси 20 феврал 2008 йил, 700 таси 24 март 2008 йили жойлаштирилган. Дивиденд тўлаш учун ажратилган фойда 29505650 сўм бўлса, ҳар бир оддий акция учун тўланадиган дивиденд миқдорини аниқланг.

Масала 16

Тижорат банки муомала муддати 180 кун бўлган баҳоси 1000 сўмлик депозит сертификатини йиллик 5% ли ставкада, тўлов муддатига 60 кун қолганда сотди.Ушбу депозит сертификат биринчи эгасида 120 кун бўлган. Мазкур ҳолатда сотиб олувчи депозит сертификат учун банкка неча сўм тўлайди ва сертификат бўйича тўлов муддати тўлганда сотиб олувчи қанча даромад олади.

Масала 17

Банк муассасаси компаниянинг 200 дона акциясини ҳар бирининг номинал қиймати 10000 сўм бўлган, акциясини 45 кунга ҳар бирини 12000 сўмдан сотиб олди. Белгиланган муддат тугагандан кейин ҳар бир акцияга 150 сўм миқдорида дивиденд тўловлари олинди, ҳамда олинган акциялар 15000 сўмдан сотилди. Банкнинг ушбу операциялар бўйича даромадлилик даражасини аниқланг.

Масала 18

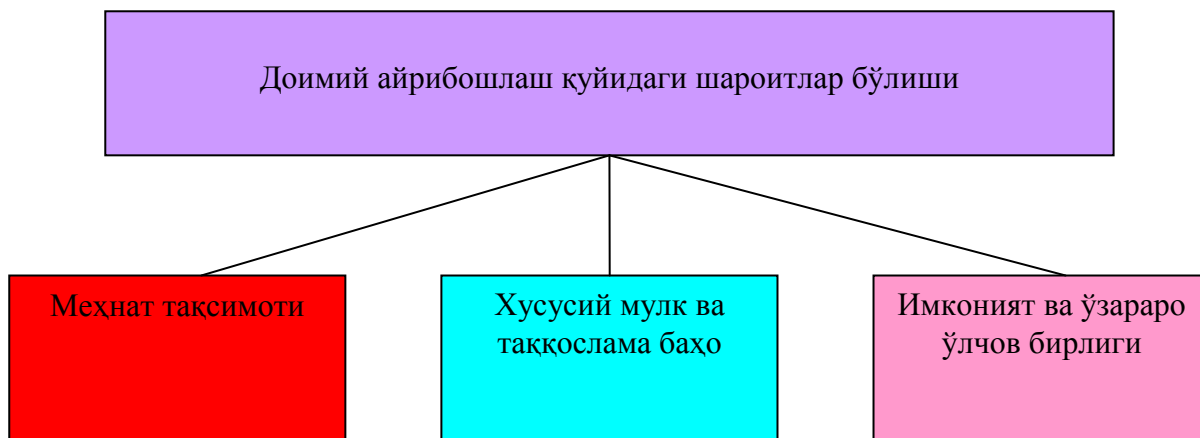
Диллер томонидан 2008 йил 3 февралда номинал баҳоси 10000 сўмдан бўлган акцияни 11000 сўмдан 1200 дона сотиб олинган.Акциядорлик жамияти йил якунида, ҳар кварталда 20 фоиз ставкада дивиденд тўлаш учун қарор қабул қилган. Битимлар тузиш учун сарфланган харажатларни инобатга олмаган ҳолда ва дилларнинг 2008 йил 1 июлга қадар зарар билан ишламаганлигини инобатга олган олиб, бир акциянинг сотилиш баҳосини аниқланг.

2. Мустақил таълим олиш учун тарқатма материаллар

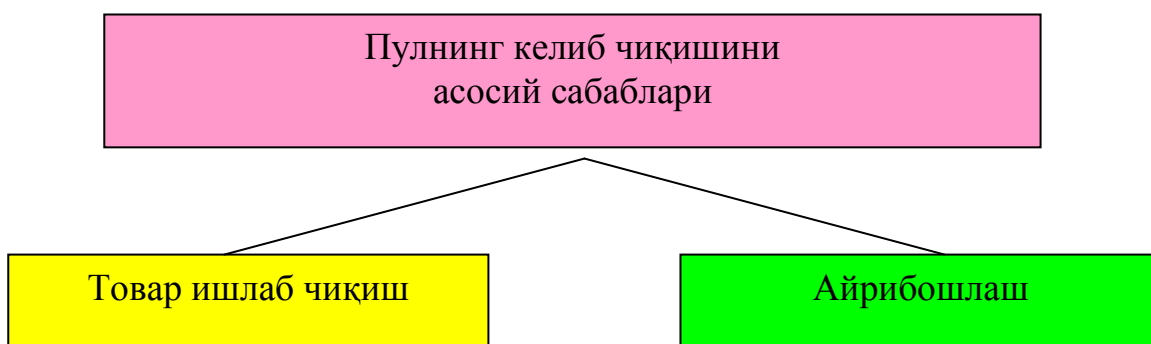
(1 илова)

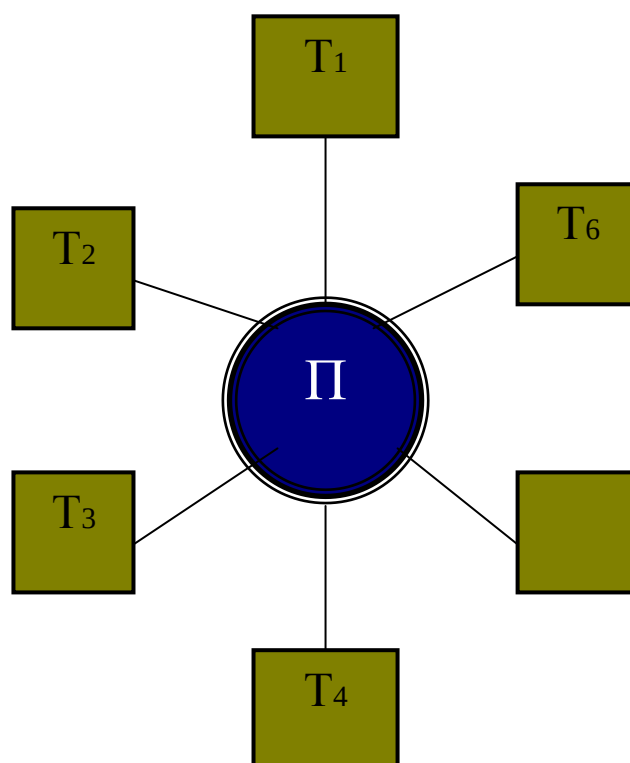
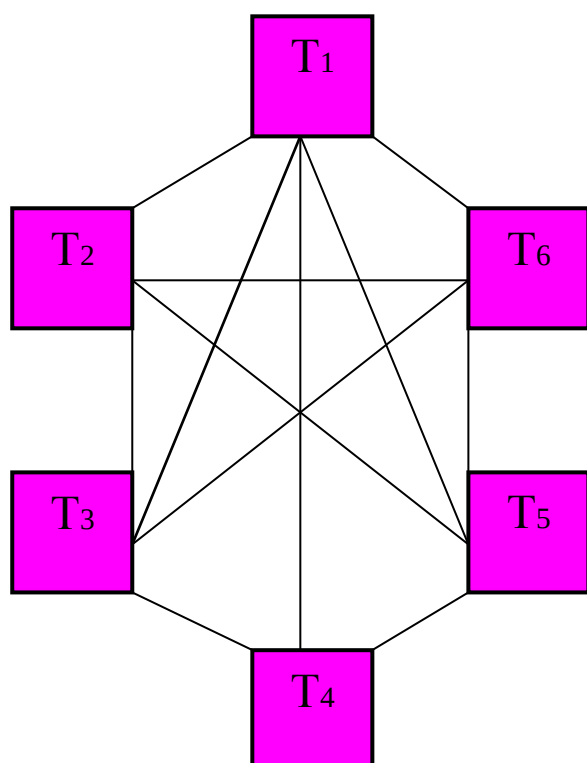
(2 илова)

(3 илова)

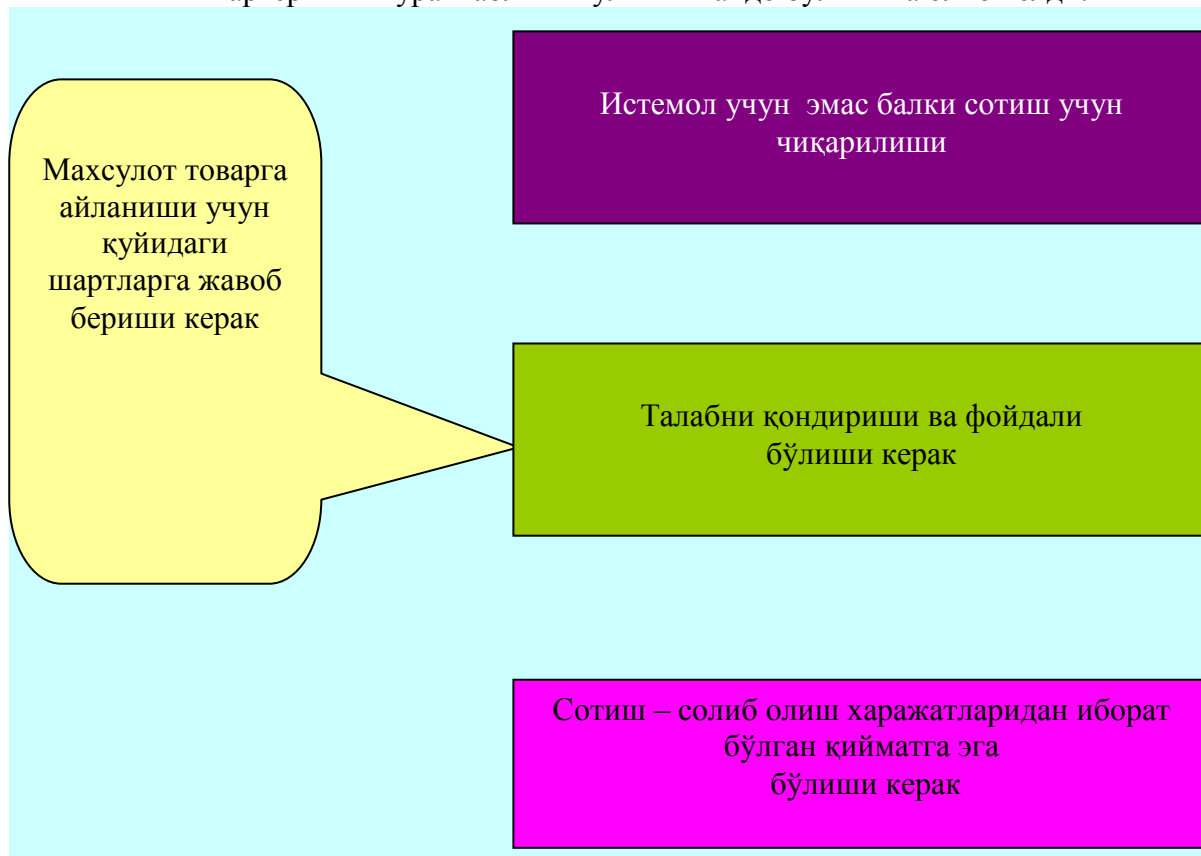

(4 илова)

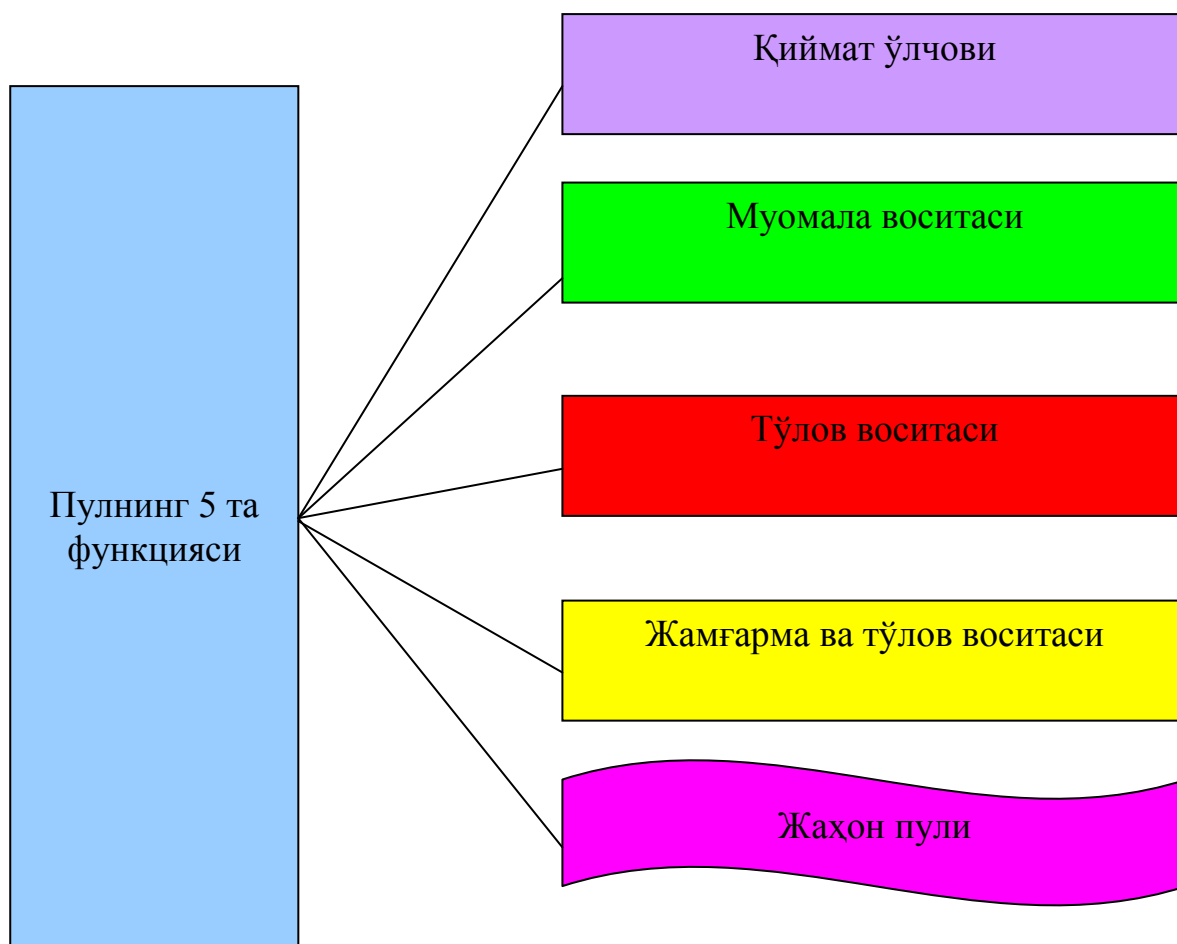
(5 илова)

Бартернинг мураккаблиги пулнинг пайдо бўлишига олиб келди.

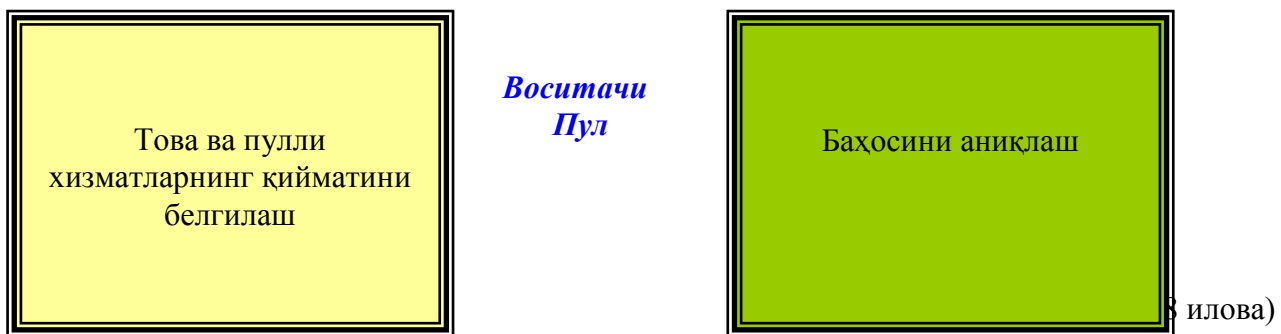

(6 илова)

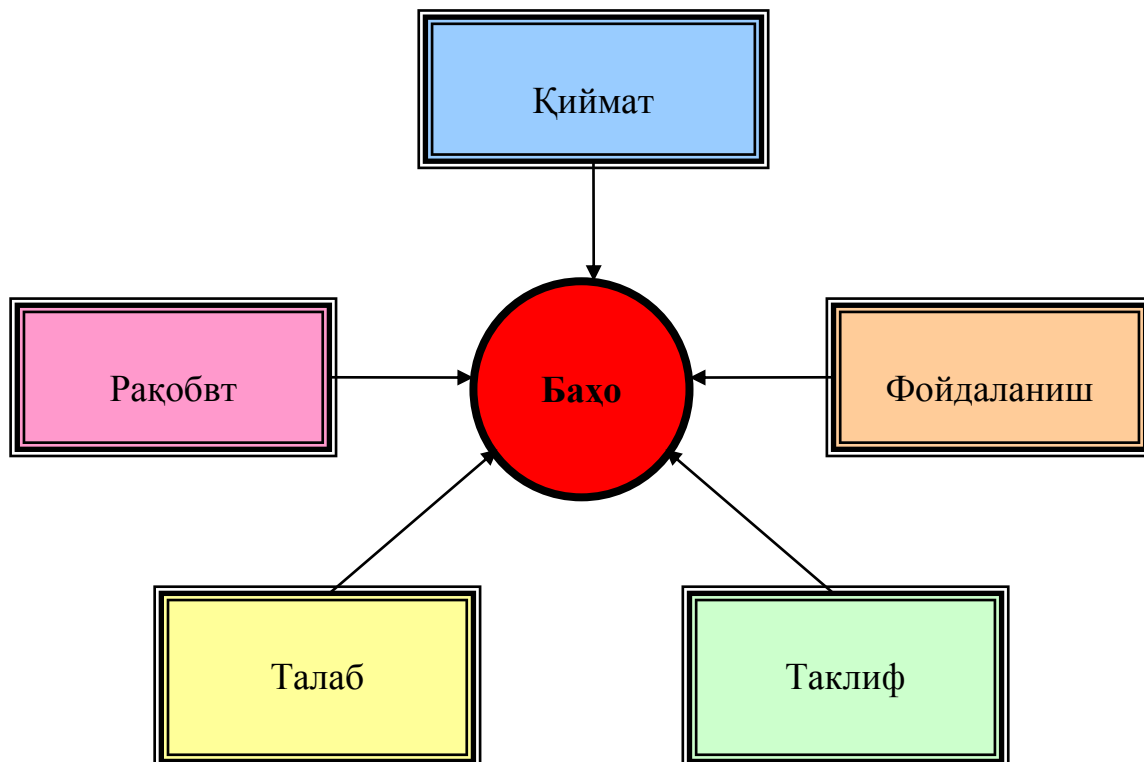
Пулнинг функциялари

(7 илова)

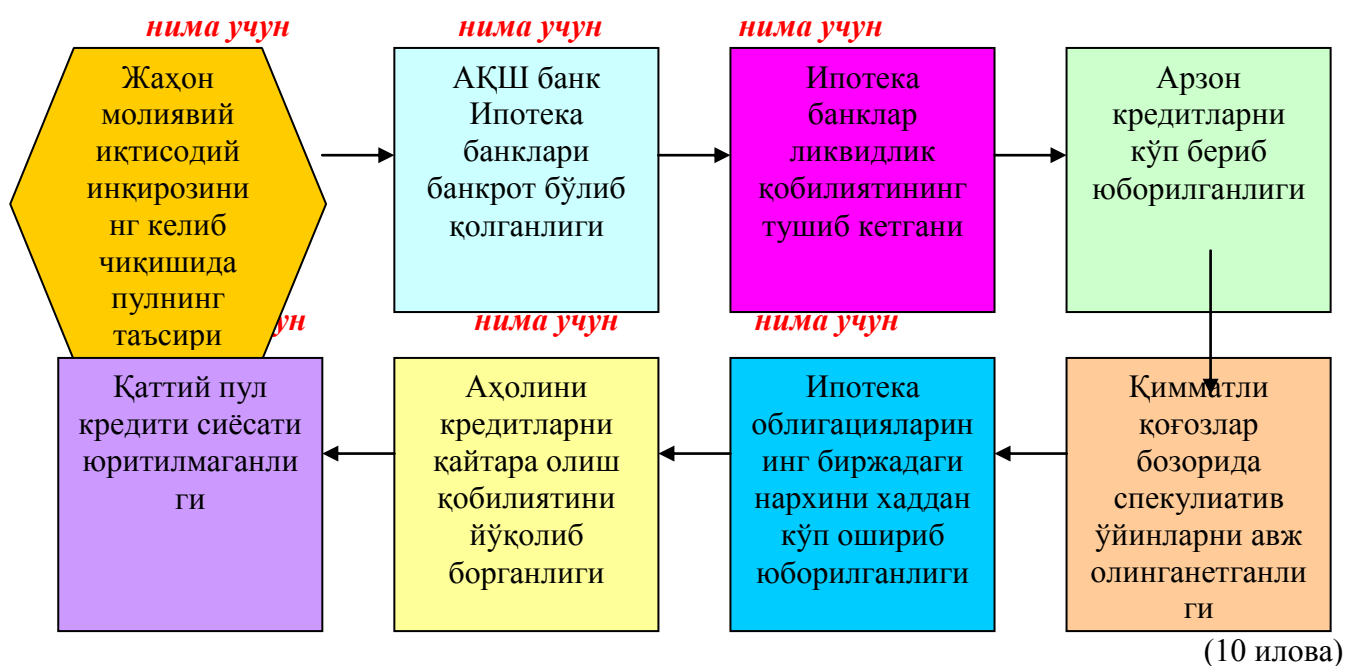
Товарнинг баҳосига таъсир этувчи омиллар

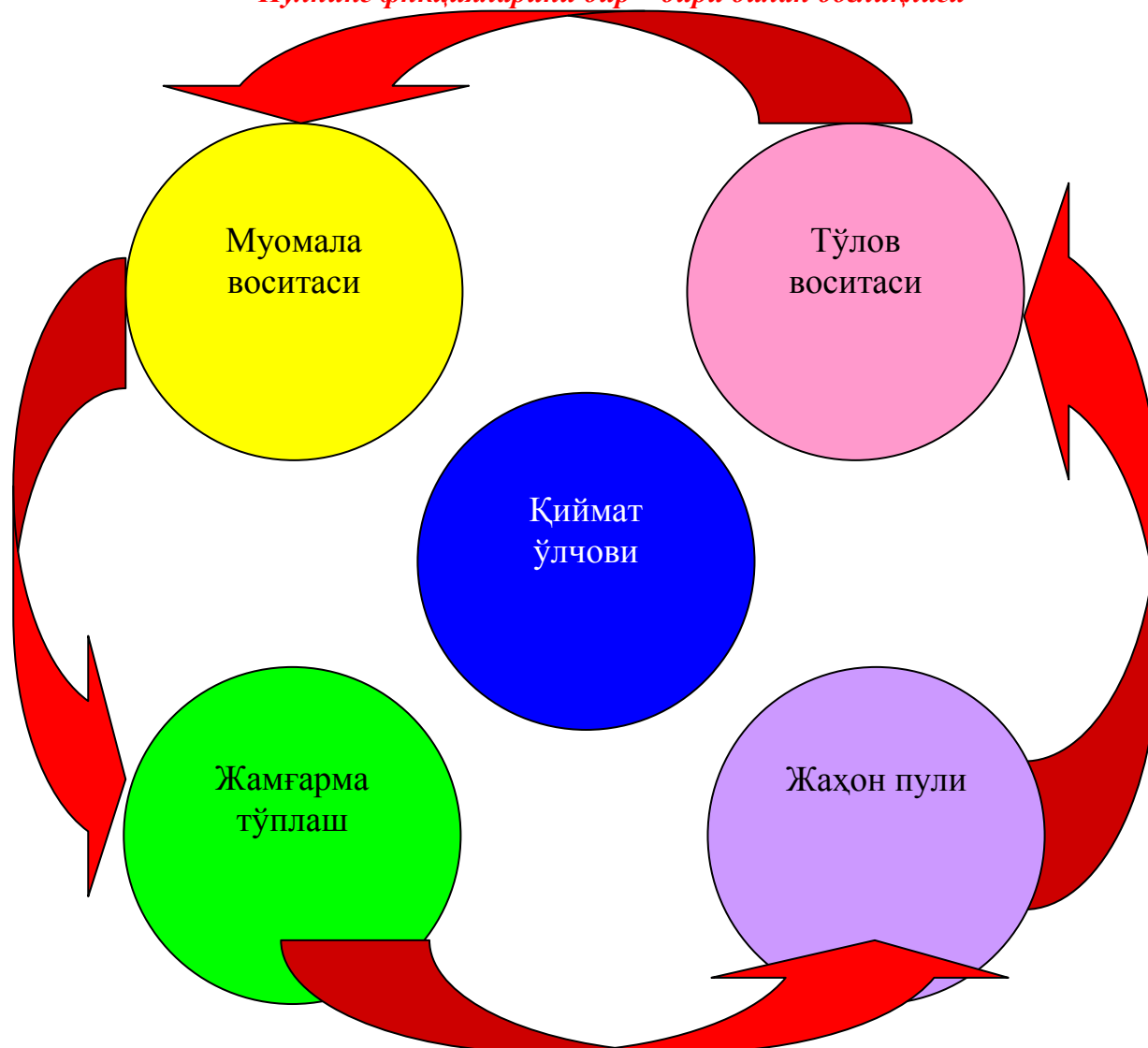
Бу омиллар баҳога турлича таъсир ўтказади.

(9 илова)

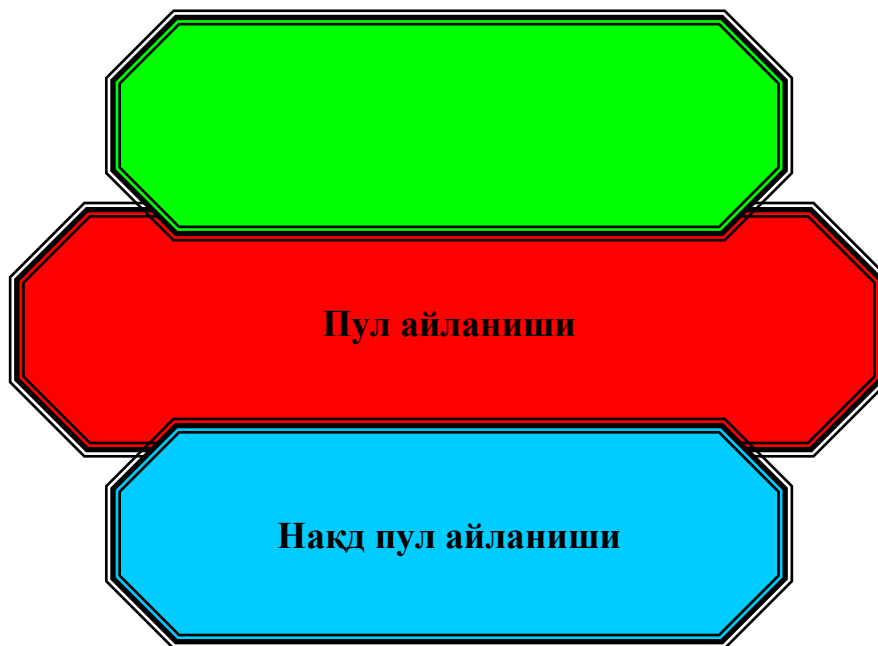
Ж.М.И.И нинг келиб чиқишида пулнинг таъсири

Пулнинг фнкцияларини бир – бири билан боғлиқлиги

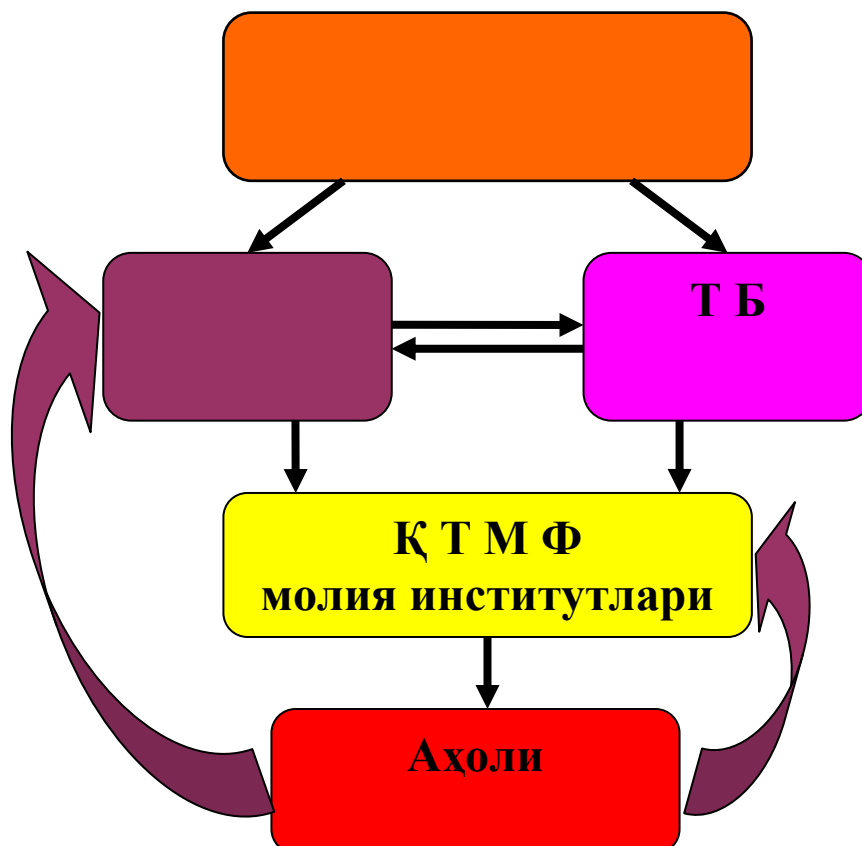
(11 илова)

Пул айланиши шакллари

(12 илова)

Пул оқимини айланиши

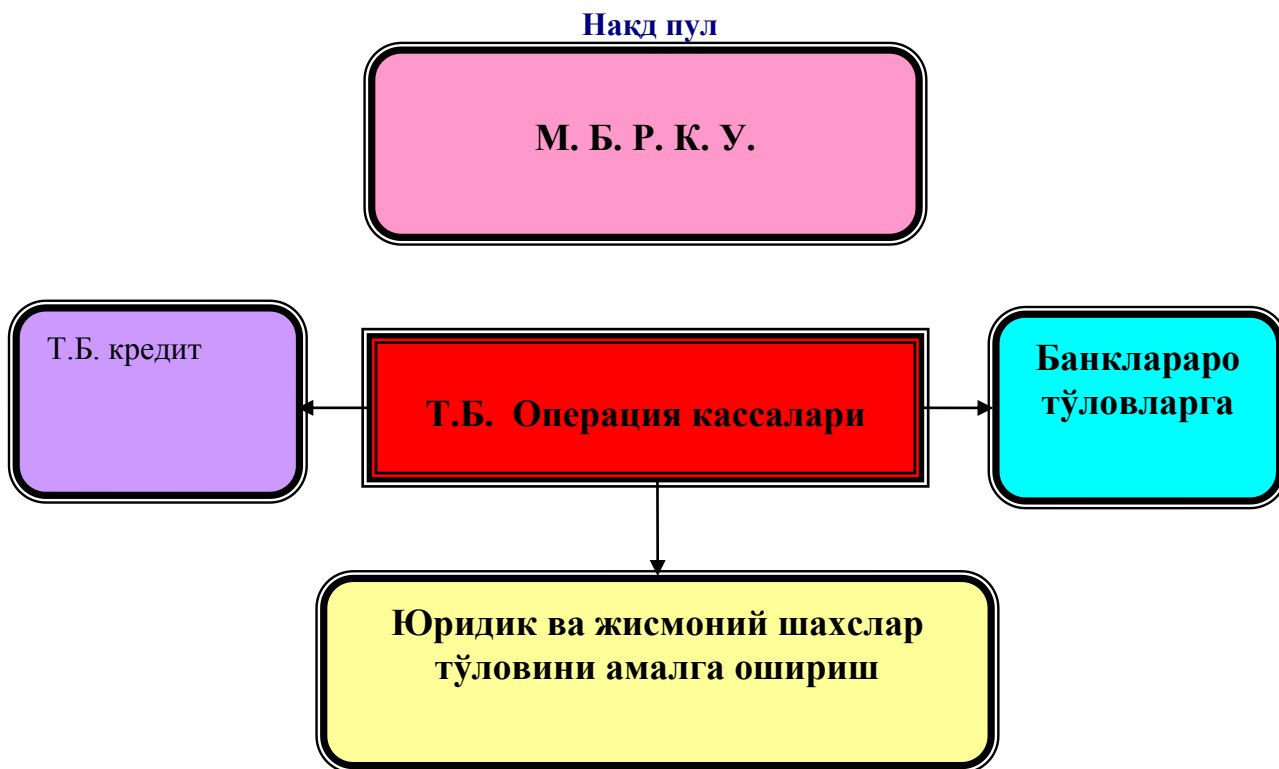
(13 илова)

Нақд пул айланиши жараёнинг амалга оширилиши

(14 илова)

Нақд пул айланишининг асосий босқичлари

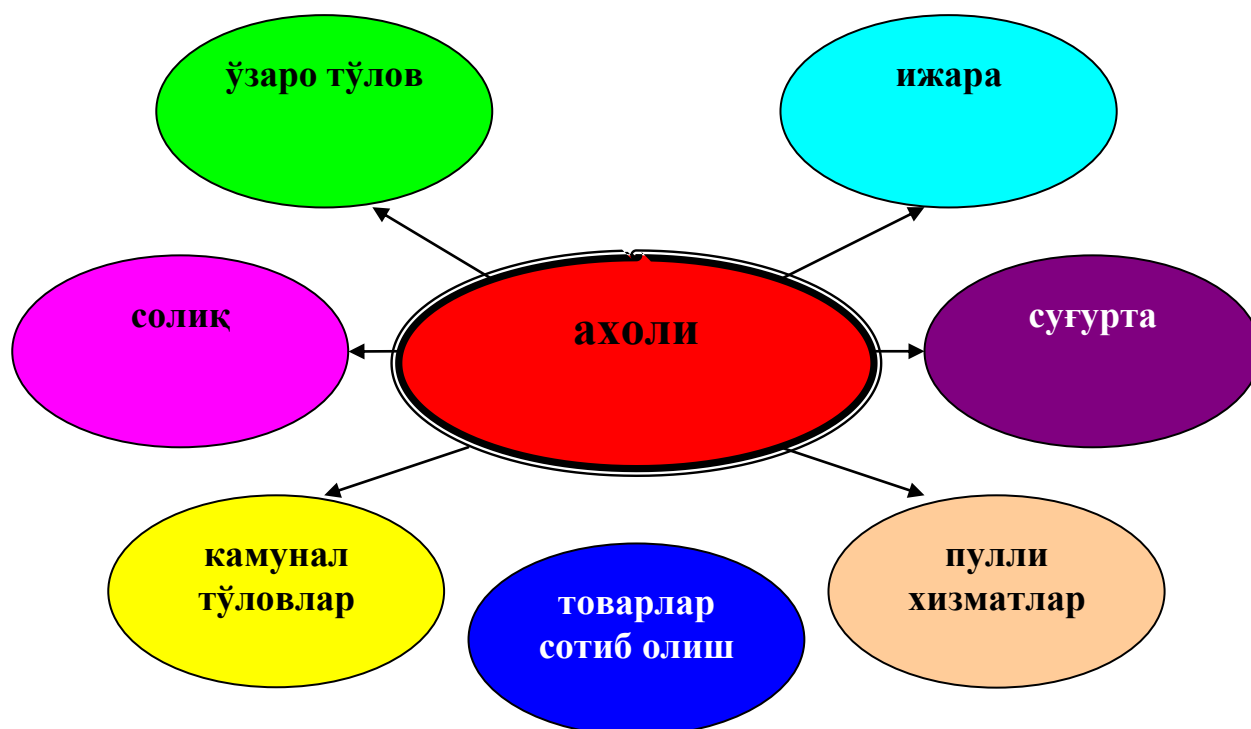
(15 илова)

Нақд пулнинг айланиш ҳаракати (айланиши)

(16 илова)

Аҳолини қўлидаги нақд пулларнинг ҳаракати

**Нақд ва нақд пулсиз пул айланишининг
умумий жихатлари**

нақд пулсиз:

нақд пулсиз:

**1. Ҳисоб китобларда
тўловчи, олувчи ва банк
иштирок этадилар.**
**2. Ижрочилар кредит
муносабатларини банк
орқали амалга оширадилар**
**3. Пул ўтказиш банкдаги
ҳисоб рақамига ёзб
бориш орқали амалга
оширилади.**

**1. Бир
хил қо-
нунлар
базаси
асосида**
**2. Бир хил
Пул бирли-
гида**

1. Тўловчи, олувчи
**2. Кредит муносабатлари
бўлмайди**
**3. Нақд пулларни тўғри-
дан тўғри тўловчи
орқали олувчига ўтади**

**Нақд пулсиз пул
ҳаракатининг
Принциплари
(асослари)**

1. Барча мулкчилик шаклидаги ташкилотчилар ўзларининг пул маблағларини банкдаги ҳисоб рақамига сақлашлари шарт.
 2. Нақд пулсиз ҳисоб - китоблар асосан банк орқали амалга оширилиши керак.
 3. Тўлов талабномалари олдиндан ёки изма-из тақдим этилиши керак(кризис даврида олдиндан тўлаш, ёки тўловни 100% амалга ошириш талаб этилади).
 4. Банк ўз мижозларининг розилиги орқали тўловларни амалга ошириши иарт.
 5. Нақд пулсиз пул ўтказиш шакллари ташкилотнинг ихтиёри орқали амалга оширилади(Ў.Р.М.Б тартибларига биноан)
- Бу принципларга амал қилиш пул ўтказадиганларининг қонунийлигини сақлаб келади.

а)

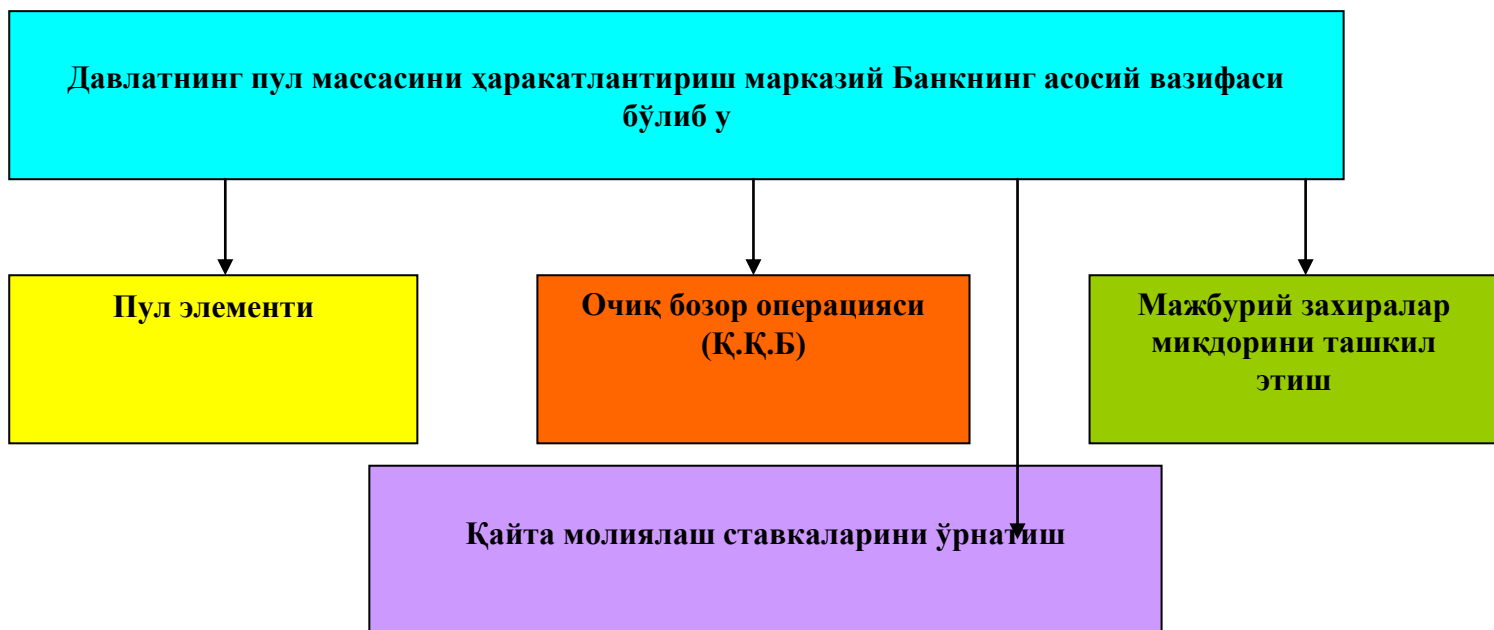
**Пул айланиши мавзусида гуруҳ талабаларини тенг 2
кичик гуруҳларга бўлинади**

1. гуруҳга

1. Нақд пул операцияларини амалга оширишнинг қонуний меёрий ҳужжатларини йиғиш ва ўрганиш.
2. Нақд пул операцияларини қандай амалга оширилади ?
3. . Нақд пул операциясини амалга оширадиган асосий звенолар тартибини тизма тарзда ифода этиш.
4. Аҳолининг қўлидаги нақд пуллар ҳаракатини чизма тарзда яратиб бериш.
5. Нақд пул ҳаракатини ҳолатини прогнозлаш.
6. Нақд пул айланишидаги муаммоларни ечиш

2. гуруҳ.

1. Нақд пулсиз пул айланиши қонуний меёрий ҳужжатларни йиғиш ва ўрганиш.
2. Нақд пулсиз пул ҳаракатини нақд пул ҳаракати билан ўхшашлик жихатларини ва ўзига хослик томонларини ёритиш.
3. Нақд пулсиз пул ҳаракатининг асосий принципларини ёритиш.
4. Нақд пулсиз пул ҳаракатининг шакллари санаб ўтиш ва йиғишли маълумотларни тўплаш.
5. Нақд пулсиз пул ҳаракатининг амалга ошириш тартибини чизмасини ишлаб чиқиш.
6. Нақд пулсиз пул айланишининг муаммоларини ечиш

Пул агрегатлари

Жами Пул массасини баҳолаш, таҳлил этишда турли кўрсаткичлардин ёки Пул агрегатларидан фойдаланилади

1.

Мо, муомаладаги корхона ва ташкилотларнинг кассалардаги (қоғоз ва танга пуллар)

2.

М, F Мо + юридик шахсларнинг + суғурта компанияларнинг + аҳолини банклар талаб қилиб олинадиган депозит маблағлар.

3.

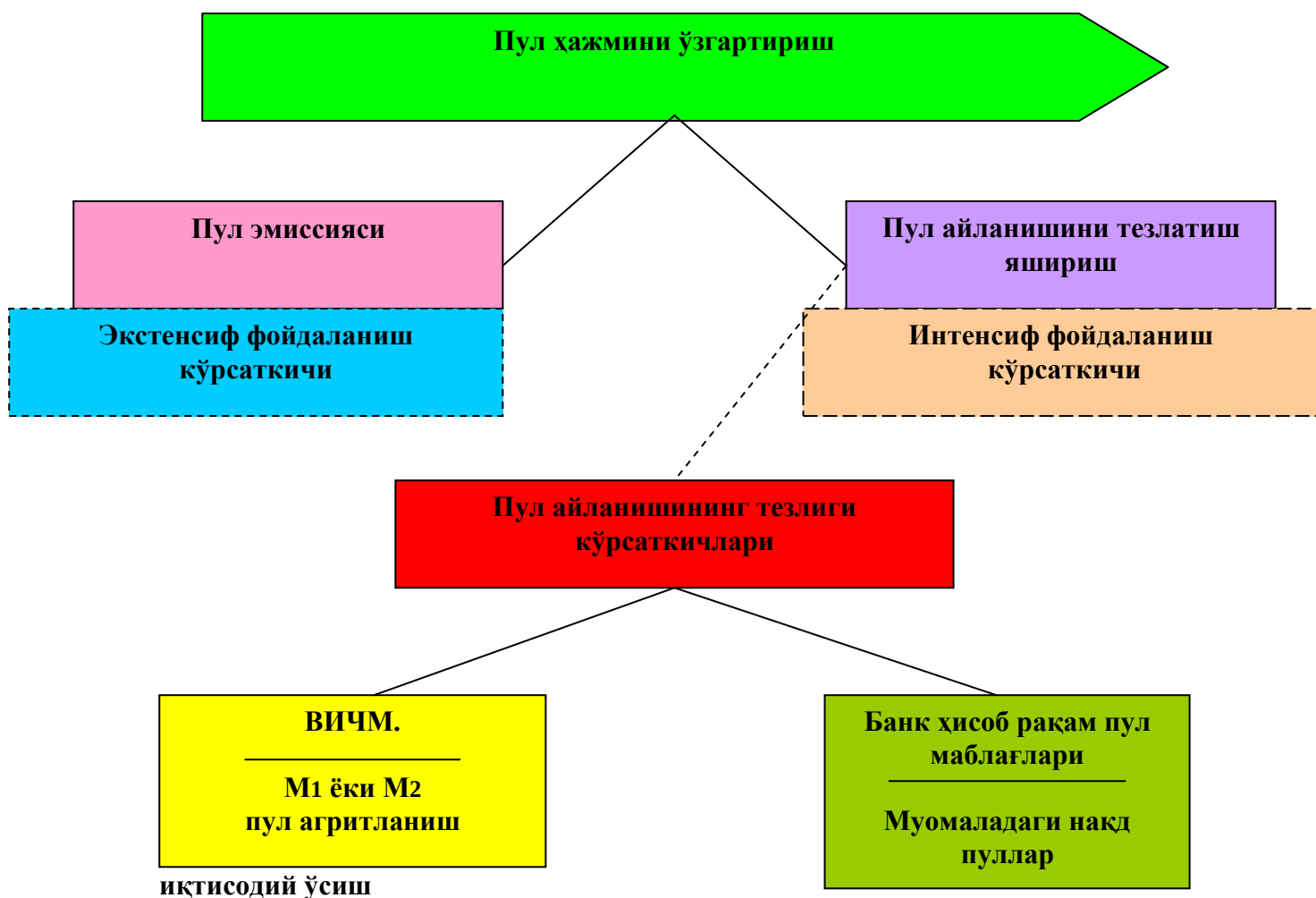
М₂ + М, агрегатдаги – аҳолини муддатли амонатлари + Қ.М.Д.О

4.

**$M_3 + M_2$ + пул бозорида муомалада бўлган депозит сертперикатлар,
қимматли қоғозлар ҳисобланади**

Пул айланишининг тезлиги

Пул массасини динамикасини аниқлаш учун турли иқтисодий
кўрсаткичлардан фойдаланилади
Миқдор жиҳатдан пул айланишини тўғридан тўғри аниқлаш мумкин шу туфайли

Пулнинг муомаладаги миқдори баҳолар даражасига таъсир қилмай қўймайди

Қимматбаҳо металллардан ясалган ҳақиқий пуллар даврида муомаладан ортиқча пул хазина бойлигига айланган. Товарлар сони ошса муомалага табиий тарзда чиқиб борган

Бунда давлат бошқарувида
эҳтиёж (сезилмаган) бўлмайди

Ўзининг қийматига эга бўлмаган пуллар даврида муомаладаги пулларнинг ошиб кетиши баҳоларни қийматни ошиб кетишига олиб келади

Бунда давлат томонидан пул
муассасаси бошқариб турилади

Кейнсан ва монитаризм пул муомалалари:

Микроиқтисодий мувозанатнинг муомалаларини ўрганиш борасида жуда кўплаб илмий мактаблар фаолиятини юритади.

Улар қуйидаги асосий масалаларни қўядилар:

- **давлат иқтисодиётига ва микроиқтисодиётига жараёнига пул массаси қандай таъсир этади;**
- **ишсизланишнинг ошиши, нарх навонинг ошиб кетиши (инфляция) га пул массасини бошқариш, давлат пул кредит сиёсати орқали қандай амалга оширади.**
- **инфляцияни олдини олиш ва и/граббатлантириш учун давлат нима ишларни амалга оширишини;**
- **пул массасини кўплиги инфляцияга сабаб бўлади;**
- **пулнинг етишмаслиги давлат иқтисодиётига қандай таъсир ўтказади?**

3. Глоссарий

Атаманинг инглиз тилида номланиши	Атаманинг рус тилида номланиши	Атаманинг ўзбек тилида номланиши
accept checks	принимать чеки	чекларни қабул қилиш
accept deposits	принимать депозиты	депозитларни қабул қилиш
acceptance	акцепт, акцептирование	акцепт, нақд пулсиз Хисоб-китобларнинг шаклларида бири, тўловни амалга ошириш бўйича розилик бериш
acceptance market	рынок, на котором обра- щаются банковские акцепты	банк акцептлари муомалада бўладиган бозор
acceptor	акцептант, лицо, акцептующее переводной вексель	акцептчи, ўтказиладиган (жўнатиладиган) векселни акцептлайдиган шахс
access to capital market	доступ на рынок капиталов	капиталлар (сармоялар) бозорига кириш
account holder	держатель счета	хисоб варағининг эгаси
accountant	Бухгалтер	бухгалтер
accounts department	бухгалтерия, департамент бухгалтерского учета (банка)	бухгалтерия, банкда бухгалтерия хисоби департаменти
accounts payable	кредиторская задолженность	кредиторлик қарзи
accounts payable for goods and services	кредиторская задолженность за товары и услуги	товарлар ва хизматлар бўйича кредиторлик қарзи
accounts receivable	дебиторская задолженность	дебиторлик қарзи
accounts receivable for goods and services	дебиторская задолженность за товары и услуги	товарлар ва хизматлар бўйича дебиторлик қарзи
accounts receivable and accounts payable breakdown	расшифровка дебиторской и кредиторской задолженностей	дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг изохланиши
accredit	открывать аккредитив	аккредитив очиш
accrued interest receivable	проценты начисленные, но не инкассированные с клиентов	хисобланган, лекин миқдорлардан инкассалаштирилмаган фоизлар
acquire bank	приобретать банк	банк сотиб олиш
acquiree	приобретаемая фирма (например, банк)	сотиб олинаётган фирма (масалан, банк)
acquirer	аквизитор, приобретатель (например, банк-приобретатель другого банка)	сотиб олувчи (масалан, бошқа банкни сотиб олувчи банк ёки банк-харидор)
advance	ссуда	ссуда
advance payments	авансовые платежи	аванс туловлари
advertising expenses	расходы на рекламу	реклама харажатлари
against acceptance	против акцепта	акцептга қарши
against payment	против платежа	тўловга қарши
age of receivables (payables)	срок дебиторской (кредиторской) задолженности	дебиторлик (кредиторлик) қарзи муддати
agency arrangements	установление коррес- пондентских отношений	корреспондентлик муносабатларини ўрнатиш
Agricultural loan	сельскохозяйственная ссуда .	қишлоқ, хўжалиги ссудаси

allocator of credit	распределитель кредита	кредитни таксимловчи
allowance for (possible) credit (loan) losses	скидка на возможные потери от кредитов	кредитларни беришдан содир бўлиши мумкин бўлган зарарларга чегирма
american bankers association (ABA)	Ассоциация американских банкиров	Америка банкирлари ассоциацияси
american institute of banking	учебное Подразделение-Ассоциации американских банкиров	Америка банкирлари ассоциациясининг Ўқув бўлинмаси
Annual	годовой (например, annual financial statement	йиллик (масалан, йиллик молиявий ҳисобот)
annual report	годовая финансовая отчетность)	йиллик ҳисобот (аудиторлар томонидан тасдиқланган йиллик ҳисобот)
applicant for credit	заявитель, претендент на получение кредита	кредитни олишга даъвогар
Aval	аваль, банковская гарантия в совершении платежа по векселю	аваль, вексель қийматини тўлаш бўйича банк кафолати
baby bond	облигация с номинальной стоимостью 100 дол. и меньше	номинал қиймати 100 доллар ва ундан кам бўлган облигация
bad money	плохие деньги, неполноценные деньги	«ёмон пуллар», тўлик, қийматга эга бўлмаган пуллар
balancing	процесс контроля выполнения операций	операцияларнинг бажарилиши устидан назорат қилиш жараёни
bank acquisition	приобретение., одним банком другого	бир банк томонидан бошқасининг сотиб олиниши
bank assets	банковские активы	банк активлари(сармояси)
bank capital	банковский капитал	банк капитали (сармояси)
bank liabilities	обязательства банка, банковские пассивы	банк мажбуриятлари, банк пассивлари
bank management	управленческий персонал банка	банкнинг бошқарув ходимлари
bank marketing	банковский маркетинг	банк маркетинги
bank merger	банковское слияние	банкларнинг қўшилиши, йириклашуви
bank operation environment	внешняя среда в которой осуществляют свою деятельность банки	банклар ўзининг фаолиятини амалга оширадиган ташқи муҳит
bank organizational structure	организационная структура банка	банкнинг ташкилий тузилиши
bank personnel	банковский персонал	банк ходимлари
bank premises	недвижимость, принадлежащая банку	банкка тегишли бўлган кўчмас мулк
banker's acceptance	банковский акцепт	банк акцепта
banking association	банковская ассоциация	банк ассоциацияси
banking enterprise	банковское предприятие	банк корхонаси
banking expansion	экспансия банков	банклар экспансияси
banking facilities	банковские операции	банк операциялари

banking law	банковское законодательство	банк қонунчилиги
banking legislation	банковское законодательство	банк қонунчилиги
brokerage firm	брокерская фирма	брокерлик фирмаси
brokerage services	брокерские услуги	брокерлик хизматлари
budget constraint	бюджетное ограничение	бюжета и (бюджет жиҳатдан) чеклаш
capital account	счет капитала	капитал (сармоя) ҳисоб варағи
capital adequacy	достаточность капитала	капиталнинг (сармоянинг) етарлилиги
capital budget	часть бюджета, в которой планируется движение фондов по счетам капитала	капиталлар (сармоялар) ҳисоб варағи бўйича фондлар ҳаракати режалаштирилган бюджет қисми
capital cost for project	капитальные затраты за проект	лойида учун капитал (сармоявий) харажатлар
capital market	рынок капиталов	капиталлар (сармоялар) бозори
capital requirements		капитал (сармоя) ўлчамига (ҳажмига) бўлган талаблар
capitalization	требование к размеру капитала	капиталлаштириш(сармоялаштириш)
certificate of deposit	депозитный сертификат	депозитли сертификат
chairman of the board	председатель правления (в банке)	(банк) бошқарувининг раиси
charge	взыскивать, относить на счет	ундирмоқ ҳисоб варағига ўтказмоқ
charge a fee for	взыскивать плату за...	учун туловни ундирмоқ
charge to expenses	относить на издержки	харажатларга ўтказмоқ,
charge for check processed	плата за обработку чека	чекга ишлов берганлик (учун) ҳақи (ҳақ)
charge for excess withdrawal	плата за снятие денежных средств сверх оговоренного предела	қилишилган чегарадан кшори пул маблағлари олингани учун дақ,
check-clearing processing	клиринг чеков	чеклар билан клиринг ўтказиш жараёни
checkable deposit	чековый депозит (депозит, по которому возможно совершать расчеты чеками)	чекли депозит (чеклар билан дисоб-китоблар- ни амалга ошириш им-конини берадиган депозит)
credit insurance	страхование кредитных операций	кредит операцияларини суғурта қилиш
credit investigation	аналитическая справка о состоянии кредитных отношений	кредит муносабатларининг ҳолати, аҳоли тўғрисидаги аналитик маълумотнома
credit recovery	возвратность кредита	кредитнинг қайтарилувчанлиги
credit request	заявка на получение кредита, кредитная заявка	кредит олиш учун мурожаат, кредит мурожаатномаси
credit review	аналитический обзор состояния кредита	кредит аҳолининг (ҳолатининг) аналитик тавсифи
credit risk	кредитный риск (риск невозврата ссуды)	кредит rischi (ссуданинг қайтмаслик rischi)
credit risk analysis unit	группа (в банке) по анализу кредитного риска	кредит riskининг таҳлили бўйича (банкдаги) гуруҳ
Credit Risk Committee	комитет по кредитному риску (по управлению кредитным риском)	кредит rischi бўйича қўмита (кредит riskини бошқариш бўйича)
credit risk insurance	страхование кредитных рисков	кредит riskларини суғурта қилиш

credit sale	продажа в кредит	кредитга сотиш
credit-related insurance	страхование, связанное с кредитными операциями	кредит операциялари билан боғлиқ, бўлган суғурта
depository bank	банк, в который чеки сдаются для инкассации и зачисления на счет клиента	инкассация ва миждознинг ҳисоб варағига ёзиб қуйиш учун чеклар топшириладиган банк
depository institution	депозитарный институт (финансовый институт, имеющий право принимать вклады и депозиты)	депозитар институт (омонатлар ва депозитлар қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган молиявий институт)
deposits from banks	депозиты других кредитных учреждений, размещенные в данном банке	шу банкда жойлаштирилган бошқа кредит муассасаларининг депозитлари
deposits with banks	депозиты, размещенные банком в других кредитных учреждениях	банк томонидан бошқа кредит муассасаларига жойлаштирилган депозитлар
depreciation	износ основных средств; падение курса одной иностранной валюты по отношению к другой	асосий воситаларнинг эскириши; бир хорижий валюта курсининг бошқасига нисбатан пасайиши
desist order	приказ регулирующей инстанции по прекращению	маълум бир фаолиятни тугатиш тўғрисидаги тартибга солувчи буйруқ.
determine check to be uncollectible	определить чек в качестве неинкассируемого	чекни инкассация қилинмайдиган қилиб белгиламок,
direct loan	прямой кредит, кредит, предоставляемый банком непосредственно заемщику	тўғридан-тўғри (бевосита) кредит; қарз олувчига банк томонидан бевосита (тўғридан-тўғри) бериладиган кредит
direct placement	прямое размещение (ценных бумаг)	(қимматбаҳо қоғозларни) бевосита (тўғридан- тўғри) жойлаштириш
direct paper	коммерческие бумаги, размещаемые непосредственно у инвесторов, без содействия дилеров	дилерларнинг ёрдамсиз бевосита инвесторларга сотиладиган (жойлаштириладиган) тижорат қоғозлари
Disbursement	выплата, платеж (денежными средствами, чеком)	(пул маблағлари ёки чек билан) тўлаш, тўлов
dividend	дивиденд	дивиденд
divisible credit	делимый аккредитив	бўлинадиган аккредитив
documentary credit	документарный аккредитив	Ҳужжатли аккредитив
equal credit opportunity	равные кредитные возможности	тенг кредит имкониятлари
ethical reputation of borrower	этическая репутация заемщика	қарз олувчи (қарздор)нинг этик репутацияси
eurodollar market	рынок евродолларов	евродолларлар бозори
examination of portfolio quality	проверка качества портфеля (ссуд, инвестиций и т. п.)	портфель (ссудалар, инвестициялар ва ҳоказолар) сифатини текшириш
exception loan review	проверка кредита в исключительных случаях (например, если возникают затруднения в возврате	истисно ҳолларда (маалан, кредитнинг қайтишида қийинчиликлар вужудга келганда) кредитни текшириш

	кредита)	
exceptions	сделки, имеющие нестандартные параметры	нонстандарт (андозасиз) ўлчамларга эга бўлган битим
excess collateral availability	излишек обеспечения, под который возможно выдать ссуду	ссуда бериш мумкин бўган таъминланганликнинг ортиқчаси
exchange member	член фондовой биржи	фонд биржасининг аъзоси
exchange rate	валютный курс	валюта курси
exchange rate risk	валютный риск	валюта rischi
expected life of the security	ожидаемая жизнь ценной бумаги	қимматбаҳо қоғознинг зхтимол қисмати (кутилаётган ҳаёти)
expenditure	расходы, затраты	харажатлар, чиқимлар
expense control	контроль банка за расходами	банкнинг харажатлар устидан назорат
expenses	расходы, затраты, издержки	харажатлар, чиқимлар
expiration date	дата завершения контракта, после которой он теряет силу	контрактнинг тугаш кунпи (муддати), шундан кейин у ўз кучини йукотади
explicit interest	реально выплачиваемый процент	ҳақиқатда (реал) тўланадиган фоиз
extend credit	предоставлять кредит	кредит бермоқ (такдим этмоқ,)
extended credit	продлонгированный	муддати узайтирилган кредит
extension of credit	кредит	кредитнинг узайтирилиши
external audit	продление (продлонгация) кредита	(банкнинг) ташқи аудити, ташқи тафтиш
external auditor	внешний аудит (банка), внешняя ревизия	ташқи аудитор, тафтишчи
external bond	внешний аудитор, ревизор	бошқа мамлакатда сотиш учун бир мамлакат томонидан чиқариладиган ташқи заём (қарз) облигацияси
factoring	факторинг, факторные операции	факторинг, фактор операциялари
failed bank	банк, ставший неплатежеспособным (может использоваться в значении «банк, ставший банкротом»)	тулов қобилиятини йуқотган банк («қасодга учраган банк» маъносида ҳам ишлатилиши мумкин)
false financial information	ложная финансовая информация	ёлғон молиявий информация
PDIC insured bank	банк, депозиты в котором страхуются Федеральной корпорацией по страхованию депозитов	депозитларни суғурталаш буйича Федераль корпорация томонидан депозитлари суғурталанадиган банк
Federal Deposit Insurance Corporaion (FDIC)	Федеральная корпорация страхования депозитов (США)	депозитларни суғурталаш Федераль корпорациям (ДСФК, АҚШ)
financial position of bank	финансовая позиция (положение, состояние) банка	банкнинг молиявий позицияси (ахволи, полати)
financial services industry	индустрия финансовых услуг	молиявий хизматлар индустрияси
financial spread sheet	финансовая аналитическая	молиявий аналитик жадвал

	таблица	
financial statement	финансовая отчетность (банка)	(банкнинг) молиявий ҳисоботи
financial system distress	расстройство финансовой системы	молия системасининг бузилиши
financial year	финансовый год	молия йили, молиявий йил
financial, banking instability	финансовая, банковская нестабильность	молиявий, банк беқарорлиги
financing activities	деятельность банка по привлечению ресурсов	банкнинг ресурсларни жалб этиш бўйича фаолияти
financing seasonal fluctuations in working capital	финансирование сезонных колебаний в оборотном капитале	айланма капиталдаги (сармоялаш) мавсумий ўзгаришларни (тебранишларни) молиялаштириш
finished goods	готовая продукция	тайёр маҳсулот
finished goods in- ventory	запасы готовой продукции	тайёр маҳсулотлар захираси
fixed cost	фиксированные (постоянные) издержки	қатъийлаштирилган (доимийлаштирилган) харажатлар (чикимлар)
fixed interest rate	фиксированная (постоянная) процентная ставка	қатъийлаштирилган (доимийлаштирилган) фоиз ставкаси
fixed loan	ссуда с фиксированной суммой	қатъийлаштирилган (доимийлаштирилган) суммадаги ссуда
fixed-rate assets/li- abilities	активы/пассивы с постоянной (плавающей) процентной ставкой	доимий (сузувчан, ўзгарувчан) фоиз ставкасидаги активлар/пассивлар
fixed-rate deposit	депозит с фиксированной ставкой процента	қатъийлаштирилган(доимийлаштир илган) фоиз ставкали депозит
group banking	банковская группа — холдинговая компания, которая сформирована группой банков	банк гуруҳи, банклар гуруҳи томонидан шаклланган холдинг компания
guarantee	гарантировать; гаран-тия	кафолатламок,; кафолат
guaranteed bond	гарантированная обли-гация — облигация, по-гашения которой эми-тентом гарантируется третьей стороной	кафолатланган облига-ция, қайтарилишини эмитент учинчи томон билан кафолатлайдиган облигация
guaranteed credit	гарантированный кредит	кафолатланган кредит
Headquartes of a multibank holding company	центральный аппарат многобанковской холдинговой компании	кўп банкли холдинг компаниясининг марказий аппарата
Hedging	хеджирование, как процесс, направленный на минимизацию рисков	хежирлаштириш, таваккалчиликни минималлаштириш мақсадида амалга ошириладиган жараён
High risk assets	высокорискованные активы	юқори даражали таваккалчиликка эга бўлган активлар

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Рўйхатга олинди:
№ БД – 5230600 – 3.16

2016 йил “9” 01

Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги

2016 йил “12” 01

ПУЛ, КРЕДИТ ВА БАНКЛАР

ФАН ДАСТУРИ

- Билим соҳаси:** 100000 – Гуманитар соҳа;
200000 - Ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқуқ
- Таълим соҳаси:** 110000 – Педагогика;
230000 – Иқтисод
- Таълим йўналиши:** 5111000 – Касб таълими (5230600-Молия; 5230700-Банк иши; 5230900-Бухгалтерия ҳисоби ва аудит; 5231200-Сугурта иши);
5230200-Менежмент (хизматлар соҳаси);
5230600 – Молия;
5230700 – Банк иши;
5230800 - Соликлар ва соликка тортиш;
5230900 – Бухгалтерия ҳисоби ва аудит (давлат сектори бўйича, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўйича, реал сектор бўйича, сув ҳўжалигида, темир йўл транспорти);
5231200 – Сугурта иши;
5231300 – Пенсия иши;
5231500 – Баҳолаш иши;
5232000 – Давлат бюджетининг газна ижроси

Тошкент-2016

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил “22” 01 даги “26”-сонли буйруғининг 2-илоvasи билан фан дастури рўйхати тасдиқланган.

Фан дастури Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими йўналишлари бўйича Ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгашиининг 2016 йил “9” 01 даги 1 - сонли баённомаси билан маъқулланган.

Фан дастури Тошкент молия институтида ишлаб чиқилди.

Тузувчилар:

- Бобакулов Т.И. – ТМИ “Банк иши” кафедраси профессори, и.ф.д.;
Абдуллаев У.А. – ТМИ “Банк иши” кафедраси доценти, и.ф.н.

Такризчилар:

- Каримов Н.Г. – ТДИУ, “Банк иши” кафедраси профессори, и.ф.д.
(турдош ОТМ);
Йўлдошев О.А. – Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Тошкент
вилоят бош бошқармаси бошлиғи ўринбосари, и.ф.н.
(кадрлар буюртмачиси).
Каралиев Т.М. - ТМИ, “Банк хисоби ва аудит” кафедраси профессори,
и.ф.н.

Фан дастури Тошкент молия институти Кенгашида кўриб чиқилган ва тавсия қилинган (2015 йил “28” августдаги 1/9.2. - сонли баённома).

КИРИШ

Пул ва банклар узоқ муддатли ижтимоий ривожланишнинг натижаси бўлиб, замонавий цивилизациянинг муҳим ажралмас қисми ҳисобланади. Уларнинг амал қилиши ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнларининг узлуксизлигини таъминлаш имконини беради. Шу сабабли, Пул ва банкларни алоҳида фан сифатида ўрганиш зарурияти юзага келди.

Фаннинг мақсад ва вазифалари

Фаннинг мақсади – талабаларга пулнинг зарурлиги, моҳияти, пул назариялари ва пул айланмаси, кредит ва кредит муносабатлари, банклар ва банк тизими, валюталарнинг халқаро миқёсдаги ҳаракатини ташкил қилиш бўйича чуқур назарий ва амалий билимлар беришдан иборат.

Фаннинг вазифаси - пулнинг келиб чиқиши ва зарурлиги, пулнинг моҳияти ва пул муомаласи қонунлари, пул айланмаси ва пул тизими, кредитнинг моҳияти ва принциплари, кредитнинг шакллари ва турлари, банк тизимининг моҳияти, халқаро валюта муносабатларини ташкил қилиш ва тартибга солиш асослари хусусидаги назарий ва амалий билимларни ўргатишдан иборат.

Фан бўйича талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларига қўйиладиган талаблар

Мазкур фанни ўзлаштириш жараёнида бакалавр:

- Пул ва банклар категорияларининг пайдо бўлиши ва уларнинг эволюцияси;
- пул назарияларининг моҳияти, асосчилари ва намоёндалари;
- пул айланмаси тушунчасининг моҳияти;
- пул муомаласи ва уни ташкил қилиш асослари;
- пул тизимининг мазмуни ва уни ташкил қилиш асослари;
- инфляция ва унинг юзага келиш сабаблари;
- кредит тушунчаси ва унинг зарурлиги;
- кредит муносабатлари юзага келишининг сабаблари ва шарт-шароитлари;
- банкларнинг дастлабки операциялари;
- Марказий банкларнинг юзага келиш сабаблари, мақсади ва ташкилий тузилиши;
- тижорат банклари фаолиятининг ташкилий асослари;
- тижорат банклари актив ва пассив операциялари;
- нобанк кредит ташкилотлари ва улар фаолиятининг зарурлиги;
- кредит тизими ва унинг таркиби;
- валюта муносабатлари асослари;
- халқаро молия институтлари фаолияти **ҳақида тасаввурга эга бўлиши;**
- Пул ва банкларнинг шакллари ва турларини;
- пул назарияларининг ўзига хос хусусиятларини;
- нақд ва нақдсиз пул айланмасини;
- пул агрегатлари ва уларнинг таркибини;
- пул тизимининг элементлари ва унинг ривожланишини;
- инфляциянинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини;
- кредит қонуниятлари ва муносабатларининг ривожланиш босқичларини;
- кредитнинг турлари, шакллари ва функцияларини;
- банкларнинг турлари ва банк тизимининг элементларини;
- Марказий банкнинг ташкилий тузилиши ва функцияларини;

- тижорат банкларининг ташкилий тузилиши ва функцияларини;
- тижорат банклари актив ва пасив операцияларининг таркибини;
- нобанк кредит ташкилотлари ресурс базасининг шаклланиши ва актив операцияларини;
- кредит тизимининг элементлари ва турларини;
- миллий валюта тизими ва унинг элементларини;
- халқаро молия институтларининг ривожланишини *билиши ва улардан фойдалана олиши;*
- Пул ва банкларнинг функциялари ва уларнинг ўзаро алоқадорлигига баҳо бериш;
- замонавий пул назариялари аҳамиятини англаш;
- пул айланмасини ташкил этиш;
- пулларга бўлган талаб ва таклифни аниқлаш ҳамда пул ислохотларини амалга ошириш;
- пул муомаласини барқарорлаштириш;
- кредит шаклларида фойдаланиш;
- кредит тизимининг барқарорлигини таъминлаш;
- Ўзбекистон Республикаси банк тизимини тартибга солиш;
- тижорат банклари актив операцияларининг рисклилиги ва даромадлилигини баҳолаш;
- валюта муносабатларини барқарорлаштириш;
- халқаро молия институтлари фаолиятини тартибга солиш *кўникмаларига эга бўлиши керак.*

Фаннинг ўқув режадаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги ва услубий жиҳатдан узвийлиги

“Пул ва банклар” курси институтда ўрганиладиган бошқа иқтисодий фанлар билан узвий боғлиқдир. Бу фан “Банк иши”, “Пул-кредит орқали мувофиқлаштириш”, “Иқтисодиёт назарияси”, “Банк менежменти ва маркетинги”, “Халқаро валюта-кредит муносабатлари”, “Чет мамлакатлар банк тизими”, “Молия” ва бошқа фанларидан етарли билим ва кўникмаларга эга бўлишлик талаб этилади.

Фаннинг ишлаб чиқаришдаги ўрни

Пул ва банклар курси иқтисод ва молия йўналишлар учун энг асосий таянч фанлардан бири саналади. Курсни ўрганиш жараёнида пул муносабатларини иқтисодий асослаш, кредит ва тўлов тизимининг ташкилий ва иқтисодий асоси, банк фаолияти бўйича қарорларни иқтисодий ва ташкилий ўрганишнинг илғор шакллари ва усуллари ишлаб чиқиш, банк фаолиятини тартибга солувчи иқтисодий меъёрлар ҳисоб-китоби, уларни баҳолаш, ташкил қилиш ва таклифлар ишлаб чиқишда муҳим рол ўйнайди.

Шунга кўра, банк иши фаолиятида иш юритадиган мутахассисларга алоҳида талаблар қўйилади. Бу фан асосий ихтисослик фани ҳисобланиб, иқтисодиёт бўғимининг ажралмас қисми ҳисобланган банк тимизига кадрлар етказиб беришда муҳим рол ўйнайди.

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялар

Фанни ўзлаштиришда дарслик, ўқув ва услубий қўлланмалар, маъруза матнлари, тарқатма материаллар, электрон материаллар ва виртуал стендлардан фойдаланилади. Маъруза ва амалий машғулот дарсларида мос равишдаги илғор педагогик технологиялардан фойдаланилади.

“Пул ва банклар” фанини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг илғор ва замонавий усуллари билан фойдаланиш, янги информацион-педагогик технологияларни татбиқ этиш муҳим аҳамиятга эгадир. Шунингдек, фанни ўзлаштириш жараёнида компьютер техникасидан фойдаланган ҳолда баъзи тижорат банклар фаолиятида қўлланиладиган мижозларни кредитлаш ва лойиҳаларни молиялаштириш, хўжалик субъектлари ўртасида ҳисоб-китобларни олиб бориш билан боғлиқ компьютер дастурлари билан танишадилар. Фаннинг баъзи мавзуларини ёритишда аудио ва видео техникадан фойдаланилади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Фаннинг назарий машғулотлари мазмуни

Пулнинг пайдо бўлиши, зарурлиги ва функциялари

Фаннинг предмети ва вазифалари. Пулнинг пайдо бўлиш сабаблари. Пул шакллари ва турларининг эволюцияси. Пулнинг моҳияти ва унинг намоён бўлиш шакллари. Пулнинг функциялари. “Пул ва банклар” фанининг предмети ва вазифалари. Фаннинг бошқа иқтисодий фанлар билан ўзаро алоқадорлиги. Қиймат шакллари эволюцияси. Қийматнинг оддий ёки тасодифий шакли. Қийматнинг тўлиқ ёки кенгайтирилган шакли. Қийматнинг умумий шакли. Қийматнинг пул шакли. Пулнинг ўзига хос хусусиятлари. Олтин пул сифатида. Олтиннинг демонетизация қилиниши. Пул шакллари ва турларининг эволюцияси. Тўлақонли ёки ҳаққоний пуллар: уларнинг турлари ва эволюцияси. Кредит пуллари ва уларнинг турлари: вексел, банкнота ва чек. Қоғоз пулларнинг пайдо бўлиши ва эволюцияси. Пулнинг моҳияти. Пул моҳиятининг намоён бўлиш шакллари: пул барча товарлар қийматини ўзида ифода этувчи умумий эквивалентдир; пул мустақил алмашув қийматига эга; пул буюмлашган меҳнатнинг ташқи ўлчови. Пулнинг функциялари. Америка мактабининг пулнинг функциялари тўғрисидаги қарашлари. Европа мактабининг пулнинг функциялари тўғрисидаги қарашлари.

Пул назариялари

Пулнинг металлилик назарияси. Пулнинг номиналлик назарияси. Пулнинг миқдорийлик назарияси. Замонавий монетаризм назарияси. Пулнинг металлилик назариясининг юзага келиш шарт-шароитлари. Пулнинг металлилик назариясининг асосчилари ва намоёндалари: У. Стефффорд, Т. Мен, Д. Норс, Ж. Чайлд, А. Монкретен, Ж. Колбер, И. Юсти, Г. Скарүффи, Ф. Галиани. Илк меркантилистлар ва уларнинг назарий қарашлари. Фаол “пул баланси” тушунчаси. Сўнгги меркантилистлар ва уларнинг назарий қарашлари. “Умумий савдо баланси” тушунчаси. XIX ва XX асрларда пулнинг металлилик назариясини ривожлантиришга бўлган уринишлар. Пулнинг металлилик назариясига нисбатан танқидий қарашлар. Пулнинг номиналлик назариясининг юзага келиш шарт-шароитлари ва асосий қоидалари. Пулнинг номиналлик назариясининг асосчилари ва намоёндалари: Ж. Беркли, Г. Кнапп, Ф. Бендиксен. Пулнинг номиналлик назариясини XX асрда ривожланиши. Пулнинг миқдорийлик назариясини юзага келиш сабаблари ва асосий қоидалари. Пулнинг миқдорийлик назариясининг асосчиси ва намоёндалари: Ж. Боден, Ж. Локк, Д. Юм, Ш. Монтеске. Пулнинг миқдорийлик назариясига нисбатан танқидий қарашлар. М. Фридмен томонидан замонавий монетаризм назариясининг яратилиши ва унинг асосий қоидалари. Замонавий монетаризм назариясининг амалий аҳамияти.

Пул айланмаси ва унинг таркиби

“Пул айланмаси” тушунчасининг мазмуни ва пул айланмасининг таркибий тузилиши. Нақд пул айланмаси ва уни ташкил қилиш принциплари. Нақд пуллари муомалага чиқариш

ва муомаладан олиш тартиби. Нақдсиз пул айланмаси ва уни ташкил қилиш принциплари. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими ва унинг элементлари. Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари. “Пул айланмаси” тушунчасининг мазмуни. “Умумий тўлов айланмаси” тушунчаси ва унинг таркиби. Тўлов айланмасининг таркиби. Пулларнинг нақд пулсиз айланмадаги ҳаракат йўналишлари. Пулларнинг нақд айланмадаги ҳаракат йўналишлари. Пул айланмасининг таркиби: товарсиз пул айланмаси; пулларнинг товарлар билан боғлиқ айланмаси; нақдсиз пул айланмаси; нақд пул айланмаси; бир шаҳар ичидаги айланма; шаҳарлараро айланма. “Нақд пул айланмаси” тушунчасининг мазмуни. Нақд пул айланмасининг зарурлиги. Нақд пул айланмасининг таркиби. Нақд пул маблағлари оқими. Нақд пулларни муомалага чиқариш ва муомаладан олиш тартиби. Марказий банкнинг захира-вакиллик тизими. Давлат бюджетининг касса ижроси жараёнида нақд пулларни муомалага чиқариш. Нақд пул айланмасини ташкил қилиш принциплари. Нақд пулларга бўлган талабни қисқартириш йўллари. Пластик карточкалар ва пуллик чеклар воситасидаги тўловлар. “Нақдсиз пул айланмаси” тушунчасининг мазмуни. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими ва унинг элементлари. Тўлов ҳужжатларининг турлари. Ҳужжатлар айланиш тартиби. Тўлов усуллари. Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг турлари: товар операциялари бўйича; товарсиз ҳисоб-китоблар; бир шаҳар ичида ҳисоблашишлар; шаҳарлараро ҳисоблашишлар. Нақдсиз пул айланмасини ташкил қилиш принциплари. Нақдсиз пул айланмасининг афзалликлари.

Пул муомаласини ташкил қилиш ва пул массаси

Пул муомаласини ташкил қилиш асослари. Пул муомаласи қонунлари ва улардан келиб чиқадиган талаблар. Пул массаси ва уни тавсифловчи кўрсаткичлар. Пулларга бўлган талаб ва пуллар таклифи. Пул муомаласи тушунчаси. Пул муомаласини ташкил қилиш асослари. Пул муомаласи қонунларининг мазмуни ва мақсади. Пул муомаласи қонунларидан келиб чиқадиган талаблар. Муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқлаш услублари. И.Фишернинг “алмашув тенгламаси”. К.Маркснинг муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқлаш формуласи. Пул муомаласи қонунларининг бузилиши ҳамда унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари. Пул массасини миқдорий ўлчашнинг зарурлигини белгиловчи омиллар. Пул массасини ўлчаш бўйича мавжуд ёндашувлар: трансаксион ёндашув; ликвидли ёндашув. Иқтисодиётни пул маблағлари билан таъминланганлик даражаси ва унга таъсир қилувчи омиллар. Пул агрегатлари ва уларнинг таркиби. Пул базаси ва унинг таркиби: Марказий банк томонидан муомалага чиқарилган нақд пуллар; тижорат банкларининг мажбурий захира ажратмалари; тижорат банкларининг Марказий банкдаги “Ностро” вакиллик ҳисобрақамидаги пул маблағларининг қолдиқлари. Пулнинг айланиш тезлиги ва уни ҳисоблаш услублари. Пулнинг айланиш тезлигига таъсир қилувчи омиллар. Пул мультипликатори ва уни аниқлаш тартиби. Пулларга бўлган талабни аниқлаш. Пуллар таклифини баҳолаш.

Пул тизими: тушунчаси, шакллари ва элементлари

“Пул тизими” тушунчасининг мазмуни. Пул тизимининг шакллари. Пул тизимининг элементлари. Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг шаклланиши ва ривожланиши. “Пул тизими” тушунчасининг мазмуни. Пул тизимини ташкил қилиш шарт-шароитлари. Пул тизимини ташкил қилиш принциплари. Пул тизимининг шакллари: биметаллизм; монометаллизм; қоғоз ва кредит пуллари тизими. Пул тизимининг элементлари: миллий пулнинг номи; муомаладаги пулларнинг шакллари ва турлари; пул массаси ва унинг таркиби; пул айланмасини ташкил қилиш ва унинг таркиби; пул тизимини ташкил қилиш принциплари; баҳо масштаби; нақд пулларни муомалага чиқариш ва муомаладан олиш тартиби; пул тизимини ташкил қилувчи ва тартибга солувчи орган. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришилган дастлабки даврда “рубл зонаси”да

қолиш сабаблари. Оралиқ валюта – сўм-купоннинг муомалага киритилиши. Миллий валюта-сўмнинг муомалага киритилиши. Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг ривожланиши. Пул ислохотларини амалга оширишнинг зарурлигини белгиловчи омиллар. Пул ислохотларининг муваффақиятини таъминлаш шартлари. Пул ислохотларини амалга ошириш усуллари; нуллизация; деноминация; девальвация; ревальвация. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган пул ислохотлари.

Инфляция ва унинг турлари. Пулнинг барқарорлигини таъминлаш йўллари

“Инфляция” тушунчасининг мазмуни ва инфляциянинг турлари. Инфляциянинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари. Инфляцияга қарши кураш ва пулнинг барқарорлигини таъминлаш йўллари. “Инфляция” тушунчасининг мазмуни. Инфляцияни юзага келтирувчи сабаблар. Инфляциянинг турлари: талаб инфляцияси; чиқим инфляцияси; яширин инфляция; судралувчи инфляция; йўрғаловчи инфляция; гиперинфляция; локал инфляция; глобал инфляция. Инфляциянинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари. Инфляциянинг макроиқтисодий ўсиш суръатларига таъсири. Инфляциянинг инвестицион жараёнларга таъсири. Инфляциянинг аҳоли турмуш даражасига таъсири. Инфляцияга қарши кураш ва пулнинг барқарорлигини таъминлаш йўллари. Инфляцион таргетлаш. Иш ҳақининг ўсишини назорат қилиш. Пул массасининг ўсишини жиловлашга қаратилган монетар сиёсатни амалга ошириш. Давлат бюджети харажатларини қисқартириш. Иш ҳақининг ўсишини назорат қилиш. Солиққа тортиш тартибини ўзгартириш. Пуллар таклифини тартибга солиш.

Пул ислохотлари

Пул ислохотларини амалга оширишнинг зарурлиги. Пул ислохотларини амалга ошириш шарт-шароитлари. Пул ислохотларини амалга ошириш усуллари. Деноминация ва уни амалга ошириш тартиби. Нуллизация ва уни амалга ошириш тартиби. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган пул ислохотлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Кредитнинг зарурлиги, моҳияти ва функциялари

Кредит иқтисодий категория сифатида. Кредитнинг зарурлигини белгиловчи омиллар. Кредитнинг моҳияти. Кредитнинг функциялари. “Кредит” тушунчасининг мазмуни. Кредитнинг принциплари. Кредитнинг зарурлигини белгиловчи омиллар. Капиталнинг доиравий айланиши ва айланиши. Аҳолининг кредитга бўлган талабининг пайдо бўлиши. Давлатнинг кредит ресурсларига бўлган талабининг пайдо бўлиши. Кредитнинг моҳияти ва унинг намоён бўлиш шакллари. Кредит қонунларининг зарурлиги. Кредит қонунларининг объективлиги. Кредит қонунларининг ўзига хос хусусиятлари. Кредитларни қайтариш қонуни ва унинг ўзига хос жиҳатлари. Ссуда капитали қийматининг сақланиш қонуни. Кредитнинг функциялари: қайта тақсимлаш функцияси; кредит муомала воситаларини яратиш функцияси.

Кредит муносабатларининг ривожланиш босқичлари

Кредит муносабатларининг юзага келиш сабаблари. Кредит муносабатларининг ривожланиш босқичлари. Судхўрлик кредитининг юзага келиши. Тижорат кредити ва банк кредитининг пайдо бўлиши. Кредит муносабатларининг юзага келиш сабаблари ва шарт-шароитлари. Кредит муносабатларининг ривожланиш босқичлари. Судхўрлик кредитининг пайдо бўлиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Тижорат кредитининг юзага келиш шарт-

шароитлари. Банк кредитининг пайдо бўлиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

Кредит турлари ва шакллари

Кредитнинг турлари. Кредитнинг шакллари. Кредитнинг тармоқ йўналишига кўра турлари. Кредитнинг такрор қайта ишлаб чиқариш жараёни босқичларига хизмат кўрсатишига кўра турлари. Кредитнинг кредитлаш объектларига кўра турлари. Кредитнинг таъминланганлигига кўра турлари. Кредитнинг муддатига кўра турлари. Кредитнинг тўловлилигига кўра турлари. Кредитнинг шакллари: пул шаклидаги кредитлар; товар шаклидаги кредитлар; аралаш шаклдаги кредитлар. Банк кредити. Тижорат кредити. Давлат кредити. Истеъмол кредити. Ипотека кредити. Халқаро кредит.

Кредитнинг баҳоси ва унга таъсир қилувчи омиллар

Кредитнинг баҳоси тушунчаси. Номинал фоиз ставкаси. Реал фоиз ставкаси. Оддий фоизлар ва уларни ҳисоблаш тартиби. Мураккаб фоизлар ва уларни ҳисоблаш тартиби. Ссуда капиталлари бозори ва унинг сегментлари. Қисқа муддатли пул бозорида кредитлар баҳосининг шаклланиши. Капитал бозорида ўрта ва узоқ муддатли кредитлар баҳосининг шаклланиши. Кредитнинг баҳосига таъсир қилувчи омиллар. Марказий банкнинг ҳисоб (дисконт) ставкаси. Марказий банкнинг ломбард ставкаси.

Банкларнинг келиб чиқиши ва банк тизими

Банкларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган тарихий шарт-шароитлар. Банкларнинг турлари ва улар фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари. Банк тизими ва унинг элементлари. Ўзбекистон Республикасининг банк тизими. Пул хўжалигининг юзага келиши ва пулларни сақлаш учун махсус муассасаларнинг зарурлиги. Пул хўжалигининг номарказлашуви ва унинг шакллари кенгайиши. Пул ва кредит хўжаликларининг барқарор шакллари юзага келиши. Дастлабки банкларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг операциялари. Италияда банкларнинг валюта алмаштириш операцияларини амалга ошириш зарурияти туфайли юзага келиши. Марказий банкларнинг юзага келиш сабаблари ва шарт-шароитлари. Англия Марказий банкининг вужудга келиши. Германия Рейхсбанкнинг пайдо бўлиши. Швеция Риксбанкнинг вужудга келиши. АҚШ Федерал захира тизимининг пайдо бўлиш шарт-шароитлари. Банкларнинг турлари: универсал банклар; ихтисослаштирилган банклар; улгуржи банклар; чакана банклар; аралаш банклар; инвестицион банклар. Банк тизими ва унинг элементлари. Ўзбекистон Республикасининг банк тизими.

Марказий банк ва унинг функциялари

Марказий банк фаолиятининг мақсади. Марказий банкнинг ташкилий тузилиши. Марказий банкнинг функциялари. Марказий банкнинг мустақиллиги. Марказий банк фаолиятининг мақсадлари. Марказий банкнинг ташкилий тузилиши. Марказий банк активларининг таркиби. Марказий банк пасивларининг таркиби. Марказий банкнинг функциялари: эмиссион функция; “банкларнинг банки” функцияси; “давлатнинг банки” функцияси; расмий олтин-валюта захираларини бошқариш функцияси. Марказий банкнинг иқтисодий мустақиллиги ва уни белгиловчи мезонлар. Марказий банкнинг сиёсий мустақиллиги ва уни белгиловчи мезонлар. Марказий банкларнинг мустақиллик шкаласи.

Марказий банкнинг актив ва пасив операциялари

Марказий банкнинг актив операциялари: тижорат банкларига кредит бериш;

хукуматга кредит бериш; хорижий банкларга депозитлар жойлаштириш; мамлакатнинг халқаро валютадаги резерв позициясини шакллантириш; хукуматнинг ташқи қарзини тўлаш; олтин-валюта захираларини шакллантириш; асосий воситалар сотиб олиш. Марказий банкнинг пассив операциялари: нақд пулларни эмиссия қилиш; мажбурий захира ажратмаларини шакллантириш; депозит операциялари; банк қимматли қоғозларини муомалага чиқариш.

Марказий банкнинг мустақиллиги

Марказий банкнинг иқтисодий мустақиллиги ва уни баҳолаш тартиби. Марказий банкнинг сиёсий мустақиллиги ва уни баҳолаш тартиби. Марказий банкларнинг мустақиллик шкаласи. АҚШ Федерал захира тизимининг мустақиллик даражаси. Европа Марказий банкининг мустақиллик даражаси. Япония Марказий банкининг мустақиллик даражаси. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари Марказий банкларининг мустақиллик даражаси. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг мустақиллик даражаси.

Тижорат банклари ва уларнинг функциялари

Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилиш асослари. Тижорат банкларининг ташкилий тузилиши. Тижорат банкларининг функциялари. Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари. Тижорат банклари фаолиятини лицензиялаш. Тижорат банкларининг ташкилий тузилиши. Жамиятда вақтинчалик бўш пул маблағларининг юзага келиши. Пул маблағларини тижорат банкларида тўпланиши. Банкларнинг депозит ҳисобрақамлари турлари. Тижорат банклари томонидан жалб қилинган ресурсларни актив операцияларга трансформация қилиниши. Тижорат банклари активларининг шаклланиши. Тижорат банкларининг тўлов операциялари орқали пул айланмасининг тартибга солиниши.

Тижорат банкларининг актив ва пассив операциялари

Тижорат банкларининг актив операциялари ва уларни амалга ошириш асослари. Тижорат банклари актив операцияларининг рисклилиги ва даромадлилиги. Тижорат банкларининг пассив операциялари. Тижорат банклари пассивларининг барқарорлиги. Тижорат банклари актив операцияларининг мазмуни ва туркумлиниши. Тижорат банкларининг кредит операциялари. Банкларнинг қимматли қоғозлар билан амалга ошириладиган инвестицион операциялари. Тижорат банкларининг комисион-воситачилик операциялари. Тижорат банклари актив операцияларининг риск даражаси ва даромадлилиги. Тижорат банкларининг пассив операциялари. Банкларнинг депозит ҳисобрақамларига маблағлар жалб этиш. Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан амалга ошириладиган эмиссион операциялари. Банкларнинг ссуда капиталлари бозоридан ресурслар жалб этиши. Тижорат банкининг капиталини шакллантириш билан боғлиқ бўлган операциялар. Тижорат банклари депозит базасининг етарлилиги. Тижорат банклари капиталининг етарлилиги.

Нобанк кредит ташкилотлари ва уларнинг турлари

Нобанк кредит ташкилотлари ва уларнинг зарурлиги. Нобанк кредит ташкилотларининг актив ва пассив операциялари. Ўзбекистонда нобанк кредит ташкилотлари. Нобанк кредит ташкилотларининг турлари ва улар фаолиятининг зарурлиги. Нобанк кредит ташкилотларининг ресурс базасини шаклланиши. Нобанк кредит ташкилотлари устав капиталининг энг кам миқдорига қўйиладиган талаблар. Нобанк кредит ташкилотларининг актив операциялари. Нобанк кредит ташкилотлари фаолиятини тартибга

солиш тизими. Ўзбекистонда нобанк кредит ташкилотлари ва улар фаолиятининг йўналишлари.

Кредит тизими ва унинг барқарорлигига таъсир қилувчи омиллар

Кредит тизимининг мазмуни ва таркиби. Кредит тизимининг элементлари. Кредит тизимининг турлари. Кредит тизимининг барқарорлигига таъсир қилувчи омиллар. “Кредит тизими” тушунчасининг мазмуни. Кредит тизимининг таркиби. Кредит тизимининг элементлари. Кредитлашни ташкил қилиш принциплари. Кредит тизимининг турлари: марказлашган кредит тизими; бозор кредит тизими; ўтиш даври кредит тизими. Кредит тизимининг ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичлар. Кредит тизимини тартибга солиш ва назорат қилиш. Кредит тизимининг барқарорлигига таъсир этувчи омиллар.

Халқаро валюта муносабатлари ва уларни тартибга солиш масалалари

Халқаро валюта муносабатлари ва уларни юзага келиш асослари. Миллий валюта тизими ва унинг элементлари. Жаҳон валюта тизими ва унинг элементлари. Валюта муносабатларини тартибга солиш тизими. Валюта муносабатлари тушунчасининг мазмуни. Валюта муносабатларини юзага келиш асослари. Эркин алмашинадиган валюталар. Халқаро захира валюталар. Валюта курси режимлари. Миллий валюта тизими ва унинг элементлари. Жаҳон валюта тизими ва унинг элементлари. Жаҳон валюта тизимининг эволюцияси. Ўзбекистон Республикасининг валюта тизими. Халқаро валюта муносабатларини ташкил қилиш ва тартибга солиш асослари.

Халқаро молия институтлари ва уларнинг турлари

Халқаро молия институтларининг зарурлиги ва турлари. Халқаро валюта фонди. Жаҳон банки гуруҳи. Минтақавий ривожланиш банклари. Халқаро молия институтларининг зарурлиги. Халқаро молия институтларининг турлари. Халқаро валюта фонди: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Жаҳон банки гуруҳига кирувчи ташкилотлар: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Минтақавий ривожланиш банклари. Европа таъмирлаш ва тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Осиё тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Ислон тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари. Африка тараққиёт банки: ташкил топиши, мақсади, бошқарув тизими, ресурслари ва актив операциялари.

Амалий машғулотларнинг тахминий рўйхати

- Пулнинг пайдо бўлиши, зарурлиги ва функциялари.
- Пул назариялари.
- Пул айланмаси ва унинг таркиби.
- Пул муомаласини ташкил қилиш ва пул массаси. Пул тизими: тушунчаси, шакллари ва элементлари.
- Инфляция ва унинг турлари. Пулнинг барқарорлигини таъминлаш йўллари.
- Кредитнинг зарурлиги, моҳияти ва функциялари.
- Кредит муносабатларининг ривожланиш босқичлари.
- Кредит турлари ва шакллари.
- Банкларнинг келиб чиқиши ва банк тизими.
- Марказий банк ва унинг функциялари.
- Тижорат банклари ва уларнинг функциялари.

- Тижорат банкларининг актив ва пассив операциялари.
- Нобанк кредит ташкилотлари ва уларнинг турлари.
- Кредит тизими ва унинг барқарорлигига таъсир қилувчи омиллар.
- Халқаро валюта муносабатлари ва уларни тартибга солиш масалалари.
- Халқаро молия институтлари ва уларнинг турлари.

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича тавсиялар

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Унда талабалар асосий асосий маъруза мавзулари бўйича олган билим ва кўникмаларини амалий масалалар, кейслар орқали янада бойитадилар. Шунингдек, дарслик ва ўқув қуланмалар бўйича талабалар билимларни ўзлаштириш ва мустаҳкамлаш, тарқатма материаллар асосида билимларни ўзлаштириш, илмий мақолалар ва тезислардан фойдаланиш, масалалар ечиш, мавзулар бўйича тақдиротлар ва кўрсатмали қуроллар тайёрлаш, қонун, қарор, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан фойдаланиш лозим.

Лаборатория ишларини ташкил этиш бўйича кўрсатмалар

Фан бўйича лаборатория ишлари ўқув режада кўзда тутилмаган.

Курс ишларини тайёрлаш услублари

Курс иши тасдиқланган ўқув режада кўзда тутилган таълим йўналишларида бажарилади.

“Пул ва банклар” фани бўйича курс иши танланган мавзу бўйича илмий ва амалий қарашларни акс эттирувчи лойиҳавий ишдир. Курс иши мавзулари фан доирасида ўрганиладиган долзарб масалаларни тўла қамраб олган бўлиш керак.

Курс иши мавзунинг долзарблиги, назарий ва амалий аҳамияти, олинган натижаларнинг ишончлилиги ва расмийлаштириш даражасига қараб баҳоланади.

Курс ишининг режасини тўғри тузиш талабага курс ишининг мақсади ва вазифаларини тўғри шакллантириш, мавзунинг моҳиятини очиқ бериш имконини беради.

Курс иши талабанинг назарий ва амалий билим ва кўникмаларга эга эканлигини намоён этиши зарур.

Курс ишининг бажарилиш сифатига нисбатан қуйидаги талаблар қўйилади:

- мавзунинг долзарблигини асослаб бериш;
- курс ишининг мақсад ва вазифаларини тўғри шакллантириш;
- ишни ёзишда тизимли ва мантиқий кетма-кетликка риоя қилиш;
- таклиф ва тавсияларни асослаб бериш;
- курс ишини амалдаги талабларга мувофиқ равишда расмийлаштириш.

Курс ишларининг намунавий мавзулари

Курс иши намунавий мавзулари тегишли кафедра йиғилишида тасдиқланади ва фаннинг ишчи ўқув дастурида келтириб ўтилади.

Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакли бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- мазкур фан мавзулари бўйича тарқатма материаллар тайёрлаш;

– тегишли мавзулар бўйича рефератлар ёзиш; фан мазмунини бойитиш ва унинг маълумотларини янгилаб боришда ахборот ресурсларидан фойдаланишни йўлга қўйиш;
– фаннинг мазмунини янада такомиллаштириш мақсадида тавсия этилган чет эл адабиётлари маълумотларини таржима қилиш ва фанга тадбиқ этиш;
– талабалар фанни мукаммал ўзлаштириш мақсадида мазкур фанга оид муаммоларни ҳал қилиш йўллари излаб топиш ва муаммоларни мақолалар орқали ёритиш.

Мустақил таълимни ташкил этишнинг мазмуни: талабалар мустақил таълим мавзулари келгусида бажариладиган курс ишлари ва битирув малакавий ишлари мавзулари билан узвийликда бажарилади.

Тавсия этилаётган мустақил таълим мавзулари

Мустақил таълим мавзулари тегишли кафедра йиғилишида тасдиқланади ва фаннинг ишчи ўқув дастурида келтириб ўтилади.

Дастурнинг информацион-услубий таъминоти

Мазкур фанни ўқитиш жараёнида Пул ва банклар ва унинг бўғинларига тегишли маъруза дарсларида модуль тизими асосланган электрон мажмуадан, Пул ва банклар ва уларнинг ҳисоб-китобларига тегишли маъруза машғулотларида педагогик ва ахборот технологияларидан, Пул ва банклар ва ахлоқ кодекси бўлимига тегишли маъруза машғулотларида ақлий ҳужум, амалий иш ўйини технологияларидан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки услугиёт бошқармасида қўлланиладиган метод, методология ва моделлардан, фанни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий (хусусан, интерфаол) методлари, педагогик ва ахборот-коммуникация (медиатаълим, амалий дастур пакетлари, тақдирот, электрон дидактик) технологияларидан фойдаланилади.

Ўзбекистон Республикаси банк тизими амалиётида назорат масалалари бўлимига тегишли маъруза машғулотларида мантикий фикрлаш, ақлий ҳужум ва таълимнинг шу каби бошқа методлари, педагогик ва ахборот технологиялари қўлланилиши назарда тутилган.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар:

1. Омонов А.А, Қоралиев Т.М “Пул ва банклар” Дарслик. Т.: - ИҚТИСОД-МОЛИЯ, 2012 й. – 562 б.
2. Рашидов О. Ю., Алимов И.И., Тоймухамедов И. Р., Тожиев Р. Р. Пул ва банклар. Дарслик. – Т.: ТДИУ. 2011 й. – 428 б.
3. Муллажанов Ф.М. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011 й. – 368 б.
4. Саидов Д. Пул ва пул муомаласи. Ўқув қўлланма/ Т. EXTREMUM-PRESS, 2011 й. 110 б.

Қўшимча адабиётлар:

1. Каралиев Т. Саттаров О. ва бошқалар “Тижорат банклари фаолияти таҳлили”. Ўқув қўлланма. 2013-йил. 192 бет.
2. Деньги, кредит, банки. Учебник. Болвачев А.И., Богачева М.Ю., ИНФРА-М 2012 г.- 591с.
3. Абрамова М.А. Деньги, кредит, банки. – М.: КНОРУС, 2014. – 312 с.

4. Лаврушина О.И. Деньги. Кредит. Банки. Учебник. – М.: КНОРУС. 2013. 448 с.
5. Жумаев Н., Зияев М., Бердияров Б. ва бошқалар. Ўзбекистонда миллий валюта тизимини ривожлантириш: муаммолари ва ечимлари. Монография. - Т.: “Молия”, 2011 й. - 184 б.

Интернет сайтлар:

www.tfi.uz;
www.bir.uz;
www.bma.uz;
www.cbu.uz;
www.finance.uz;
www.state.us;
www.cer.uz;
www.nbu.com

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

Рўйхатга олинди:

№ _____

« ____ » _____ 2017 йил

«Тасдиқлайман»

Ўқув ишлари бўйича

проректор

_____ Қ.Ж. Мирзаев

« ____ » _____ 2017

йил

«ПУЛ ВА БАНКЛАР»

фанининг

ИШЧИ ДАСТУРИ

Билим соҳаси:

100 000 - Гуманитар соҳаси

200 000 - Ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқуқ

Таълим соҳаси:

230 000 - Иқтисод

Таълим йўналишлари:

5 230 700 - Банк иши

Умумий ўқув соати

– 320 соат

Шу жумладан:

Маъруза машғулотлари

– 90 соат (3 семестр – 54 соат
4 семестр – 36 соат)

Амалий машғулотлар

– 90 соат (3 семестр – 54 соат
4 семестр – 36 соат)

Мустақил таълим

ва мустақил ишлар

– 140 соат (3 семестр – 84 соат
4 семестр – 56 соат)

Фаннинг ишчи ўқув дастури Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги 2016 йил 22 январдаги 26-сонли буйруғи билан (буйруқнинг 2 -илоvasи) тасдиқланган “Пул, кредит ва банклар” фани дастури асосида тайёрланган.

Фаннинг ишчи ўқув дастури ўқув режа ва ўқув дастурга мувофиқ ишлаб чиқилди.

Тузувчилар:

Тоғаев С.С	СамИСИ, «Банк ва жамғарма иши» кафедраси ўқитувчиси
Бекмуродов А.А.	СамИСИ, «Банк ва жамғарма иши» кафедраси ассистенти;
Азимова Р.И	СамИСИ, «Банк ва жамғарма иши» кафедраси ассистенти.

Такризчилар:

Мухитдинов Ж.Х	СамИСИ, «Банк ва жамғарма иши» кафедраси катта ўқитувчиси, и.ф.н.
Хайдаров З.Ш.	СамИСИ, «Банк ва жамғарма иши» кафедраси катта ўқитувчиси, и.ф.н.

СамИСИ Банк-молия хизматлари факультети декани:

2017 йил “_____” _____ **А. Бектемиров**
(имзо)

Банк ва жамғарма иши кафедраси мудири:

2017 йил “_____” _____ **З.Д. Ниёзов**
(имзо)

1. Ўқув фани ўқитилиши бўйича услубий кўрсатмалар

Пул ва банклар узоқ муддатли ижтимоий ривожланишнинг натижаси бўлиб, замонавий цивилизациянинг муҳим ажралмас қисми ҳисобланади. Уларнинг амал қилиши ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнларининг узлуксизлигини таъминлаш имконини беради. Шу сабабли, пул ва банкларни алоҳида фан сифатида ўрганиш зарурияти юзага келди.

Фаннинг мақсади — талабаларга пулнинг зарурлиги, моҳияти, пул назариялари ва пул айланмаси, кредит ва кредит муносабатлари, банклар ва

банк тизими, валюталарнинг халқаро миқёсдаги ҳаракатини ташкил қилиш бўйича чуқур назарий ва амалий билимлар беришдан иборат.

**Фан бўйича талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларига
қўйиладиган талаблар**

Мазкур фанни ўзлаштириш жараёнида бакалавр:

- пул ва банклар категорияларининг пайдо бўлиши ва уларнинг эволюцияси;
- пул назарияларининг моҳияти, асосчилари ва намоёндалари;
- пул айланмаси тушунчасининг моҳияти;
- пул муомаласи ва уни ташкил қилиш асослари;
- пул тизимининг мазмуни ва уни ташкил қилиш асослари;
- инфляция ва унинг юзага келиш сабаблари;
- кредит тушунчаси ва унинг зарурлиги;
- кредит муносабатлари юзага келишининг сабаблари ва шарт-шароитлари;
- банкларнинг дастлабки операциялари;
- Марказий банкларнинг юзага келиш сабаблари, мақсади ва ташкилий тузилиши;
- тижорат банклари фаолиятининг ташкилий асослари;
- тижорат банклари актив ва пассив операциялари;
- нобанк кредит ташкилотлари ва улар фаолиятининг зарурлиги;
- кредит тизими ва унинг таркиби;
- валюта муносабатлари асослари;
- халқаро молия институтлари фаолияти **ҳақида тасаввурга эга бўлиши;**
- пул ва банкларнинг шакллари ва турларини;
- пул назарияларининг ўзига хос хусусиятларини;
- нақд ва нақдсиз пул айланмасини;
- пул агрегатлари ва уларнинг таркибини;
- пул тизимининг элементлари ва унинг ривожланишини;
- инфляциянинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини;
- кредит қонуниятлари ва муносабатларининг ривожланиш босқичларини;
- кредитнинг турлари, шакллари ва функцияларини;
- банкларнинг турлари ва банк тизимининг элементларини;
- Марказий банкнинг ташкилий тузилиши ва функцияларини;
- тижорат банкларининг ташкилий тузилиши ва функцияларини;
- тижорат банклари актив ва пассив операцияларининг таркибини;
- нобанк кредит ташкилотлари ресурс базасининг шаклланиши ва актив операцияларини;
- кредит тизимининг элементлари ва турларини;
- миллий валюта тизими ва унинг элементларини;

- халқаро молия институтларининг ривожланишини *билиши ва улардан фойдалана олиши*;
- пул ва банкларнинг функциялари ва уларнинг ўзаро алоқадорлигига баҳо бериш;
- замонавий пул назариялари аҳамиятини англаш;
- пул айланмасини ташкил этиш;
- пулларга бўлган талаб ва таклифни аниқлаш ҳамда пул ислохотларини амалга ошириш;
- пул муомаласини барқарорлаштириш;
- кредит шаклларида фойдаланиш;
- кредит тизимининг барқарорлигини таъминлаш;
- Ўзбекистон Республикаси банк тизимини тартибга солиш;
- тижорат банклари актив операцияларининг рисклилиги ва даромадлилигини баҳолаш;
- валюта муносабатларини барқарорлаштириш;
- халқаро молия институтлари фаолиятини тартибга солиш *кўникмаларига эга бўлиши керак.*

2-4. «Пул ва банклар» фанидан машғулотларнинг мавзулари ва соатлар бўйича тақсимланиши:

1-жадвал

№	Мавзулар номи	Жами соат	Маъруза	Амалий	Мустақил таълим
3-семестр					
1	“Пул ва банклар” фанининг предмети, вазифалари.	14	4	4	6
2	Пулнинг пайдо бўлиши, зарурлиги ва функциялари.	14	4	4	6
3	Пулнинг турлари ва ривожланиши.	14	4	4	6
4	Пулнинг назариялари.	14	4	4	6
5	Пул айланмаси ва унинг таркиби.	14	4	4	6
6	Пул муомаласини ташкил қилиш ва пул массаси.	14	4	4	6
7	Пул тизими: тушунчаси, шакллари ва элементлари	14	4	4	6
8	Инфляция ва унинг турлари. Пулнинг барқарор-лигини таъминлаш йўллари.	14	4	4	6
9	Пул ислохотлари	6	2	2	2
10	Кредитнинг зарурлиги, моҳияти ва функциялари.	14	4	4	6
11	Кредит муносабатларининг ривожланиш босқичлари	8	2	2	4
12	Кредит турлари ва шакллари.	14	4	4	8
13	Кредитнинг баҳоси ва унга таъсир қилувчи омиллар	16	4	4	8

14	Банкларнинг келиб чиқиши ва банк тизими	20	6	6	8
Жами		192	54	54	84
4-семестр					
15	Марказий банк ва унинг функциялари	14	4	4	6
16	Марказий банкнинг актив ва passив операциялари	14	4	4	6
17	Марказий банкнинг мустақиллиги	14	4	4	6
18	Тижорат банклари ва уларнинг функциялари	14	4	4	6
19	Тижорат банкларининг актив ва passив операциялари	14	4	4	6
20	Нобанк кредит ташкилотлари ва уларнинг турлари	14	4	4	6
21	Кредит тизими ва унинг барқарорлигига таъсир этувчи омиллар	14	4	4	6
22	Халқаро валюта муносабатлари ва уларни тартибга солиш масалалари	14	4	4	6
23	Халқаро молия институтлари ва уларнинг турлари	16	4	4	8
Жами		128	36	36	56
Жами семестрлар бўйича		320	90	90	140

Маъруза ва амалий машғулоти мультимедиа қурилмалари билан жиҳозланган аудиторияда ўтилади.

Машғулоти интерфаол усуллар ёрдамида ўтилади, “Кейс-стади”, фан мавзуларига оид масалалар ишлатилади, кейслар ва масалалар мазмуни ўқитувчи томонидан белгиланади. Кўргазмали материаллар ва ахборотлар мультимедиа воситалари ёрдамида узатилади.

Талабалар мустақил ишни тайёрлашда ушбу фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланилади ва жорий назорат сифатида баҳоланади.

– **Мавзу бўйича конспект (реферат ва тақдимот)** – назарий материалларни пухта ўзлаштиришга ёрдам берувчи бундай усул ўқув материалига асосий диққатни кўпроқ жалб этишга ёрдам беради. Талаба конспекти турли назорат ишларига тайёргарлик ишларини осонлаштиради, вақтни тежайди;

– **Ўқитиш ва назорат қилишнинг автоматлаштирилган тизимлари билан ишлаш** – талаба назарий ва амалий машғулотларда олган билимларини ўзлаштиришлари, турли назорат ишларига тайёргарлик кўришлари учун тавсия этилган электрон манбалар, инновацион дарс лойиҳаси намуналари, ўз-ўзини назорат учун тест топшириқлари ва бошқалар;

– **Фан бўйича қўшимча адабиётлар билан ишлаш** – мустақил ишлаш учун берилган топшириқлар бўйича талабалар тавсия этилган асосий адабиётлардан ташқари қўшимча ўқув, илмий адабиётлардан фойдаланади. Бунда рус ва хорижий адабиётлардан фойдаланиш рағбатлантирилади;

– **Интернет тармоғидан фойдаланиш** – фан мавзуларини ўзлаштириш, курс иши, БМИ ёзишда мавзу бўйича интернет манбаларини топиш, улар

ишлаш назорат турларининг барчасида кўшимча рейтинг баллари билан рағбатлантирилади;

– **Мавзуга оид масалалар, кейс-стадилар ва ўқув лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва унда иштирок этиш.**

Мустақил таълимни ташкил этиш бўйича услубий кўрсатма ва тавсияларишлаб чиқиладиган. Унда талабаларга асосий маъруза мавзулари бўйича амалий топшириқ, кейс стадилар ечиш услуби ва мустақил ишлаш учун вазифалар белгиланади.

«Пул ва банклар» фани бўйича 5230700 – «Банк иши» бакалаврият йўналишида ўқув режага мувофиқ курс иши ёзиш 4-семестрда режалаштирилган.

Курс ишини ташкил этиш бўйича услубий кўрсатмалар

Курс ишида фаннинг назарий ва амалий маълумотлари умумлаштирилган ҳолда амалиёт маълумотларига асосланиб, фан бўйича якуний иш сифатида бажарилади ва унда мавзу бўйича маълумотлар жамланиб, таҳлил этилади. Курс ишини ёзишдан мақсад талабани ўқув жараёни мобайнида олган билимини илмий ва амалий жиҳатдан мустаҳкамлаш, аниқ таҳлилий масалаларни ҳал этиш орқали билимини бойитиш, чуқурлаштириш ва умумлаштиришдан иборат. Курс иши мавзулари умумий талабалар сонидан 20-30 фоиз кўпроқ бўлиб, олдиндан тайёрланади. Курс ишининг ҳажми кафедра томонидан белгиланган ҳажмда бўлиши ҳамда фақат талабанинг шахсий қўл ёзма асосида амалга оширилиши талаб этилади.

Курс иши кафедранинг профессор ўқитувчилари томонидан таёрланган услубий қўлланма талаблари асосида бажарилади.

«Пул ва банклар» фани бўйича тавсия этилаётган курс иши мавзуларининг тахминий рўйхати: (курс ишини бажариш бўйича услубий қўлланма кафедра профессор-ўқитувчилар томонидан яратилган ва намунавий тахминий мавзулар келтирилган).

«Пул ва банклар» фани бўйича курс иши танланган мавзу бўйича илмий ва амалий қарашларни акс эттирувчи лойиҳавий ишдир. Курс иши мавзулари фан доирасида ўрганиладиган долзарб масалаларни тўла қамраб олган бўлиш керак.

Курс иши мавзунинг долзарблиги, назарий ва амалий аҳамияти, олинган натижаларнинг ишончлилиги ва расмийлаштириш даражасига қараб баҳоланади.

Курс ишининг режасини тўғри тузиш талабага курс ишининг мақсади ва вазифаларини тўғри шакллантириш, мавзунинг моҳиятини очиб бериш имконини беради.

Курс иши талабанинг назарий ва амалий билим ва қўникмаларга эга эканлигини намоён этиши зарур.

Курс ишининг бажарилиш сифатига нисбатан қуйидаги талаблар қўйилади:

- мавзунинг долзарблигини асослаб бериш;
- курс ишининг мақсад ва вазифаларини тўғри шакллантириш;
- ишни ёзишда тизимли ва мантикий кетма-кетликка риоя қилиш;
- таклиф ва тавсияларни асослаб бериш;
- курс ишини амалдаги талабларга мувофиқ равишда расмийлаштириш.

5. Фан бўйича талабалар билимини баҳолаш ва назорат қилиш меъзонлари

Баҳолаш усуллари	Экспресс тестлар, ёзма ишлар, оғзаки сўров, презентациялар, кейс-стади, фан мавзуларига оид масалалар
Баҳолаш меъзонлари	86-100 балл «аъло» - фанга оид назарий ва услубий тушунчаларни тўла ўзлаштира олиш; - фанга оид кўрсаткичларни иқтисодий таҳлил қилишда ижодий фикрлай олиш; - ўрганилаётган жараёнлар ҳақида мустақил мушоҳада юритиш; - меҳнат муносабатларига оид таҳлил натижаларини тўғри акс эттира олиш; - ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларга тўла баҳо бериш; - таҳлил натижалари асосида вазиятга тўғри ва ҳолисона баҳо бериш; - ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ва жараён тўғрисида тасаввурга эга бўлиш; - ўрганилаётган жараёнларни аналитик жадваллар орқали таҳлил этиш ва тегишли қарорлар қабул қилиш. 71-85 балл «яхши» - ўрганилаётган жараёнлар ҳақида мустақил мушоҳада юритиш; - таҳлил натижаларини тўғри акс эттира олиш; - ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ва жараён тўғрисида тасаввурга эга бўлиш; - ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларга тўла баҳо бериш; - ўрганилаётган жараёнларни жадваллар орқали таҳлил этиш ва тегишли қарорлар қабул қилиш. 55-70 балл «қониқарли» - ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларга тўла баҳо бериш; - ўрганилаётган иқтисодий ҳодиса ва жараён тўғрисида тасаввурга эга бўлиш; - ўрганилаётган жараёнларни аналитик жадваллар орқали таҳлил этиш. 0-54 балл «қониқарсиз» - ўтилган фаннинг назарий ва услубий асосларини билмаслик;

	- иқтисодий ходиса ва жараёнларни таҳлил этиш бўйича тасаввурга эга эмаслик; - ўрганилаётган жараёнларга иқтисодий усулларни қўллай олмаслик.		
	Рейтинг баҳолаш турлари	Максимал балл	Ўтказиш вақти
	Жорий назорат:	35	
	маъруза машғулотларда фаоллиги, мунтазам равишда конспект юритиши учун	6	Семестрлар давомида (3 семестр 4-6-12) (4 семестр 2-6-8)
	Мустақил таълим топшириқларининг ўз вақтида ва сифатли бажарилиши	9	
	Амалий машғулотларда фаоллиги, саволларга тўғри жавоб берганлиги, амалий топшириқларни бажарганлиги учун	20	
	Оралик назорат (Оралик назоратлар тасдиқланган график асосида дарс машғулотларидан сўнг ташкил этилади).	35	
	Биринчи оралик назорат ёзма иш (маърузачи ва амалий машғулот ўқитувчиси томонидан қабул қилинади).	20	3 семестр
	Иккинчи оралик назорат оғзаки сўров (маърузачи ва амалий машғулот ўқитувчиси томонидан қабул қилинади).	15	4 семестр
	Якуний назорат	30	4 семестрнинг 18 ҳафтаси
	Ёзма иш	30	
	ЖАМИ	100	

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар:

- Каримов И.А “Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида” (Учинчи тўлдирилган нашр). Т.: - “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016 й.
- Омонов А.А, Қоралиев Т.М “Пул, кредит ва банклар” Дарслик. Т.: - ИҚТИСОД-МОЛИЯ, 2012 й. – 562 б.

7. Рашидов О. Ю., Алимов И.И., Тоймухамедов И. Р., Тожиев Р. Р. Пул, кредит ва банклар. Дарслик. – Т.: ТДИУ. 2011 й. – 428 б.
8. Муллажанов Ф.М. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011 й. – 368 б.
9. Саидов Д. Пул ва пул муомаласи. Ўқув қўлланма/ Т. EXTREMUM-PRESS, 2011 й. 110 б.

Қўшимча адабиётлар:

6. Каралиев Т. Саттаров О. ва бошқалар “Тижорат банклари фаолияти таҳлили”. Ўқув қўлланма. 2013-йил. 192 бет.
7. Деньги, кредит, банки. Учебник. Болвачев А.И., Богачева М.Ю., ИНФРА-М 2012 г.-591с.
8. Абрамова М.А. Деньги, кредит, банки. – М.: КНОРУС, 2014. – 312 с.
9. Лаврушина О.И. Деньги. Кредит. Банки. Учебник. – М.: КНОРУС. 2013. 448 с.
10. Жумаев Н., Зияев М., Бердияров Б. ва бошқалар. Ўзбекистонда миллий валюта тизимини ривожлантириш: муаммолари ва ечимлари. Монография. - Т.: “Молия”, 2011 й. - 184 б.

Интернет сайтлар:

1. www.mail.tdiu.uz – ТДИУ электрон кутубхонаси
2. www.el.tfi.uz –ТМИ электрон кутубхонаси
3. <http://www.elib.me> –электронные учебники по маркетингу
4. <http://www.lex.uz>– Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги
5. <http://www.alleng.ru> – учебник, пособие, справочник по маркетингу.
6. <http://www.aup.ru> –административно-управленческий портал
7. www.ziyounet.uz–таълим портали

в) Тестлар

Тест топшириғи	Тўғри жавоб	Муқобил жавоб	Муқобил жавоб	Муқобил жавоб
Қадимда қайси мамлакатда пул вазифасини асал бажарган?	*Қадимги Шумер давлатида	Африкада	Римда	Хитойда
Тижорат банкларнинг ресурс базасида асосий қисмини қайси манбалар ташкил қилади?	*Жалб қилинган ресурслар	Ўз маблағълари	Бошқа тижорат банклардан олинган маблағълар	Марказий банкни қайта молиялаш кредитлари
Қуйидагиларнинг қайси бири ҳақиқий пул?	*Олтин, кумуш, мис	Олтин билан таъминланган пуллар	АҚШ доллари, Англия фунт стерлинги	Муомаладаги қоғоз пуллар
Қуйидаги омиллардан қайси бири товар нархини пасайтиради?	*Кучли рақобат	Юқори нафлик	Талабнинг ортиши	Таклифнинг камайиши.
Бартер - бу?	*Бевосита товарни товарга алмаштиришдир	Бозор иқтисоди тақозо этадиган товар-пул муносабатидир	Товар топиш жуда ҳам осон бўлган шароитдаги товар алмашувиди	Бевосита пул иштирокида бўладиган товар алмашувидир.
Пулнинг муомала воситаси деганда-?	*Пулнинг товар ҳарид этиш ёки пулни товарга айирбошлаш вазифасини бажариши тушунилади	Пулнинг ўзида ижтимоий меҳнатни мужассамлаштиралиши тушунилади	Пулнинг мамлакатлар ўртасидаги ҳисоб - китоблар, товарлар ва хизматлар учун тўловларни бажариши тушунилади	Пулнинг жамғарилиши.
Банкнот:	*Марказий эмиссия банклари томонидан чиқариладиган фоизсиз кредит билетидир.	Белгиланган муддатда қарзга олинган пулни тўлаш учун берилган тилхат	Фуқаро, корхона, фирма ёки банкнинг маблағъ этишмаслиги сабабли ўз қарзларини тўлашга қурби етмаслиги	Қоғоз ва танга пуллар
Қуйида қайд этилганларнинг қайси бири кредит пуллари	*Банкнотлар, векселлар, пластик карточкалар	Векселлар, чек, банкноталар, олтин	Олтин, кумуш	Олтин, кумуш, бронза, мис.

ҳисобланади?				
Чек - бу:	*Имзолаганнинг жорий ҳисобидан муайян суммани бериш ёки бошқа ҳисобга ўтказиш ҳақида банкка берилган ёзма фармойишни ифода этувчи ҳужжат	Акционер жамият фойдасининг аксия эгасига тегадиган, бинобарин, унинг даромадига айланган қисми	Марказий эмиссия банклари томонидан чиқариладиган фоизсиз кредит билети	Товарни товарга бевосита айрибошлаш
Қиска муддатли кредитлар қанча муддатга берилади?	*12 ойгача	1 йилдан 5 йилгача	5 йилдан ортиқ муддатга	Ўрта муддатга
Агар берилган кредит шартномада кўзда тутилмаган мақсадларга сарфланаётганлиги аниқланса:	*Кредит шартномаси муддатидан олдин бекор қилинади ва берилган кредитни ундириб олиш чоралари кўрилади	Кредит шартномасида кўзда тутилган иқтисодий жазолар ва жарималар қўлланилади	Гаровга қўйилган мол-мулк сотувга қўйилади	Кредит шартномаси бошқатдан тузилади
Кредитлаш принципларидан бири:	*Ҳақ тўлашлик	Бепуллик	Устуворлик	Қарздорлик
Кредитлаш тамойилларидан бири:	*Қайтариб беришлик	Узоқ муддатлилик	Фойда келтиришлили	Доимийлик
Узоқ муддатли кредитлар қанча муддатга берилади?	*1 йилдан ортиқ муддатга	12 ойгача	1 йилдан 5 йилгача	Узоқ муддатга
Кредитлаш тамойилларидан бири:	*Мақсадлили	Режалилик	Узлуксизлик	Устуворлик
Экспорт деганда нима тушунилади?	*Мамлакатдан бошқа мамлакатларга товарлар, хизматлар ва капитал чиқариш	Мамлакатга бошқа мамлакатларда н товарлар, хизматлар ва капитал киритиш	Мамлакатга хорижий инвестицияларн и жалб этиш	Мамлакатга четдан иш кучи ресурсларни келтириш
Валюта конвертацияси деганда нима тушунилади?	*Миллий валютанинг бошқа миллий валютада ифодаланиши	Миллий валютанинг олтинга тенглаштирили ши	Миллий валютанинг эркин алмаштириладиг ан валюталарга нисбати	Миллий валютанинг фақат АҚШ доллариди ифодаланиши
Тижорат банкларида кредит фоизи неча кунга ҳисобланади	*365	360	350	Шартнома бўйича
Ўзбекистон Республикасининг	*1993 йил 7 майда	1994 йил 5 июнда	1995 йил 26 декабрда	1996 йил 25 апрелда

"Валютани тартибга солиш тўғрисида"ги қонуни қачон қабул қилинган?				
Миллий валюта нима?	*Муайян мамлакатнинг расмий пул бирлиги	Халқаро пул бирликлари ва тўлов воситалари	Икки ва ундан ортиқ мамлакатларнинг пул бирликлари ва тўлов воситалари	Хорижий давлатларнинг пул бирликлари ва тўлов воситалари
Банк кредитлаш тамойиллари - бу:	*Мақсадли, таъминланган, муддатли, тўловлилик, қайтариб бериш характери	маҳаллий бошқарув фармойиши	Мақсадли, муддатли, тўловлилик, қайтариб бериш характери	Мақсадли, таъминланган, тўловлилик, қайтариб бериш характери
Банк мижозлари томонидан қабул қилинган маблағларнинг қайси бир тури учун юқори фоиз тўлайди:	*Муддатли омонатлар учун	Талаб қилиб олингунча сақланадиган омонатлар учун	жамғарма омонатлар учун	4.Пластик карточкадаги пул маблағлар учун
Конткоррент рақамидаги кредит қолдиғи бўйича фоиз кимнинг фойдасига ёзилади:	*Мижоз фойдасига	Банк фойдасига	Тенг бўлинади	Умуман ҳисобланмайди
Кредит линияси очилган алоҳида ссуда рақами бўйича фоиз қандай ҳисобланади?	*Ҳақиқатда фойдаланилган кредит ҳажми бўйича	Кредитнинг ҳақиқий фойдаланилган ҳажмидан қатъий назар барча очилган кредит линиясига	Ҳар ой ўртача қарз қолдиғи бўйича	Кредитнинг қайтарилмаган қисмига
Акционерлик тижорат банкининг ўз капитали ташкил этилади	*Акциялар эмиссияси ҳисобига	Марказий банк кредити ҳисобига	Депозит сертификатлари ни чиқариш орқали.	Давлат бюджети ҳисобига
Банкларнинг банкротликка учраш сабаблари:	*Банкни ёмон бошқариш	Инфляция	Банк ликвидли маблағларининг кўпайиши	Банк кредит ресурсларининг кўплиги.
2013 йилдан бошлаб Марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкаси неча фоиз қилиб белгиланган.	*12%	15%	14%	20%
Банкнинг пассивлари - бу:	*Мажбуриятлар, капитал, даромад.	Мажбуриятлар, капитал, харажатлар.	Актив, капитал, даромад	Мажбурият, даромад, харажат

Бозор шароитида миллий валюта курсини ўрнатади:	*Валюта биржа бозоридаги талаб ва таклиф асосида	Вазирлар Махкамаси	Мамлакат Марказий банки	Тижорат банклари
Тижорат банки учун тақиқланган фаолият турлари бу:	*Бевосита ишлаб чиқариш, савдо ва суғурта фаолияти билан	Фақат бевосита ишлаб чиқариш билан	Тижорат банки учун тақиқланган фаолият тури йўқ.	Кредит олиш.
Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти қайси банкда сақланади.	*ДТ “Халқ” банкида	Фуқароларнинг аризасига асосан хоҳлаган банкида	ОАТБ Агробанкда	Марказий банкда
Ўзбекистон ҳудудида биринчи банк муассасаси қачон ва қаерда очилган	*1875 йил Тошкентда	1880 йил Тошкентда	1875 йил Самарқандда	1880 йил Самарқандда
Пулнинг моҳияти қайси функцияларда намоён бўлади?	*Муомала, тўлов, жамғарма воситаси, қиймат ўлчови функцияларида.	Қиймат ўлчови ва тўлов воситаси функциясида.	Еркин айланиш функциясида.	Жаҳон пуллари функциясида.
Пулнинг муомала воситаси функциясида қандай пуллар иштирок этади:	*фақат нақд пул иштирок этади;	фақат нақд пул бўлмаган пул иштирок этади	кредит ва реал пуллар қатнашади;	нақд пул ва нақд бўлмаган пуллар иштирок этади.
Пулнинг моҳияти нимада?	*товарларни қийматининг умумий эквиваленти эканлигида	жамият бойлиги эканлигида	ҳамма нарсани сотиб олиш мумкинлигида	мустиқил алмашув шакли эканлигида.
Пулнинг қадрсизланиши қайси пул муомаласида рўй беради?	*Қоғоз пулларга ўтилгач	Метал пуллар муомаласида	Ҳақиқий пулларга ўтилгач	Кредит пулларга ўтилгач
Пулнинг иқтисодийдаги роли?	*товарларни ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнида асосий воситачи ҳисобланади	қиймат ўлчови ҳисобланади;	қиймат ўлчови ҳисобланади;	чет эл валютаси курсини белгилаш.
Пулнинг зарурлиги нимада?	*турли мулк шакллари ва товар хўжалиги мавжудлигида;	бозор муносабатлари га ўтишда;	турли хил мулк шакллариининг вужудга келишида;	товар хўжалигининг мавжудлигида;
Пулнинг турларини кўрсатинг?	*кредит, қоғоз ва электрон пуллар	валюта	акциялар	электрон пуллар
Ҳозирги кунда муомалада пулнинг	*Қоғоз, кредит ва электрон пуллар	Танга пул	Кредит пуллар	Танга , қоғоз , кредит, чек

аниқ ҳақиқий қийматга эга бўлган қандай турлари мавжуд				электрон пуллар
Ҳисоб-китоб хужжатлари ичида тўловлар тез амалга ошириладиган хужжатни кўрсатинг.	*Тўлов топшириқномаси	Аккредитив	Инкассо,	Кредит карточкалари
Пул массасининг таркибига нималар киради?	*Пул агрегатлари	Нақд пуллар	Пул айланиши	Фақат нақд пулсиз ҳисоб-китоблар
Танга пуллар АҚШ доллариға нисбатан қандай қийматда бўлади?	*1 сент	пенни (пенни)	никел (никкел) ёки 5 сент	чорак (куартер)
АҚШ Федерал резерв тизими томонидан муомалага чиқариладиган банкноталар қандай қийматда зарб қилинади?	*1, 2, 5, 10, 20, 50, 100	1, 2, 3, 4, 10	10, 20, 30, 40, 50, 100	1, 5, 10, 20, 25, 50, 100
АҚШда пул таъминотини қайси банк назорат қилади?	*Федерал резерв тизими	Тижорат ва Швестия банклари	Ексем банк	Федерал банки ва жамғарма банклар
Пул тизимининг турлари:	*Метал пул муомаласи;	Бемитализм;	Монометализм;	Метал пул муомаласи тизими ва қоғоз ва кредит пуллар
Тижорат кредитининг мақсади-	*фойда олиш	ссуда фоизи олиш	товар сотишни тезлаштириш ва фойда олиш	товар сотиб олиш
Кредитлаш жараёни қандай тамойиллар орқали амалга оширилади?	*мақсадлилиқ, таъминланганлик, муддатлилиқ, қайтарилиш ва тўловлилиқ	кредитнинг мақсади, муддати ва миқдори	бизнес-режа, молиялаштириш прогнози, солиқ декларастияси, молия ҳисоботи, касса тушумлари тўғрисидаги ҳисобот	фоизлилиқ
Кредит субъектлари кимлар?	*Корхона ва ташкилотлар, фирма, аҳоли, банклар ва давлат	Давлат, хорижий давлатлар ҳамда ташкилотлар	Марказий банк	Тижорат банклари
Кредит объектларини кўрсатинг?	*Ҳар қандай пул маблағлари	Товарлар, ишлаб чиқариш харажатлари ва ҳисоб –	Товар ишлаб чиқариш ва фондлар	Аҳоли омонатлари

		китоблардаги маблағлар		
Истеъмол кредити деганда нимани тушунаси?	*Аҳолининг эhtiёжларини қондириш учун бериладиган кредитлар	Корхоналарга бериладиган кредитлар	Давлат томонидан бериладиган кредитлар	Тадбиркорларн и қўллаб- қувватлаш учун бериладиган кредитлар
Халқаро кредит нима?	*Бу ссуда капиталининг халқаро миқёсидаги харакати	Бу чет элдан ресурслар сотиб олиш	Бу марказий банкдан тижорат банкларини кредитлаш	Бу четга товарлар чиқариш
Ссуда капиталининг манбалари нималардан иборат?	*Муддатли депозитлар, аҳоли жамғармалари, қарз маблағлари ва банкнинг ўз маблағлари	Ҳисоб-китоб счётларидаги маблағлар	Бошқа банклардан олинган кредитлар	Марказий банкдан олинган кредитлар
Республикамизда асосий ўринни эгалловчи кредит шаклини кўрсатинг?	*Банк кредити	Истеъмол кредити	Тижорат кредити	Давлат кредити
Тижорат кредитининг объекти нима?	*Товарлар	Пул маблағлари	Давлат облигастиялари	Акциялар
Кредитни тулаш манбаларига кўра ажратинг	*Марказлашган ресурслар ва жалб килинган ресурслар	Ўз маблағлари ва банк кредити	Ўз маблағлари, гарант маблағлар	Ўз маблағлари ва қарз маблағлари
Кредитни зарурлигини белгиловчи омиллар:	*Фондларни доиравий айланиш боскичлари;	Товар-пул муносабатлари нинг вужудга келиши;	Такрор ишлаб чиқариш узлуксизлиги;	Фондларнинг айланиши;
Халқаро кредитнинг характери бўйича турлари:	*Экспорт ва импортни кредитлаш;	Давлат, тижорат ва банк;	Давлатлараро хусусий ва фирма кредитлар;	Товар ва валюта;
Кредит таъминотида нималар киради:	*Кучмас мулк, қимматли қоғозлар, гаров, 3 чи шахс кафиллиги;	Кредит чегараси;	Товар моддий бойликлари;	Давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари;
Тижорат кредитининг асосий қуроли нима?	*Вексел;	Чек, кредит карточкалар;	Товар шаклида берилиши;	Фоиз ставкаси кам;
Кредит таъминланганлигига кўра неча турга бўлинади:	*2	1	3	4
Кредит ва қарз муносабатларининг фарқли жиҳатлари:	*Кредит тамоийлларида	Кредит муддатида	Микдорида	таъминотида
Судхўрлик кредити	*МБ томонидан	Ссуда капитали	Халқаро микесда	Кредит

нима?	тегишли листензияга эга булмаган жисмоний шахслар томонидан маблағларни вақтинча фойдаланишга бериш;	бозори томонидан юридик ва жисмоний шахсларга бериладиган маблағ;	амалга ошириладиган кредит тури;	ташкilotлари томонидан амалга ошириладиган функцияси;
Ташки савдони кредитлашнинг янги шакллари қайсилар?	*Лизинг, факторинг ва форфейтинг	Туризм, хорижий қимматли қоғозлар билан олди-сотди	Инвестиция фаоляти, лизинг	Еврокредит, вексел бўйича кредит бериш
Қуйидагиларнинг қайси бири кредит пуллари деб юрителиди	*вексел, чек, банкнота	инкассо	кредит	микрокредит
Таъминот манбаи бўлмаган кредит:	*бланкли (ишончли) дейилади	истеъмол кредити дейилади	кафолатли кредит дейилади	савдо кредити
Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг асоси “Банклар ва банк фаоляти тўғрисида”ги қонун илк бора қачон қабул қилинган?	*1991 йил 15 феврал.	1996 йил 25 апрел.	1991 йил 16 феврал.	1997 йил 25 апрел.
Ўзбекистон Республикаси Давлат Банкига қачондан бошлаб Марказий Банк номи берилган?	*1991 йилдан.	1995 йилдан.	1992 йилдан.	1996 йилдан.
Тижорат банклари учун тақиқланган фаолят турларига қуйидагилардан қайсилар киради	*савдо ва суғурта	саноат ва савдо	қурилиш, маиший хизмат ва савдо	экспорт ва импорт хизматлари
Тижорат банки устав капиталининг минимал миқдорини ким белгилайди?	*Марказий банк	Давлат ва ҳуқуқ органлари	Тижорат банкларининг акционерлари	Олий Мажлис
Тижорат банклари учун мажбурий резервлар нормасини ким ўрнатади?	*Марказий банк	Молия вазирлиги	Олий Мажлис	Давлат ва ҳуқуқ ташкilotлари
Марказий банкнинг бош мақсади келтирилган жавобни аниқланг.	*Миллий валюта барқарорлигини таъминлаш	Пул – кредит сиёсатини олиб бориш	Банкноталарни эмиссия қилиш	Инфляцияга қарши сиёсат олиб бориш

Ўзбекистон Республикасида 2 погонали банк тизимини ташкил этишга реал асос қайси қонун асосида юзага келган?	*1991 йил 15 февралдаги «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонун асосида	1991 йил 15 апрелдаги «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонун асосида	1996 йил 25апрелдаги «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонун асосида	1996йил 15 апрелдаги «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонун асосида
Баланс нима?	*Маблағларнинг манбалари ва жойлашувининг мувозанати	Дебет ва кредит колдиги йигиндисининг мувозанати	Дебет ва кредит колдикларининг йигиндиси	Пул маблағлари тўғрисидаги ҳисобот
Тижорат банкларининг ноликвид активлари келтирилган жавобни аниқланг?	*Муддати утган ссудалар, муддати утган фоизлар	Берилган кредитлар, уз инвестициялар и	Кассадаги ва юлдаги нақд пуллар	Қимматли қоғозлар, давлат облигациялари
Тижорат банкларининг даромад келтирмайдиган активлари келтирилган жавобни аниқланг	*Номоддий активлар, асосий воситалар	Берилган кредитлар, ўз инвестициялар и	Қимматли қоғозлар, давлат облигациялари	Хазина векселлари
Париж валюта тизимида қайси стандартга асос солинди?	*Олтин-танга	Олтин-қўйма	Олтин-девиз	Хеч қандай
СДР қандай маънони англатади?	*Махсус қарздорлик ҳуқуқи	Махсус активлар миқдори	Махсус тўловлар ҳуқуқи	Махсус тўловлар миқдори
Ўзбекистон ХВФга нечинчи йил аъзо бўлган	*1992 йил	1993 йил	1991 йил	1990 йил
Жаҳон тикланиш ва тараққиёт банки нечанчи йил ташкил топган	*1944 йил	1945 йил	1950 йил	1948 йил
“Пул ўзидан кетган жанобдир, Бироқ қобил хизматкор жуда” деган ибора муаллифи ким?	*Беков	Герод	А. Смит	К. Маркс
Пул айланиш шакллари кўрсатинг?	*Нақд пул ва нақд пулсиз	Нақд пул	Нақд пулсиз	Векселли, ордерли
Кредитнинг нечта вазифаси мавжуд?	*5	4	3	2

1- мавзу:Пулнинг пайдо бўлиши

- 1. «Пул, кредит ва банклар» фанининг предмети ва вазифалари. Фаннинг бошқа фанлар билан узвий боғлиқлиги. Бозор иқтисодиётига ўтишда фаннинг мақсади ва вазифалари.
- 2. Товар ишлаб чиқариш ва пулнинг зарурлиги. Пулнинг моҳияти ва унинг хусусиятлари. Пул товар қийматининг умумий эквиваленти.
- 3. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида пул муносабатларининг бозор муносабатларига мувофиқлиги.
- 4. Пулнинг функциялари ва уларга тавсиф. Пул қиймат ўлчови, муомала воситаси, тўлов воситаси сифатида. Пул жамғарма воситаси.

Товар-пул муносабатлари қўйидагиларни ифода қилади:

Рационалистик ва эволюцион қараш асосчиларининг пулнинг моҳияти тўғрисида қарашлари

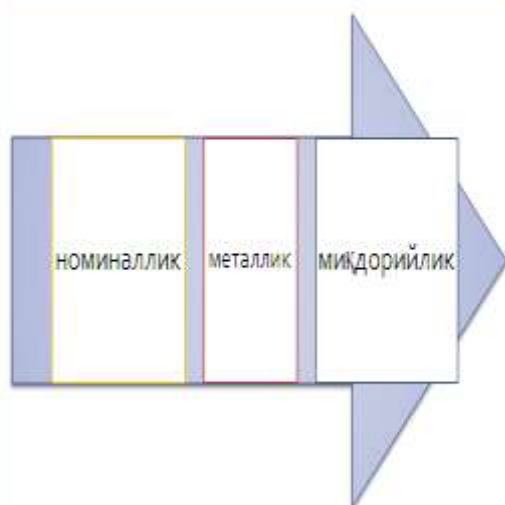
Ўтган аср иқтисодчилари томонидан пулнинг хусусиятлари
тўғрисида билдирилган фикрлар:

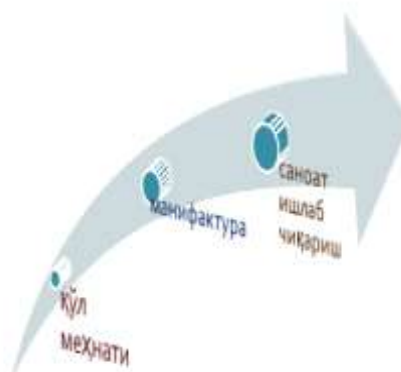
2-мавзу: Пул назариялари

- 1. Пул назариялари тўғрисида умумий тушунча.
- 2. Пул назарияларининг келиб чиқиши, турлари ва намоёндалари. Пулнинг металллик назарияси. Пулнинг номиналлик назарияси ва унинг манбалари. Пулнинг миқдорий назарияси, монетаризм.
- 3. Пулга кейнсиан, нокейнсиан ва бошқа қарашлар. Пул назариясининг янгича талқин қилиниши.

Пул назариялари - пул табиати ва пулнинг ишлаб чиқаришни шакллантиришга таъсири ҳақидаги назариялардир.

ПУЛ НАЗАРИЯЛАРИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБЛАРИ:

ПУЛНИНГ МЕТАЛЛИК НАЗАРИЯСИ

	Т. Меңді Нормс «Ақпараттық байланыс жүйесіндегі Білім, Ғылым және мәдениеттің түпкі байланыс жүйесіне қатынасы»
	У. Стеффорд «Білімнің қоғамдағы маңызы мен оның қарастырылуының маңызы» Білімнің қоғамдағы маңызы мен оның қарастырылуының маңызы Білімнің қоғамдағы маңызы мен оның қарастырылуының маңызы Білімнің қоғамдағы маңызы мен оның қарастырылуының маңызы Білімнің қоғамдағы маңызы мен оның қарастырылуының маңызы Білімнің қоғамдағы маңызы мен оның қарастырылуының маңызы
	К. Книс «Білімнің қоғамдағы маңызы мен оның қарастырылуының маңызы» Білімнің қоғамдағы маңызы мен оның қарастырылуының маңызы Білімнің қоғамдағы маңызы мен оның қарастырылуының маңызы Білімнің қоғамдағы маңызы мен оның қарастырылуының маңызы Білімнің қоғамдағы маңызы мен оның қарастырылуының маңызы

Олтин танга стандарти

Олтин куйма стандарти

ОЛТИН ДЕВИЗ СТАНДАРТИ

ТОҶИВИҲИ НОМИНАЛИК НАЗАРИҶИ

Ж.Беркли Ж.Стюарт	• түпкү дөөлөт бунда келтирилат; түпкүт бийлиги унут кўрсатилган номнама билан аниқланады
Г.Кнап	• түпкүт дөөлөт томондан белгиленгенге өтүб олуи карамаатта кезик. Шу себепи кан. түл дөөлөт томондан келтирилат. Бу маанидеги ас дөөлөт түл маанидеги даб атыды

ПІЛІНІ МІКДОРІЙЛІК НАЗАРІЯСИ

[illegible]

3- мавзу: Пул айланиши ва унинг таркиби

1. Пул айланишига тавсифнома ва унинг тузилиши. Пул айланишининг таркибий қисмлари.
2. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар, уни ташкил қилиш тамойиллари ва ривожлантириш истиқболлари. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг асосий шаклларига қисқача тавсифнома, уларнинг хусусиятлари ва қўллаш имкониятлари.
3. Нақд пул айланиши ва унинг хусусиятлари.

3- мавзу: Пул айланиши ва унинг таркиби

1. Пул айланишига тавсифнома ва унинг тузилиши. Пул айланишининг таркибий қисмлари.
2. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар, уни ташкил қилиш тамойиллари ва ривожлантириш истиқболлари. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг асосий шаклларига қисқача тавсифнома, уларнинг хусусиятлари ва қўллаш имкониятлари.
3. Нақд пул айланиши ва унинг хусусиятлари.

Нақд пулсиз ва нақд пул ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган тўловларнинг йиғиндиси **пул айланиши**ни ташкил қилади

Истиқдодий тилида товар ва пул айланишининг содда хўралиши.

Товарлар ва маҳсулотлар.

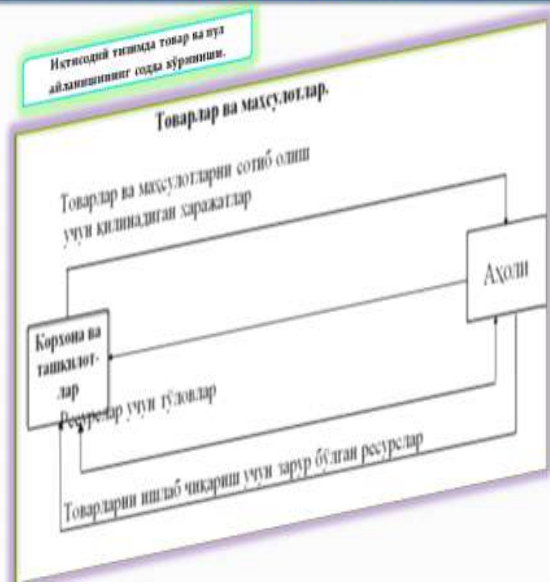
Товарлар ва маҳсулотларни сотиб олиш учун қилинадиган харажатлар

Корхона ва ташкилотлар

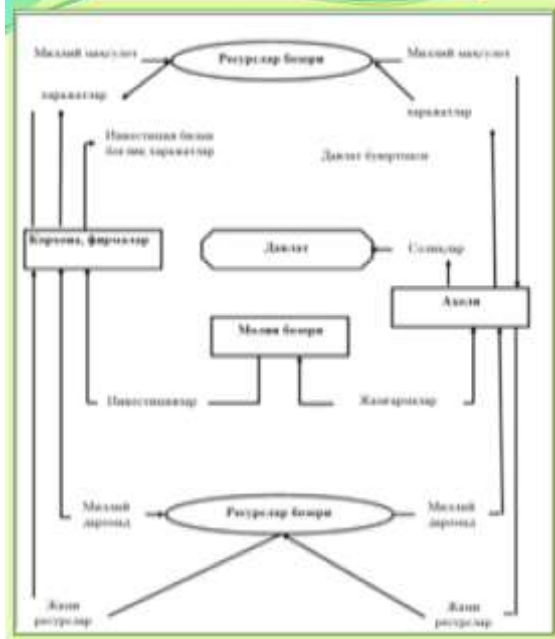
Ресурслар учун тўловлар

Товарларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурслар

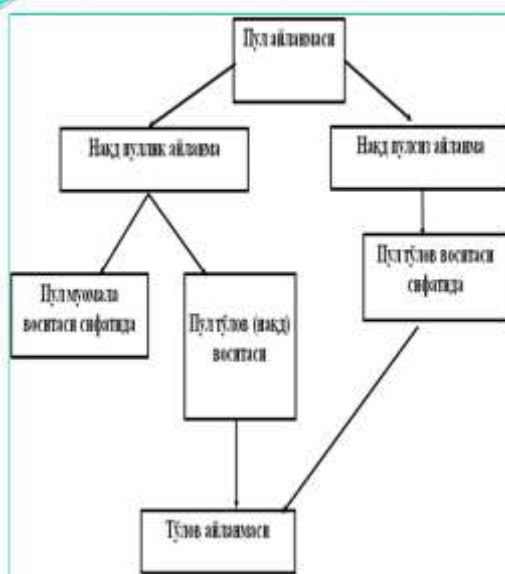
Аҳоли

Ривожланган иқтисодий тизимда пул ва товар айланиши

Пул айланишининг таркибий қисмлари.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш тамойиллари

банк нақд пулсиз ҳисоб китобларни ташкил қилади ва уларнинг бажарилиши устидан назорат қилади	қайси соҳада қайси ҳолларда нақд пулсиз ҳисоб китоб шакллари ишлатилиши, уларни ташкил қилиш тамойиллари тўловчининг тўлов ва кредитга лоялияти ҳисобга олинмас эди	тўлов вақти катъий белгиланган, яъни барча тўловлар товарлар жўнатиладиган кейин ёки хизмат бажариладиган сўнг ўтказилади. Аванс тўловлари тўловчи томонидан кредитга рухсат этилмас эди	тўловчининг розилиги тўлов ўтказилишининг асоси сифатида тан олинган
---	---	--	--

Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шакллари

4-мавзу: Пул муомаласини ташкил қилиш ва пул массаси

1. Пул муомаласи қонуни.
2. Пул агрегатлари, уларга тавсифнома ва пулни тартибга солиш амалиёти ва унга таъсир қилувчи омиллар.
3. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирови шароитида пул муомаласини тартибга солиш ва барқарорлаштиришда Марказий банкнинг роли.

Пул муомаласи қонуни муомаладаги товарлар массаси, уларнинг нархи даражаси ва пул муомаласи тезлиги орасидаги иқтисодий алоқадорликни акс эттиради.

Реализация қилинадиган товарлар сўмаси	-	Кредитга сотилган товарлар сўмаси	+	Мажбуриятлар бўйича тўловлар сўмаси	-	Бир-бирини қоплайдиган тўловлар сўмаси
Пулнинг муомала ва тўлов воситаси сифатида ўртача айланиш тезлиги						

Ўзбекистонда пул массаси қўйидаги таркибий қисмлардан иборат:

M_0

• нақд пуллар

M_1

• M_0 + счётлардаги пул қолдиғи + маҳаллий бюджет маблағлари + бюджет ва бошқа ташкилотлар маблағлари

M_2

• M_1 + Ҳалқ банкидаги жамғармалар

M_3

• M + сертификатлар + мақсадли заём облигациялари + давлат заём облигациялари + хазина мажбуриятлари

$$M = \frac{PxQ}{V}$$

- bunda:
- M - muomaladagi pul massasi;
- R - tovarlarning o'rtacha baholari;
- Q - tovarlar hajmi;
- V - pul birligining aylanish tezligi.

O Lavrushin tomonidan taklif etilgan pul muomalasi qonuni formulasi:

$$\Pi_{\text{а}} = \frac{CTBC + MRTC - \dot{Y}KTC - KVC - MRTC + MBKXOBC}{\Pi AT}$$

bunda:

CTBC - sotilgan tovarlar boshlari summasi

MRTC - muddatli kelgan to'lovlar summasi

O'QTS - o'zaro qoplangan to'lovlar summasi

QOS - qarzlarni uzatish summasi

MKT - muddatli kashkitirilgan to'lovlar summasi

MBKXOVS - Markaziy bankda qayta hisobga olingan vekselar summasi

Rossiyalik tanikli iqtisodchi olim L.Abalkin tomonidan taklif qilingan yuqorida qayd etilgan formulaning modifikatsiyalashgan varianti:

$$M = \frac{Y * P}{V}$$

bunda:

M - muomaledagi pul massasi;

Y - real yilpichki mahsulot;

V - pulning aylanish tezligi;

P - tovarlarning o'rtacha bahosi.

Muomala uchun zarur bo'lgan naqd pullar miqdorini aniqlash formulasi:

$$V = (T + S) \times \frac{Q}{M_0}$$

bunda:

V - naqd pullarning aylanish tezligi;

T - tovar aylanmasi;

S - to'lov hismatlari;

Q - tovarlar va hismatlar miqdori;

M - muomaledagi naqd pullar.

Muomala uchun zarur bo'lgan naqd pullar miqdorini aniqlash formulasi:

$$\frac{M_0}{M_2} \times 100\%$$

bunda:

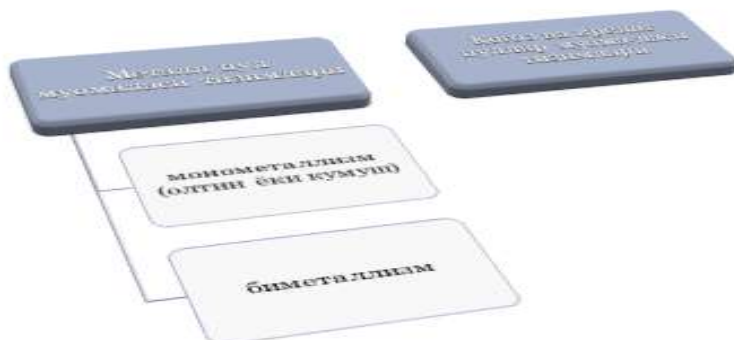
M - muomalaga chiqarilgan naqd pullarning miqdori;

M₂ - kengaytirilgan pul agregati.

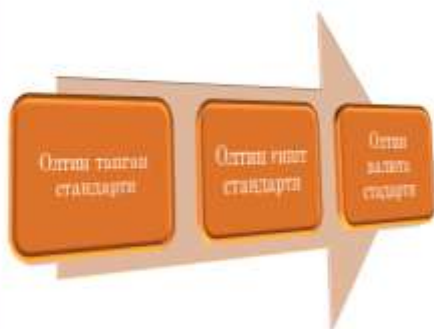
5- MAVZU: PUL TIZIMI VA UNING ЭЛЕМЕНТЛАРИ

1. Pul tizimi va uning asosiy elementlari. Pul tizimining turlari va ularning evolutsiyasi.
2. Turli mamlatlarning pul tizimi va uning ўziga xos xususiyatlari.
3. Rivojlangan mamlatlar pul tizimi va uning ўziga xos xususiyatlari. Rivojlanayotgan mamlatlarning pul tizimi va ularning ўziga xos xususiyatlari.
4. Ўзбекистон Республикасида pul tizimi va uning rivojlanish tarixi. Ўзбекистон Республикасида pul tizimi rivojlanishining tarixi. Ўзбекистон Республикасида mustaqil pul tizimining joriy kilyinishi. 1991-1993 yillardagi pul muomalasi. Sўmining muomalaga kiritilyishi. 1994 yildagi pul islohoti.
5. Ўзбекистон Республикаси pul tizimining amaldagi holati va asosiy maksadi. Pul tizimining barqarorligi.

Пул тизими—бу мамлакатда тарихан таркиб тошган ва миллий қонунчилик билан тасдиқланган пул муомаласини ташкил қилиш шаклидир

Қиймат белгиларининг олтинга ялғовчилишига қараб олтин монометаллизм уч кўринишга ажратилади

Замонавий пул тизими элементлари

Замонавий пул тизимининг хусусиятлари

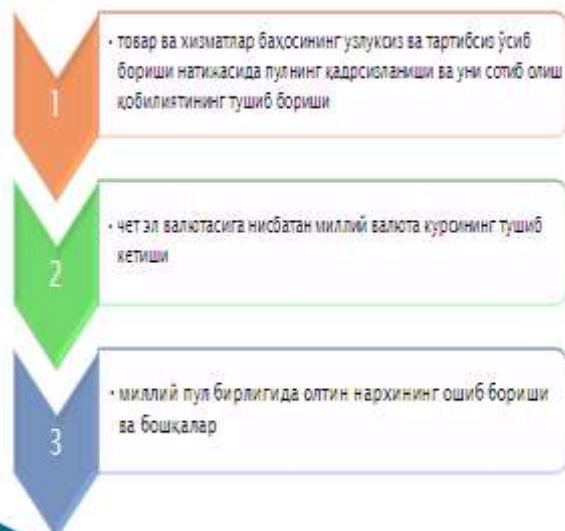
5-Мавзу: Инфляция ва унинг турлари, пулнинг барқарорлигини таъминлаш йўллари

1. Инфляция, унинг мазмуни, келиб чиқиш сабаблари ва шакллари.
2. Муомаладаги пул массаси ва уни бошқариш.
3. Инфляциянинг сотсиаликтисодий оқибатлари. Пул муомаласини барқарорлаштириш ва инфляцияни бартараф қилиш.
4. Пул ислохотлари ва уни пул муомаласини барқарорлаштиришдаги ўрни. Талаб ва таклиф инфляцияси.

Инфляция латинча «инфлатио» сўзидан олинган бўлиб «иш», «бўртиш», «кўпчиш» деган маънони англатади. Ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишида юзага келувчи диспропорциялар сабабли товарлар ва хизматлар баҳосининг умумий ёки тўхтовсиз ўсиши натижасида пул муомаласи қонунининг бузилиши ва пул бирлигининг қадрсизланишига инфляция деб айтилади

ИНФЛЯЦИЯ ҚЎИДАГИ ШАҚЛЛАРДА НАМЎН БЎЛАДИ:

7 мавзу: пул ислохотлари

- ▶ Пул ислохотларини амалга оширишнинг зарурлиги.
- ▶ Пул ислохотларини амалга ошириш шарт шaroитлари
- ▶ Пул ислохотларини амалга ошириш усуллари, деноминация ва уни амалга ошириш тартиб
- ▶ Нулификация ва уни амалга ошириш тартиби. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган пул ислохотлари ва уларни ўзига ҳос хусусиятлари.

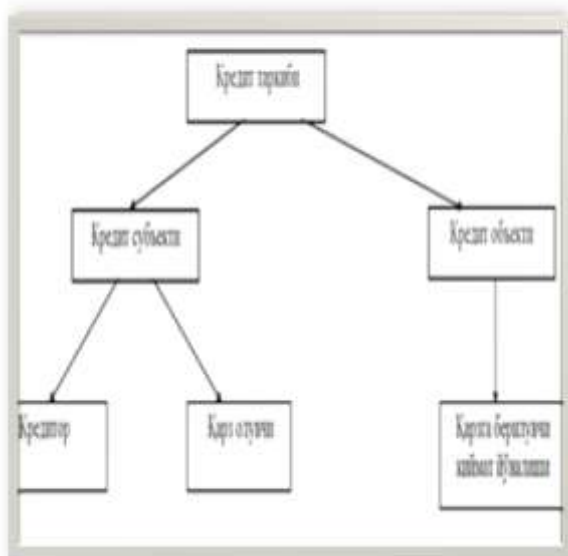
-
-
- ▶ **Пул ислохотлари** – миллий валютани мустаҳкамлаш, пул бирлигини барқарорлаштириш ва пул муомаласини тартибга солиш мақсадида давлат томонидан мамлакат пул тизимини тулиқ ёки қисман қайта ташкил этиш.
 - ▶ Пул ислохотлари қоғоз пул белгиларининг ҳаммаси ёки бир қисми қадрсизланганда ва уларнинг ҳажми купайиб, янгиси (қоғоз ёки металл) билан алмаштириш лозим бўлганда, пулнинг олтин қиймати ёки валюта курси ўзгарганда, пул тизимига ўзгартиш киритиш зарур бўлганда ўтказилади.
-

8- мавзу: Кредитнинг зарурлиги, моҳияти ва функциялари

Кредит – бу вақтинча бўш турган пўл маблағларини пўл эгаси ёки бошқалар томонидан маълум муддатга, ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир.

Кредитнинг моҳияти унинг ички белгиларини очиб беришга қаратилган. Кредитнинг моҳиятини очиш – бу унинг сифатларини, муҳим томонларини, иқтисодий муносабатлар тизимининг бир элементи сифатида кўрсатувчи асосларини билиш демакдир.

Кредит муносабатларининг объектлари ва субъектлари.

КРЕДИТНИНГ ҲАРАКАТ БОСҚИЧЛАРИ

$B, O, I, \dots, B, \dots, K, \Phi$

B_1 – кредитнинг берилиши;
 O_{12} – кредитнинг қарз олувчи томонидан вақтинчалик эҳтиёжларини қондириш учун олиниши;
 I_1 – кредитнинг ишлатилиши қарз олувчининг кредитни нима мақсадда олгани билан узвий боғлиқ бўлади;
 B_2 – қарз олувчининг ҳужжатларида қарзга олинган қиймат айланиши тўғрисидаги ресурсларнинг айланишдан чиқарилишини ифодалайди;
 K_1 – кредитни қайтариш;
 Φ_{12} – вақтинчалик берилган қийматни кредитер қайлига қайтиб келиши (Φ_2 билан).

Кредит нархининг таркиби

КРЕДИТНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ

- 1 • Қарзга берилувчи қийматни вақтинча фойдаланишга бериш функцияси.
- 2 • Қайта тақсимлаш функцияси.
- 3 • Муомала харажатларини тежаш функцияси.
- 4 • Капитал тўпланишининг жадаллашуви ва концентрациялашуви функцияси.
- 5 • Муомалага тўлов воситаларини чиқариш функцияси.

КРЕДИТ ТАМОЙИЛЛАРИ

МАЗУ- КРЕДИТ ШАКЛЛАРИ ВА ТУРЛАРИ

1. Кредитнинг шакллари ва турлари, уларнинг тавсифи. Кредитнинг бошқа турлари ва унинг тавсифи.
2. Ссуда капитали, ссуда фонзининг мазмуни ва унинг функциялари. Ссуда фонзига таъсир килувчи омиллар. Ссуда фонзи нормаси ва унинг ўзгариши. Бозор муносабатлари шароитида ссуда фонзининг роли.

КРЕДИТНИНГ МУДДАТИГА КЎРА ТУРЛАРИ:

ҚИСҚА МУДДАТЛИ КРЕДИТЛАШ

Кредитлар бир неча ойлардан бир йилгача бўлган муддатга берилади. Бу турдаги кредитлар ишлаб чиқариш айланма фондлари ва муомала фондларининг доиравий айланишининг узлуксизлигини таъминлайди.

УЗОҚ МУДДАТЛИ КРЕДИТЛАШ

Кредитлар бир йилдан ортиқ муддатга берилади. Узоқ муддатли кредитлар асосан, асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш ва улар билан боғлиқ соҳаларни таъминлашда ишлатилади.

Қисқа муддатли кредитлар ўз табиғати қараб қуйидаги турларга бўлинади:

Кредитлаш объектларига иқтисодий мақсадлар қараб:

- * товар моддий бойликларни учун бериладиган кредитлар;
- * ишлаб чиқариш харажатлари (масбулотнинг янги турини ўрнаттириш, навурий харажатларни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни) учун бериладиган кредитлар;
- * ҳисоббилетларни амалга ошириш учун бериладиган кредитлар (акредитив омилида, тайёр масбулотни кўчатда ва бошқа ҳолларда);

Ўтмиш муддатлар қараб:

- * муддатли, муддатли кенейтирилган ва муддатли ўтмиш кредитлар.

Таминланганлик тавонилишига асос қилинган қараб:

- * тўғридан-тўғри таъминланганликка асос бўлган кредитлар;
- * яқин (бирор қоронга ва ташкилот асосида) таъминланганликка асос бўлган кредитлар;
- * таъминланганлик кредитлар.

Ўтмишдан фонд даражасига қараб:

- * ўтмиш (нормал) фонд ставалари;
- * юқори фондли;
- * паст фонд ставалари;
- * фондлик кредитларга бўлинади.

Узоқ муддатли кредитлар хўжалик ташкилотлари томонидан қуйидаги объектлар учун жалб қилиниши мумкин:

қайта тиклашга капитал харажатларни амалга ошириш учун

ҳаракатдаги асосий фондларни кенгайтириш ва модернизация қилиш билан боғлиқ харажатлар учун

янги қурилиш ва қўшимча юқори самарали тадбирлар бўйича харажатларни амалга ошириш учун

янги фан, илмий техника соҳасида тадқиқотлар олиб бориш ва ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш учун ва бошқалар

КРЕДИТНИНГ ҚЎЙИДАГИ ТУРЛАРИ МАВЖУД:

Кредит турлари

... кредит риси даражасига қараб ...

- ЯХШИ
- Стандарт
- Субстандарт
- шубхали
- умидсиз

Составитель: Р.Аллабергенов

Кредитнинг ўртача миқдори

- **Кредит ўртача миқдори** тортилган ўрта арифметик орқали топилади :

$$\bar{P} = \frac{\sum P_i t_i}{\sum t_i},$$

Бу ерда P – кредит ўртача миқдори;
 P_i - i - кредитнинг миқдори;
 t_i – i - кредитнинг муддати.

Составитель: Р.Аллабергенов

Кредитнинг ўртача муддати

- **тортилган ўрта арифметик (агар берилган кредит миқдори маълум бўлса):**

$$\bar{t} = \frac{\sum t_i P_i}{\sum P_i},$$

- **тортилган ўрта гармоник (агар ҳар бир кредитнинг айланиш муддати маълум бўлса):**

$$\bar{t} = \frac{\sum P_i}{\sum \frac{P_i}{t_i}},$$

Составитель: Р.Аллабергенов

11 мавзу:Кредит баҳоси ва унга таъсир этувчи омиллар

- Кредитнинг баҳоси тушунчаси,номинал фоиз ставкаси, реал фоиз ставкаси.
- Оддий ва мураккаб фоиз ставкалар ва уларни ҳисоблаш тартиблари
- Ссуда капиталлари бозори ва унинг сегментлари
- Қисқа муддатли пул бозорида кредитлар баҳосининг шаклланиши
- Капитал бозорида ўрта ва узоқ муддатли кредитлар баҳосининг шаклланиши
- Кредит баҳосига таъсир этувчи омиллар
- Марказий банкнинг ҳисоб(дисконт)ставкаси, марказий банкнинг ломбард ставкаси

• Кредит баҳоси деб кредит муносабатларининг иқтисодий асосини, ўзаъро томонлар манфатларига ҳизмат қилувчи келишилган фоиз ставкага айтилади.

Кредит иқтисодий муносабат бўлиб, кредитнинг тўловлилик тамойилига тўлиқ жавоб бериши билан изоҳланади.

- Кредит баҳосини кредит бозорлари ўзининг бозор тамойилларига асосланган ҳолда бозордаги талаб ва таклифдан келиб чиқиб шакклантиради.
- Кредит баҳосини ссуда капитал бозор(СКБ) ёки СКЖБ мувофиқлаштириб боради.

- СКЖБ деганда – халқаро кредит операциялари рўй берадиган бозор ёки ссуда капиталининг халқаро бозори тушунилади.

- У ўз ичига чет эл кредитлари ва заёмлар бозорини олади. Бу бозор, ўз навбатида, ссуда капитали (СК) миллий бозоридаги халқаро операцияларини келтириб чиқаради. Эвровалюта бозори ёки эвробозор бу чет эл валютасида мамлакат ташқарисида нақд пулсиз депозит – ссуда операциялари рўй берадиган бозордир. Эвровалюта операциялари СКЖ бозорини деярли қамраб олганлиги туфайли баъзи адабиётларда СКЖБ синоними сифатида эвробозор тушунчаси ҳам ишлатилади.

12-Мавзу: Банклар ва уларнинг вужудга келиш тарихи

1. Банкларнинг келиб чиқиши ва унинг моҳияти. Кредит тизими ва унинг тузилиши.

2. Банкларнинг вазифалари ва функциялари. Банк тизими ва унинг ривожланиш босқичлари. Ўзбекистон Республикаси банк тизими, унинг поғоналари, мақсад ва вазифалари.

Банк деб пул маблағларини қабулчи, сарфлаб беришчи, кредит-суммаб ва бошқа ҳар қил амалиётларни амалга оширувчи ташкилотни айтадилар.

Банклар таймас бўлишнинг асоси тавар-пул муносабатларининг ривожланиш ҳисобланади. Тавар-пул муносабатларининг юзага келиши ва уларнинг ривожланиш босқичи баъзан қисқаси-қисқасиди пулларда банкларнинг мавжуд бўлишини таъсир қилади.

Банклар ўрта асрларда пулдорлар томонидан пулни қабул қилиш ва бошқа давлат, шаҳар пулига алмаштириб бериш асосида келиб чиққан. Кейинчалик пулдорлар ўз бўш турган маблағларидан фойда олиш мақсадида уларни вақтинча фойдаланишга маблағ зарур бўлган субъектларга беришган.

Банк сўзи италиянча «банса» сўзидан олинган бўлиб «стол», эниқроғи «пуллик стол» деган маънони англатади. Ўрта асрларда италиялик пулдорлар ҳамёнларидаги, идишлардаги монеталарни стол устига қўйиб ҳисоб-китоб қилганлар.

Банкларнинг вужудга келиш тарихи

Қадимги Бобил

Иқтисодий манфаатлар

Банк

Жамғарманинг эгаси

• Эга: маблағлардан
фойда олиш лойиҳаси

• Эга: жамғарма

• Эҳтиёж сезмоқ:
капитал

• Эҳтиёж сезмоқ :
жамғармадан даромад

XII асрларда Генуяда
пул алмаштиручилар
«банкери» деб
атаган. Агар
пулдорлардан
бирортаси ишончли
оқлама са ва ўз ишга
масъулиятсизлик
қилса, у ўттирган
сотишни сиқдириб
ташлаган

Уни «Бансо
ротто», яъни
банкрот деб
аташган

Бизга маълум
бўлган «банкрот»
сўзи хан италиянча
«банса» сўзидан
олинган.

Дастлабки банкларнинг вужудга келиш саналари

16-аср

- Флоренция
- Венеция

1605-йил

- Амстердам

1618-йил

- Гамбург

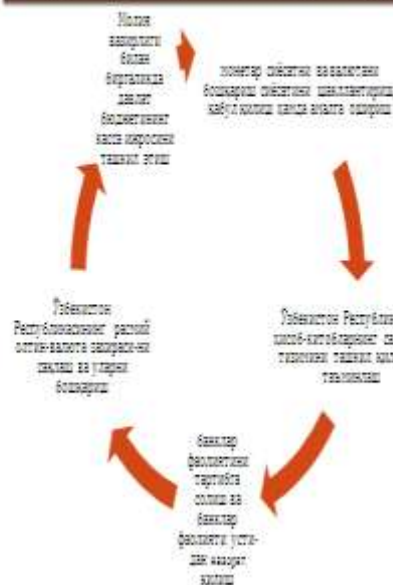
1694-йил

- Англия

Мавзу: Марказий банклар ва уларнинг функциялари

1. Марказий банк ва унинг тузилиши. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки фаолиятининг асослари, мақсади вазифалари ва операциялари.
2. Баъзи чет эл Марказий банклари фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари. Банкларнинг банки сифатида Марказий банкнинг фаолияти. Марказий банкнинг давлат билан алоқаси.

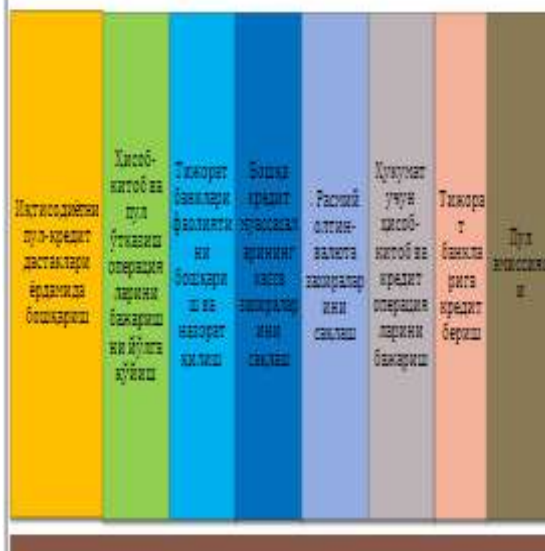
Марказий банкнинг асосий вазифалари:

Марказий банкнинг пул-кредит сиёсатининг асосий
инструментлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

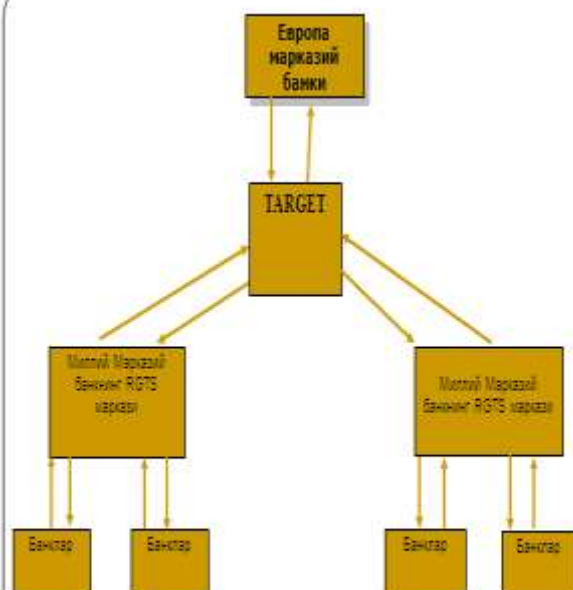

Ўзбекистон Республикаси Марказий банк қўидаги функцияларни базаради:

Европа Марказий банкининг мақсади ва функциялари

- Европа Марказий Банкнинг асосий мақсади евро ҳудудда нархлар барқарорлигини таъминлашдан иборат.
- ЕИ миллий марказий банклари билан ҳамкорликда Евроҳудудда тўлов тизимининг барқарор фаолиятини қўллаб қувватлаш.
- Евронинг харид қобилиятини таъминлаш ва ҳимоя қилиш.
- Европа Иттифоқида макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш.
- Евро ҳудуд давлатлари учун ягона ва мустақил пул-кредит сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

Европа Марказий банклар тизими қўйдаги функцияларни амалга оширади:

- Банкнота ва пул эмиссияси
- Банк назорати доирасида ҳамкорлик
- Маслаҳат функцияси
- Статистик маълумотлар йиғиш.

14 мавзу: Марказий банкнинг актив ва пассив операциялари

Марказий банкнинг актив операциялари: тижорат банкларига кредитлар бериш, ҳукуматга кредит бериш, хорижий банкларга депозитлар жойлаштириш

2. Марказий банкнинг актив операциялари: мамлакатнинг халқаро валюта резерв позициясини шакллантириш

3. Марказий банкнинг актив операциялари: ҳукуматнинг ташқи қарзини тўлаш

4. Марказий банкнинг актив операциялари: олтин ва валюта захираларини шакллантириш, асосий воситалар сотиб олиш.

5. Марказий банкларнинг пассив операциялари: нақд пулларни эмиссия қили

6. Марказий банкларнинг пассив операциялари: мажбурий захира ажратмаларини шакллантириш

7. Марказий банкларнинг пассив операциялари: депозит операциялари ва дўлат ва банк қимматли қўғозларини муомалага чиқариш.

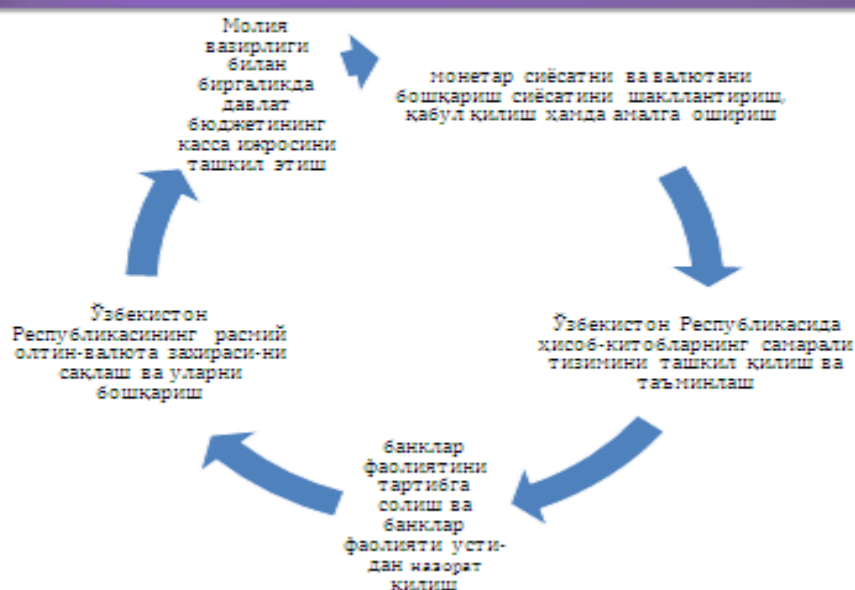
✶ Ўзбекистон Республикаси “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуни иккинчи даражали банк тизими – тижорат банклари фаолиятининг ҳуқуқий асосини аниқ-пухта белгилаб берди. Унда банк активларини диверсификациялаш ва хорижий капитал жалб қилиш асосида универсал тижорат банкларини шакллантириш принциплари мустаҳкамланган

- * Бу даврда иқтисодиётнинг алоҳида тармоқларига хизмат кўрсатувчи кредит-молия ташкилотлари ташкил етилди. Бундай ихтисослашув қишлоқ хўжалиги, автомобил саноати, авиасозлик каби халқ хўжалигининг муайян соҳа ва тармоқларини молиялаштириш зарурати билан боғлиқ еди.

МАРКАЗИЙ БАНКНИНГ ПАССИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИ

- 2002 йил аҳолининг банклардаги омонатларини ҳимоялашнинг ишончли ва самарали механизми яратилди.
- Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни доирасида Фуқароларнинг банклардаги омонатларини кафолатлаш фонди ташкил етилди. Давлат-тижорат Халқ банкидан ташқари, республикамиз ҳудудида ўз фаолиятини олиб борувчи барча банклар унга аъзо бўлди. Ишончлилиқ, хизмат кўрсатишнинг юқори сифати, барча мижозлар билан ўзаро шериклик муносабатлари Ўзбекистон банклари фаолиятида асосий принципларга айлана борди

Марказий банкнинг асосий вазифалари:

15 мавзу. Марказий банкнинг мустақилиги

- Марказий банкнинг иқтисодий мустақилиги ва уни баҳолаш тартиби. Марказий банкнинг сиёсий мустақиллиги ва уни баҳолаш тартиби.
- Марказий банкларнинг мустақиллик шкаласи.
- АҚШ федерал тизими ва Европа Марказий банкининг мустақиллик даражаси.
- Япония Марказий банкининг мустақиллик даражаси.
- Ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари Марказий банкларининг мустақиллик даражаси. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг мустақиллик даражаси.

- 1995 йил банк қонунчилигини такомиллаштириш даври бўлгани билан ажралиб туради. Тарихий муҳим ҳужжат — “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги Қонун нафақат банк тизимининг ҳуқуқий асосини бойитди

- Марказий банкнинг иқтисодиётдаги қрни ва аъамияти шамда уни мамлакат шудудида бўлаётган иқтисодий жараёнларни тартибга солишдаги роли ҳақида мунозарали баъслар бир неча маротаба қзининг ривожланиш йқналишларини қзгартирди ва бунинг оқибатида иқтисодиёт-даги банктизимининг биринчи поғонасида реал қзгаришлар бўлишига сабаб бўлди, бу эса биринчи навбатда давлат бошқарув органларига бўлган муносабатларда намоён бўлди.

- Бу муаммони ташлил этишда асосий жиҳат - мамлакат Марказий банк сиёсатининг давлат иқтисодий сиёсати йқналишига тобелиги, яъни аниқроғи бу тобеликнинг даражасига боғлиқ. қачонки, мамлакат Марказий банки сиёсати давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш сиёсати билан чамбарчас боғлиқ бўлса, бундай боғлиқликни самарали, деб ҳисоблаш мумкин.

Мавзу: Тижорат банклари ва уларнинг функциялари

1. Банк фаолиятини ташкил қилишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари.
2. Тижорат банкини ташкил қилиш ва бошқариш тизими.
3. Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш усуллари.

Тижорат банкларининг функциялари:

1. Вактинча бўш турган бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни капиталга айлантириш;

«ақчадон»

Тижорат банкларининг функциялари:

2. Корхона, ташкилотлар, давлат ва аҳолини кредитлаш;

Тижорат банкларининг функциялари:

3. Халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ва тўловларни амалга ошириш;

Тижорат банкларининг функциялари:

4. Муомалага кредит пуллар (муомаланинг кредит воситалари) ни чиқариш.

вексел;
чек;
кредит карточкаси.

Банкларнинг фойдалилиги:

Кредитлаш
орқали
транзакцион
харажатларни
камайтиради

Пулларнинг қарз
бериш riskини
камайтиради

Банк –

бу молиявий воситачи бўлиб, қўйидаги
операцияларни амалга оширади:

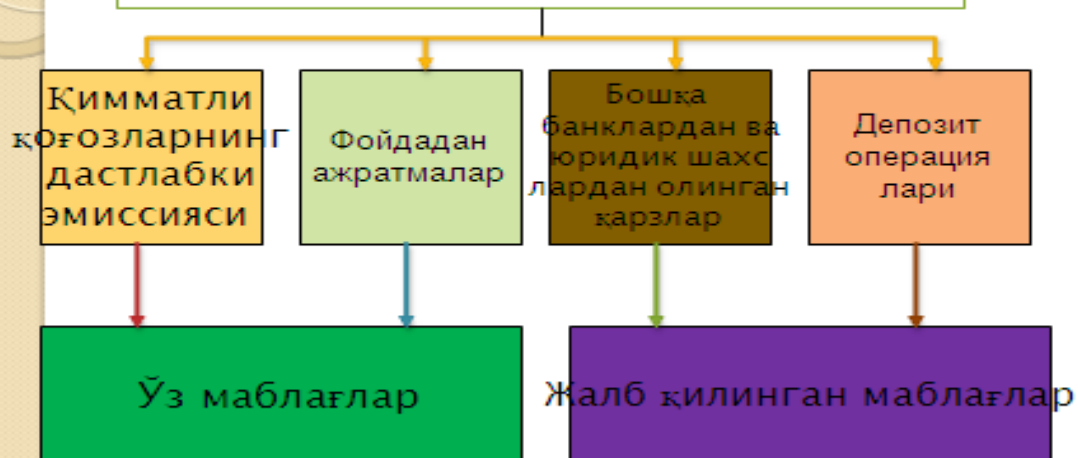
- Пассив операциялар,
- Актив ссуда операциялари,
- Банк хизматлари ва воситачилик операциялари,
- Банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширадиган операциялари.

15- мавзу:Тижорат банкларининг актив ва пассив операциялари

1. Юридик ва жисмоний шахслар пул маблағларини банк ҳисобвароғига, жамғармалар қўйишга жалб қилиш бўйича пассив оператсиялар.
2. Тижорат банкларининг актив оператсиялари ва уларнинг турлари. Банкларнинг воситачилик ва бошқа оператсиялари.
3. Тижорат банкларининг молиявий хизматлари

- **ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ ПАССИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИ ДЕГАНДА УЛАРНИНГ ПАССИВ ВА АКТИВ-ПАССИВ СЧЕТЛАРИДАГИ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИНГ КУПАЙИШИ ЁКИ БЎШ ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ БИЛАН БОҒЛИҚ ИШЛАР МАЖМУАСИ ТУШУНИЛАДИ. ОДАТДА ПАССИВ ОПЕРАЦИЯЛАР ДОИМО БАНККА ХАРАЖАТ КЕЛТИРУВЧИ ОПЕРАЦИЯЛАР ТУРКУМИГА КИРАДИ.**

Т.Б. пассив операцияларининг турлари

3

Ўз капитали – биринчи гуруҳ ресурслар яратилади.

- Қимматли қўғозларнинг дастлабки эмиссияси;
- Фойдадан фондлар яратиш ёки кўпайтириш учун ажратмалар қилиш орқали

5

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИ

- Тижорат банкларининг актив операциялари деганда ўз ва жалб қилинган маблағларни даромад олиш мақсадида жойлаштириш жараёни тушунилади.
- Т.Б. кредит потенциали дейилганда, банкнинг мижозларни кредитлаш имконияти тушунилади.
- Шу боисдан ҳам кредит потенциалини баҳолашда банкнинг кредит ресурслари ва уларнинг барқарорлигига асосий эътибор қаратилади.

8

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИ

- Тижорат банкларининг актив операциялари деганда ўз ва жалб қилинган маблағларни даромад олиш мақсадида жойлаштириш жараёни тушунилади.
- Т.Б. кредит потенциали дейилганда, банкнинг мижозларни кредитлаш имконияти тушунилади.
- Шу боисдан ҳам кредит потенциалини баҳолашда банкнинг кредит ресурслари ва уларнинг барқарорлигига асосий эътибор қаратилади.

8

АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАР АМАЛИЁТДА ҚУЙИДАГИЛАРГА БЎЛИНАДИ:

- Ликвидликни ушлаб туриш учун амалга ошириш мақсадида амалга ошириладиган операциялар;
- Фойда олиш мақсадида амалга ошириладиган операциялар.
- Албатта, бу операциялар орасида аниқ муттаносиблик мавжуд.

10

Банк ликвидлигини таъминлашга қуйидаги қуйилмалар киради:

- Банк кассасидаги нақд пуллар;
- МБ счетларидаги пул маблағлари;
- Тез реализация қилинадиган қимматбаҳо қоғозларга қилинган инвестициялар;
- Счетлардаги маблағлар ва бошқа банклар омонатлари.

11

18-мавзу: Нобанк кредит ташкилотлари ва уларнинг турлари

- 1. Жамғарма банклари, уларнинг
вазифалари ва функсиялари.**
- 2. Кредит уюшмалари. Лизинг ва факторинг
бўйича махсус молия муассасалари.**
- 3. Бошқа турдаги молия-кредит
муассасалари.**

Махсус ихтисослашган кредит институтлари (банклар) тижорат банклари фаолиятини тўлдиради ва улар иқтисодиётнинг кам рентабеллик, кам фойдали тармоқларига (қишлоқ хўжалиги, уй-жой қури-лиш, тадбиркорликни ривожлантириш ва бошқалар) енгил шароитда кредитлар бериш йўли билан уларнинг фаолиятини рағбатлантириб, ривожлантириб боради.

Кредит уюшмаси деб юридик ва жисмоний шахслар томонидан кредитлар бериш мақсадида ихтиёрий тенг ҳуқуқли аъзолик асосида тузиладиган кредит ташкилоти эътироф этилади. Кредит уюшмаси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банк ҳисобварақларини белги-ланган тартибда очишга ҳақлидир.

1

- Кредит уюшмаси ўзининг фирма номи давлат тилида тўлиқ ёзил-ган ҳамда жойлашган манзили кўрсатилган юмалоқ муҳрига эга бўлиши лозим.

2

- депозитларга қўйиш учун ўз аъзоларидан пул маблағларини жалб этиш;
- ўз аъзоларига кредитлар бериш;
- ўз уставига мувофиқ шартномалар тузиш ва бошқа фуқаролик-ҳуқуқий битимларни амалга ошириш;

3

- грантлар ҳамда бепул бериладиган бошқа маблағларни олиш;
- маслаҳат ва ахборот хизматлари кўрсатиш;
- кредит уюшмаси аъзолари молиявий мажбуриятларини бажармаганликлари ёки лозим даражада бажармаганликлари учун тўлайдиган миқдорини белгилаш;
- кредитларни белгиланган тартибда жалб этиш

Микрокредит, микроқарз, микролизинг бериш соҳасида хизмат-лар кўрсатиш бўйича фаолиятини амалга оширувчи ва ушбу Қонунга мувофиқ бошқа микромолиявий хизматлар кўрсатувчи юридик шахс **микрокредит ташкилоти**дир.

1

- Микрокредит ташкилоти қуйидаги турлардаги микромолиявий хизматлар кўрсатиши мумкин:
- микрокредитлар ёки микроқарзлар бериш;

2

- қарз мажбуриятларини сотиб олиш ва сотиш (факторинг);
- микрокредит ташкилоти лизинг берувчи сифатида иштирок этадиган микролизинг (молия ижараси қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа турдаги микромолиявий хизматлар кўрсатиш, шу жумладан истеъмол кредитлари бериш).

3

- Микрокредит ташкилоти микрокредитлар, микроқарзлар, микролизинг бериш ва бошқа микромолиявий хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ маслаҳат ва ахборот хизматлари кўрсатиши мумкин.
- Микрокредит ташкилоти қарз мажбуриятларини чиқаришга ҳамда юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар (депозитлар) қабул қилишга ҳақли эмас.

19-мавзу: Кредит тизими ва унинг барқарорлигига таъсир этувчи омиллар

Кредит тизими деб кредит муносабатлар мажмуаси ва кредит муносабатларни ташкил қилувчи ва амалга оширувчи кредит институтлар йиғиндисига айтилади. Кредит тизими орқали ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш маблағлари йиғилади ва корхона, ташкилотларга, аҳолига, давлатга вақтинча фойдаланишга берилади. Кредит тизими бир неча бўғинлардан иборат бўлиши мумкин. Маблағларни жалб қилиши ва тақсимланишига қараб кредит тизими бўғинлари ўз хусусиятларига эга бўлади.

Кредит тизими ўзининг ташкил қилиниш турига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

Ўзбекистон Республикаси банк тизими таркиби

20 -мавзу:Халқаро валюта муносабатлари ва уларни тартибга солиш масалалари

- **1. Халқаро иқтисодий алоқалар валюта муносабатларининг асоси сифатида. Валюта тизими ва унинг элементлари.**
- **2. Ўзбекистон Республикасининг халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўзбекистон Республикасининг валюта муносабатлари ва қонуниятлари.**
- **3. Валюта курси ва унинг турлари таъсир қилувчи омиллар. Валюта курсларига таъсир қилувчи омиллар турлари ва уларни бошқариш йўллари. Валюта тизими ва унинг турлари.**

Миллий валюта тизими - тарихан юзага келган бўлиб, алоҳида олинган давлатнинг валюта муносабатларини қонун асосида ташкил қилиш ва бошқариш муносабатларини ўз ичига олади. Миллий валюта тизимининг элементлари миллий валюта, валюта закиралари ҳажми ва таркиби, валюта паритети ва миллий валюта курси, валютани конвертирлаш шартлари, мамлакат валюта муносабатларини бошқарувчи миллий мақамалар ва ташкилотлар мақоси, валюта ва олтин миллий бозорларининг фаолият юритиш шартлари, валюта назорати, валютавий чекланишлар бориқўчилиги қоидаларини, халқаро кредит воситаларини миллий пул айланишида қўллаш қоидалари ва бошқалар ҳисобланади.

Миллий валюта тизимининг қўйидаги функциялари мавжуд:

Валюта ресурсларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш;

Мамлакатларнинг ташки иқтисодий алоқаларини таъминлаш;

Миллий хўжаликни фаолият кўрсатиши учун оптимал шароитни таъминлаш

- Халқаро валюта тизими (ХВТ) – жаҳон ҳўжалиги доирасида кўп томонлама давлатлараро келишувларда кўрсатилган ва халқаро валюта-кредит ва молия ташкилотлари томонидан тартибга солинадиган валюта муносабатларининг глобал шаклидир.
- ХВТ ўз ичига валюта муносабатлари ва валюта механизмини олади.

Жаҳон валюта тизими қўйидаги элементларини, яъни халқаро тўлов воситаларининг маълум бир йиғиндиси, валюта курслари ва валюта паритети, конвертирлаш шартлари, халқаро ҳисобкитоб шакллари, халқаро валюта ва олтин бозорлари режими, халқаро ва миллий банк ташкилотлари, халқаро кредит воситаларини муомалада қўллаш қоидаларини, валюта чекловларни давлатлараро бошқариш усуллари ва бошқаларни ўз ичига олади

21-Мавзу: Халқаро молия институтлари ва уларнинг турлари

Режа:

1. Халқаро валюта фонди.
2. Жаҳон банки гуруҳи.

- **Халқаро Валюта Фонди** — бу ҳукуматлараро ташкилот бўлиб, аъзо давлатлар ўртасида валюта кредит муносабатларини тартибга солиш ва уларга молиявий ёрдам кўрсатишдан иборатдир.
- **ХВФ 1944 й. на Бреттон-Вудс халқаро конференциясида** ташкил этилган . Унга 184 давлатлар аъзо ҳисобланади.

ХВФ кредитлари:

- **Ёрдам кредитлари** (сўндириш муддати 3 ой.-5 йил);
- **кенгайтирилган кредитлар** (сўндириш муддати 4,5 до 10 йил);
- **компенсацион кредитлар ва муҳим захираларни молиялаштиришга кредитлар** (кам ривожланган давлатлар учун муддат 3 йил 3 ой дан 5 йилгача);
- **Тизимли мослашувга кредитлар;**
- **Тизимли трансформацияга кредитлар.**

- **Тикланиш ва ривожланиш халқаро банки (ТРХБ) ёки Жаҳон банки ривожланаётган мамлакатлар инфраструктураси ривожда ўрта ва узоқ муддатли лойиҳаларни молиялаштириш учун мўлжалланган.**
- **1944 йил Бреттон-Вудс халқаро конференциясида ташкил этилди.** ХВФ ига аъзо мамлакатларгина Жаҳон банки рўйхатига кириши мумкин.
- **Жаҳон банки гуруҳи** – бу куп структурали халқаро кредит ташкилотидир.

Жаҳон банки иккита филиалга эга:

- **Халқаро ривожланиш ассоциацияси.** 1960 йилда ташкил этилган бўлиб, ўртача ривожланган давлатларга 35-40 йил муддатга фоизсиз кредитлар беради.
- **Халқаро молия корпорацияси.** 1956 йилда ташкил этилган бўлиб, ёш давлатларнинг саноатига хусусий инвестицияларни жалб этишга қаратилган.